

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ДВОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

UDK 34/35

YU ISSN 0003-2565

АПФ

У част академика професора Ивана Максимовића

5-6

БЕОГРАД, 1991.

Најстарији југословенски живи часопис из области права „Архив за правне и друштвене науке” од свог покретања 1906. године до краја 1945. године био је гласило Правног факултета у Београду. У том периоду његови уредници били су: Коста Кумануди и Драгољуб Аранђеловић (1906–1911), Коста Кумануди (1911–1912), Чедомиљ Митровић и Коста Кумануди (1912–1914), Чедомиљ Митровић (1920–1933), Михаило Илић (1933–1940), Ђорђе Тасић (1940–1941) и Јован Ђорђевић (1945). Почев од 1946. „Архив” је наставио да излази као орган Савеза удружења правника Југославије, а његово место на Правном факултету у Београду попунили су „Анали”, настављајући тако један континуитет започет 1906. год.

ДОСАДАШЊИ ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИЦИ „Анала”: др Михаило Константиновић (1953–1960), др Милан Бартош, заменик др Борислав Т. Благојевић (1960–1966), др Војислав Бакић (1966–1978), др Војислав Симовић (1978–1982).

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Главни и одговорни уредник: др Обрен Станковић. Заменик главног и одговорног уредника: др Ратко Марковић. Чланови: др Љубиша Лазаревић, др Предраг Шулејић, др Обрад Станојевић, др Војин Димитријевић, др Стеван Врачар, др Радослав Стојановић, др Дејан Поповић, др Мирјана Тодоровић, др Ђорђе Игњатовић, др Гашо Кнежевић (секретар Уређивачког одбора) и Војислав Станимировић.

ИЗДАВАЧКИ САВЕТ

Председник: Радосав Ђосић. Заменик председника: др Обрад Станојевић. Чланови: Драгослав Ђекић, Радивоје Јевтић, др Љубиша Лазаревић, Драгутин Милићевић, Михаило Младеновић, Гордана Симеуновић и др Обрен Станковић.

ИЗДАВАЧ: Правни факултет у Београду

КОМПЈУТЕРСКИ-СЛОГ: P.P. CICERO PRINT, Beograd

Штампа: Завод за графичку технику
Технолошко-металуршког факултета,
Београд, Карнегијева 4

Лектор:
Бранислава Марковић

Walter Rauschenberg

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

АПФ, година XXXIX, Београд, бр. 5-6, септембар-децембар 1991, стр. 545-840

UDK 34/35

YU-ISSN 0003-2565

Професор Иван Максимовић рођен је у Београду 21. априла 1924. године. У Београду је похађао основну школу и гимназију, из које је за време рата био искључен због учешћа у антифашистичком средњошколском покрету као члан СКОЈ-а. После одлично завршених студија на Правном факултету у Београду 1949, изабран је за асистента при Катедри економских наука 1950. године на истом факултету. Докторирао је на Правном факултету у Београду 1957. године, са темом „Економска теорија социјализма у грађанској економској науци”. За доцента је изабран 1958, за ванредног професора 1963. и за редовног професора политичке економије 1968. године. Од 1975. године до одласка у пензију 1989. године био је шеф Катедре економских наука на Правном факултету у Београду. За дописног члана Српске академије наука и уметности изабран је 1979. године, а за редовног члана 1985. године.

У току своје наставничке каријере више пута је боравио на специјализацији и научном усавршавању у иностранству: у Торину (Италија) 1954. године, где је дипломирао на курсу Института за европске студије; на париском Правном факултету слушао је у летњем семестру 1955. године предавања на последипломским студијама; у току 1958, 1962. и 1968. слушао је предавања и радио у *London School of Economics and Political Science* на Лондонском универзитету; школску 1961/62 провео је у САД као стипендиста Фордове фондације на универзитетима *Columbia (New York)*, *Harvard (Cambridge, Mass.)* и *University of California (Berkeley)*. Обавио је више краћих студијских путовања и посета многим научним установама и универзитетима у земљи и иностранству, где је држао предавања или учествовао на научним скуповима са темама из области економске теорије социјализма и југословенског привредног система.

У нашем универзитетском и научном животу професор Иван Максимовић је развио живу педагошко-наставну и научну активност. На Правном факултету у Београду је поставио основе политичке економије и објавио два уџбеника Политичка економија (Увод у марксистичку економску теорију и капиталистички начин производње) и Политичка економија социјализма; предавао је генерацијама студената права политичку економију на општем курсу и низ економских дисциплина на последипломској настави; био је ментор великом броју докторанада и снажно утицао на наставну и научну делатност својих млађих колега. Професор Иван Максимовић је истовремено често држао предавања и наставу на другим факултетима и универзитетима у земљи, везујући своју активност углавном за последипломске студије.

До објављивања студије „Теоријске основе друштвене својине”, његово основно научно подручје рада су упоредни економски системи, проблеми економске методологије и историја економске мисли о социјализму. Након овог рада, сву своју ерудитију и теоријско знање посвећује привредно-системским проблемима везаним за функционисање друштвене својине у робној социјалистичкој привреди. У тој области он постаје водећи теоретичар и инспиратор низа практичних истраживања. На жалост, то је било време када је духовно стваралаштво, после кратког периода просперитета, поново било потчињено грубој идеолошкој присили, а стварни економски односи подређени самовољној логици социјалног инжењеринга. Као човек високог економског образовања и самосталног научног опредељења, професор Максимовић систематски указује на недостатке нетржишног модела социјализма и покушава да теоријски осмисли ефикаснији и рационалнији систем друштвеног власништва. Истовремено, однос политике према економији га све више упућује на ново подручје истраживања у којем политички интереси и политичке одлуке представљају одлучујуће чињенице без којих се не могу истраживати стварни економски односи. У тим оквирима показује снажан интерес за теоријско истраживање уставног положаја друштвене својине, а његови радови врше непосредан утицај на уставне промене које су настале крајем 90-их година.

Професор Максимовић је био дугогодишњи организатор скупа југословенских универзитета – Универзитет данас – у Дубровнику, председник организационог одбора међународног скупа Маркс и савременост, организатор неколико скупова Наука и друштво. Био је чест сарадник Центра за друштвене науке Београдског универзитета и учествовао на скуповима Социјализам у југословенској теорији и пракси. У оквиру делатности Одељења друштвених наука САНУ, био је у свим организационим одборима научних скупова које је Академија организовала у последњих десетак година, председник организационог одбора три скупа и уредник три едиције које су се појавиле са ових скупова. Тиме је активно допринео да САНУ уђе у ред водећих југословенских институција које су се научно бавиле савременим проблемима југословенске економије и друштва. Он је, такође, био сарадник Трећег програма Радио-Београда, Коларчевог народног универзитета, Дома омладине и других јавних трибина, а активно је сарађивао и са низом других југословенских института.

Професор Максимовић је био генерални секретар и потпредседник Савеза економиста Југославије, председник Савеза економиста Србије, као и председник и члан многобројних комисија и тела ових удружења. Он је био оснивач и први председник Београдског друштва за проучавање самоуправне економије, које је било огранак Међународне асоцијације за самоуправну привреду, и као члан извршног савета ове међународне организације учествовао је на њеним међународним скуповима.

Иван Максимовић није био само познати научни радник и успешан педагог, већ је обављао и низ практичних функција у научним институцијама. Био је помоћник директора Института друштвених наука у Београду и управник Института економских наука ИДН. Био је, такође, и управник економског одељења Института друштвених и правних наука Правног факултета у Београду и директор Центра за економска истраживања ИДН. Био је члан савета у већем броју научних установа, члан економског савета Савезног

извршног већа и Извршног већа Србије. Од 1989. године је секретар Одељења друштвених наука и члан Председништва САНУ.

Био је члан редакције часописа „Економист“ и „Анали Правног факултета у Београду“. Један је од оснивача и први главни и одговорни уредник часописа „Економска мисао“ – гласила Савеза економиста Србије. Уредник је и коаутор Економског лексикона, Енциклопедије самоуправљања и Енциклопедије марксизма. Био је главни уредник зборника са пет скупова Маркс и савременост и зборника Политичка економија социјализма. Радио је као члан руководећих тела научних органа Конзорција југословенских института на проучавању нашег привредног система и дугорочног развоја Југославије. Руководио је петогодишњим републичким научним макропројектом Привредни систем, тржиште и цене.

Последњих година академик Максимовић је веома ангажован на различитим подручјима рада Српске академије наука и уметности; иницира и организује домаће и међународне скупове на којима учествује шири круг научних радника из земље и иностранства; уређује зборнике са ових скупова и учествује у међународној и међуакадемској сарадњи САНУ.

За свој досадашњи научни и јавни рад одликован је Орденом заслуга за народ III реда (1947), Орденом рада са златним венцем (1974) и Орденом рада са црвеном заставом (1988). Добитник је научних признања за дугогодишњи рад и сарадњу са бројним економским и културним институцијама у земљи и иностранству – Коларчевим народним универзитетом у Београду, Економским институтом у Сарајеву, Институтом за међународну политику и привреду у Београду, Институтом за истраживање грчке економије у Атини, и од стране бројних наших економских часописа, међу којима су Економист, Економска мисао и Економска анализа. Ове године добио је Седмојулску награду Републике Србије за научни рад и животно дело.

У сећању својих сарадника и колега, студената и слушалаца, професор Максимовић остаје запамћен као предавач са широком општом културом у којој економија представља важан, али не и једини кључ за разумевање креативне активности људи, као полемичар са неопходном смиренешћу и финим смислом за расправу која на нашим просторима није увек била пријатна, као писац чији су економски текстови откривали смисао за луцидно проницање у суштину проблема, као човек који је у многим преломним тренуцима задржавао људско достојанство и морални интегритет. Свако време је на свој начин тешко. Време у којем је професор Максимовић радио и стварао није било наклоњено економској теорији и независним умовима. Почев од свог истраживања економске мисли о социјализму, па до расправа о друштвеној својини и односу економије и политике, професор Максимовић је показао да су у свим временима могући интелектуални помаци. Издавањем посебног броја „Анала“ у част професора Максимовића, Правни факултет у Београду жели да му изрази своју захвалност за допринос који је дао образовању студената права, развоју економске науке и подизању угледа самог Факултета, и да му пожели добро здравље и плодносан рад у наредним годинама.

Уређивачки одбор „Анала“

UDK – 330.342.15
Изворни научни рад

др Обрен Благојевић,
професор Економског факултета у Нишу
у пензији, редовни члан САНУ

ЕКОНОМСКА МИСАО О СОЦИЈАЛИЗМУ У МАКСИМОВИЋЕВИМ РАДОВИМА

Између многих других својих преокупација на пољу економске науке, академик Иван Максимовић посветио је велику пажњу и економској мисли, посебно оној о социјализму, коју су развијали разни социјалистички и грађански економски теоретичари. Кад је реч о грађанској економској мисли о социјализму, може се рећи да је он био једини у нашој земљи, а можда и у свету, који је обрађивао питање њеног става према социјалистичкој економској теорији. Ту се он задржао на свим правцима, почев од аустријске и лозанске школе, па преко маршалијанства и маргинализма, све до кејнсијанства и теорије благостања

Још већу пажњу поклатио је Максимовић економској мисли о социјализму у списима самих социјалиста. При том се задржао не само на класицима марксизма, већ је обухватио и економску мисао пре и после другог светског рата, а унутар ове последње нове тенденције у совјетској економској науци, економску мисао у Пољској и Југославији. Такође се није ограничио само на марксизам, односно научни социјализам, већ је, са истог гледишта, обрађивао и разне ревизионистичке и реформистичке правце, као социјалдемократизам, лабуризам, фабијанство, синдикализам или анархизам. У свим тим питањима његова је мисао оригинална, став независан, а обрада материје свестрана и потпуна, што доприноси његовој великој заслуги за економску науку у овој области.

Кључне речи: Економска доктрина. – Социјализам. – Политичка економија.
– Марксизам.

Поред теоријске, политичке економије, а посебно политичке економије социјализма, као главног предмета своје широке и оригиналне научне преокупације, а у нераздвојној вези с њом, академик Максимовић је у својим многобројним делима велику пажњу посветио и развоју економске мисли, грађанске и социјалистичке, стране и наше, старије и, нарочито, савремене. Не само што је с великим успехом обрадио економску мисао о социјализму самих социјалистичких теоретичара, већ је проучио и критички оценио и допринос грађанских теоретичара економској теорији социјализма, што се, с разлогом, сматра досад јединим подухватом у нас. Но, он је у широј области развоја економске мисли посебну пажњу покљонио и проучавању њених главних савремених карактеристика уопште. Стога ћемо се и ми у овом кратком пригодном приказу његовог стваралаштва у тој области, осврнути најпре на те карактеристике савремене економске мисли, затим на социјалистичку и најзад на грађанску економску мисао.

I

Под савременом економском теоријом Максимовић подразумева „науку која проучава законе репродукције државнокапиталистичких и социјалистичких система друштвене производње на садашњем ступњу њиховог развитака” (1). Потребно је одмах истаћи сву ону комплексност с којом он прилази проучавању економске мисли уопште, па и савремене: он је, наиме, проучава у вези са друштвеним системима производње и у разним институционалним оквирима, затим са историјским развитаком разних економских идеја и идејама у другим областима друштвених наука.

Савремена економска теорија, у ширем смислу, и сама има своју периодизацију. Према Максимовићевом мишљењу, она буржоаска има два периода. Први почиње 70-их година XIX века, кад је тежиште проучавања пренето са производње на потрошњу, уместо радне теорије вредности узета психолошка, а поред ранијих метода примењени и нови, нарочито математички. Појавиле су се и нове школе економске мисли, као историјска у Немачкој, или институционалистичка у САД. Тај први период ове економије траје до појаве кризе из 1929/32. Други период се, такође, карактерише новим правцима, као и новим методима – правцима као што су кејнсијанство или економика благостања, и методима као линеарно програмирање или input-output методи.

Социјалистичка економска теорија настала је још пре настанка социјализма у пракси, у радовима Маркса и Енгелса. Развитак социјализма у пракси доводи до даљег развитака теорије, под утицајем специфичних околности социјализма у СССР и грађанске економске

(1) *О савременој економској теорији*, Култура, Београд 1961, стр. 10-11.

мисли. Према томе, и ова теорија има два периода – први до, а други после настанка социјализма у пракси.

Максимовић се посебно задржао и на анализи савремене економске теорије, с обзиром на неке научне и вулгарно-апологетске елементе у њој. Међу првима пише о достигнутом степену друштвеног развитка и о научном наслеђу, а такође указује на класну експлоатацију и развитак извесних теорија (Сејове и других). Напуштена је теорија радне вредности, а средишно место дато је субјективној вредности. Као фактори производње представљени су капитал, рад и земља, а на томе је израсла и вулгарна теорија доходака, по којој они потичу из посебне производности ових фактора. Развиле се, најзад, и учење о облицима производње уопште, под чим се подразумевају само њени капиталистички облици. Међутим, „из свих тих разлога – каже Максимовић – данас је много сложенији проблем говорити о вулгаризацији и апологетици економске науке, јер је и поларизација и развијеност друштвено-економских снага у свету, однос између социјализма и капитализма, много сложенији него што је то било средином XIX века”(2).

Говорећи о економским законима и предмету економске теорије, Максимовић истиче да су већ енглески класичари подигли економску теорију на степен науке. Он, међутим, указује да су, због утицаја разних противречности капитализма, закони капиталистичких односа постепено губили свој специфични и примали општи карактер. Тек је марксизам економске законе схватио као историјску категорију. Савремена економска теорија тежи да сузи поље свога захвата, да постане позитивна и неутрална дисциплина, одвајајући „чисту” теорију од примењене. Она разликује *логичке* законе, тј. оне који проистичу из апстрактне и квалитативне анализе, и *статистичке* законе, који се добијају на основу квантитативне анализе. Она се удаљује од класичног и марксистичког схватања да јој је предмет производња и расподела друштвеног богатства, а све више поприма нове концепције: по једној, предмет економске науке треба што више везати за размену и тржиште, а по другој, за људско понашање изазвано реткошћу економских добара у природи и разноликошћу људских жеља и циљева.

Што се тиче метода, Максимовић истиче да у савременој теорији преовлађују методи индукативне, квантитативно-емпиричке и дескриптивне анализе. Ранији дедуктивни метод, примењују само они економисти који настављају са неокласичном анализом и држе се употребе математике. И у грађанској и у социјалистичкој теорији данас се остварује јединство макро и микро анализе, уместо ранијег двојства ових поступака. Један од данас посебних метода је и економетрија.

Указујући, најзад, на основне економске категорије и механизме у савременој теорији, Максимовић је опширно анализирао теорију

(2) *Op. cit.*, стр. 32.

субјективне вредности и њену ревизију, теорију радне вредности, теорију размене и теорију расподеле.

II

Као што смо рекли, највећи део Максимовићевих радова из ове области, па и од његовог проучавања економске мисли уопште, односи се на економску мисао о социјализму самих социјалистичких теоретичара. Поред низа радова о појединим економистима, посебно о Марксу (3), затим Лангеу (4) и Добу (5), Максимовић је овом питању посветио и посебан рад под насловом *Економска доктрина о социјализму*, у ствари део књиге *Политичка економија социјализма* (6).

Он најпре истиче да је мисао о социјализму много старија не само од социјализма у пракси, већ и од политичке економије социјализма; у утопистичкој форми и садржини она је стара колико и историја људског друштва. Уопштено говорећи, она изражава ставове политичке економије из чије је средине настала и економске интересе друштвене класе која је у социјализму налазила решење својих основних проблема. Иако то код раних утопијских социјалиста (Платон, Мор, Кампанела) није увек био случај, што се више приближавамо модерном друштву све је упадљивија веза између степена развитка економске науке и положаја одређене класе, на једној страни, и типа, односно карактера, социјализма који она проповеда. Стога је „научни социјализам” колико производ модерне радничке класе, толико и производ постојања марксистичке економске науке. „Могло би се... и као правило истаћи – закључује Максимовић – да, што су зрелији историјски економски односи у којима постоје објективне тенденције за развитак социјализма, изразитија је и тенденција претварања економске мисли у социјализму из утопијске у научну” (7).

Поред „научног социјализма”, постоји још много врста економске мисли о социјализму. Све оне, по Максимовићу, потичу из бар два извора: један са коренима у самим радничким класама, које се, упоредо са променама у самом капитализму, мењају, а други са коренима у буржоаским класама модерног капиталистичког друштва, у којем је део ситне буржоазије и средњих слојева ближи социјализму

(3) Видети, на пример, *Маркс као економист*, Гледишта 7/63; *Неке мисли о значају Марксовог економског дела*, Анали Правног факултета у Београду 1964/XII, бр. 1; *Маркс и марксизам у светлости данашњице*, Економист 1/64; *Марксов утицај на савремену економску науку*, Маркс и савременост 1/64; *Утицај Маркса на савремену немарксистичку економску мисао*, Борба 2. II 1965.

(4) Видети, на пример, *Лангеова шема социјалистичке планске привреде*, Анали Правног факултета у Београду, јун 1955; *Professor Oscar Lange on Economic Theory of Socialism and Yugoslav Economic Thinking*, Збирка радова у част Лангеа, Варшава 1964.

(5) *Поводом југословенског издања М. Добових есеја о економској традицији и савременој теорији*, Економист 2/60.

(6) Рад, Београд 1966, стр. 70.

(7) *Економска доктрина о социјализму*, стр. 12.

него капитализму. Мисао из првог извора темељи се на делимичном прихватању, али и реформисању или ревидирању извесних ставова научног социјализма. Ту спадају: гиљд-социјализам, лабуризам, фабијански социјализам, социјалдемократизам и кооперативизам. О свима њима Максимовић говори и посебно. Из оног другог извора потичу: „економија благостања” односно „држава благостања”, „етатизам”, „дирижизам”, „државни социјализам”, „кејнзијанизам”. Поред ових, левих, рађају се и десне доктрине, као – хришћански социјализам, технократизам, малтузијанизам.

Максимовић посебно подвлачи да су на развитаку марксистичке економске доктрине огроман утицај имале деценије после другог светског рата, када се јавио низ социјалистичких привреда, тако да је социјализам прерастао у светски економски систем. Крупне промене настају у капиталистичким економијама: уводи се планирање и држава постаје снажан фактор у прерасподели дохотка.

Највише простора у својим разматрањима о овој економској мисли Максимовић је посветио проучавању еволуције „научног социјализма”. У том погледу, разликује три периода: период класика марксизма, период пре и период после другог светског рата.

а) Развитаку „научног социјализма” нераздвојно је везан с настанком и развитаком *марксизма*. По Марксу, одлучујуће снаге које воде социјализму леже у основним и пропратним економским законима капиталистичке економије. Основна, пак, субјективна снага социјализма лежи у пролетаријату. У доба Маркса и Енгелса сви су ти елементи били још неразвијени да би се већ тада детаљније могло говорити о економским проблемима социјализма. „Маркс се, каже Максимовић, чувао великих расправа о будућем друштву, које не почивају на већ постојећим материјалним и друштвеним чињеницама и претпоставкама” (8). Ипак се, додаје он, анализом главних Марксових и Енгелсових радова може констатовати да „готово нема ниједног принципијелног питања социјалистичке економије које нису поменули” (9).

Као неке главне принципе и ставове марксизма о економској природи социјалистичког и комунистичког друштва, Максимовић наводи: друштвену својину економских фактора; „друштвене потребе” као динамички принцип привређивања; „уштеду рада”, не само мртвог већ и живог, која је основа рационалности привређивања; техничка револуција укинуће поделу рада на интелектуални и физички, односно управљачки и извршни; планирање је облик и метод друштвене репродукције; у развитаку комунистичког друштва постоје разне етапе; конкуренција је у социјализму „права и разумна сфера такмичења”.

б) *Пре другог светског рата* на економску теорију о социјализму утицале су, нарочито, материјалне и социјалне промене унутар

(8) *Op. cit.*, стр. 22-23.

(9) *Op. cit.*, стр. 23.

капитализма, а такође и *изградња социјализма у СССР-у*. Та теорија је обогачена и радовима Лењина и Хилфердинга. Лењин је у својој *Држави и револуцији* изнео схватање о нужности и карактеру разних облика диктатуре пролетаријата и о економским основама укидања државе у социјализму, а истицао је и нужност непосредног учешћа свих у управљању друштвеним пословима. У другим, мањим радовима, увиђајући слабост материјалне базе совјетске државе, развио је концепцију НЕП-а и препоручио оживљавање робне производње и размене између ситносопственичке пољопривреде и социјалистичке индустрије.

Током познате дискусије о индустријализацији, 1924-1928. године, у којој су учествовали многи совјетски економисти (Преображенски, Бухарин, Стаљин, Риков, Троцки и други), појавиле су се углавном две супротне тенденције: једни су били за то да се акумулација врши помоћу пољопривреде и лаке индустрије, које траже мало инвестиција, док су други сматрали да се ни те две гране не могу развијати без интензивне капиталне изградње. Ово последње гледиште, које је делио и Стаљин, победило је и изазвало низ нових теоријских и практичних питања.

Две школе у СССР-у развиле су се и у дискусији о планирању: *генетичка* и *телеолошка*. Према првој се избор полазне тачке плана мора заснивати на од владе потпуно независним, објективним основама, које леже у карактеру саме привреде, док је друга школа главни фактор планирања налазила у таквим субјективним снагама како што су влада или партија. Обе ове школе биле су, очевидно, екстремистичке, па су неки економисти, као Струмилин, предлагали средњу линију.

Говорећи о овом периоду развоја економске мисли у СССР-у, Максимовић, најзад, истиче и дискусију *о робној производњи*. Иако налази четири различита гледишта, ту је реч, у ствари, о придавању главног или бар претежног значаја једном од два основна фактора у овој области: закону вредности или закону плана. И по овом питању мишљења совјетских економиста била су веома различита.

в) За *поратни развој* ове економске мисли, Максимовић налази два одлучујућа подстрека: постепено ослобађање од вулгарно-апологетског баласта у СССР-у и ницање нових социјалистичких економија.

1. Основним законом планирања у СССР-у више се не сматра закон плана, већ закон сталног усавршавања и проширења производње, а развила се и примена квантитативних метода – математике, кибернетике, науке о програмирању, статистике. Совјетску економску мисао окупира питање робне производње, где су се развиле, углавном, три групе схватања: По првим, робна је производња израз размене између државне и колхозне својине и она не важи на самом државном сектору; по другим, напротив, робна производња делује и у овом сектору; док трећа схватања одлучујући значај придају другим факторима: низак ниво производних снага, потребна размена са иностранством и слично. Званична совјетска доктрина придаје значај свим овим факторима.

2. *Пољска* и југословенска економска мисао развиле су се као умногоне различите од совјетског модела. Обе имају изразито антидогматски став и усредсређене су на извесна иста питања, као што су теорија вредности, теорија развоја, проблем децентрализације и слично, али су умногоне и специфичне. Пољски економисти највећу су пажњу поклонили истраживању заостајања марксистичке економске мисли, а обрадили су и низ посебних питања – ефективност инвестиција, однос плана и тржишта и друга. Они су први применили резултате маргиналних анализа у области теорије цена.

3. *Југословенској економској мисли* Максимовић је посветио више мањих и конкретнијих радова. Истицао је да је Југославија прва социјалистичка земља која је увела децентрализацију и самоуправљање и у којој је економска мисао пошла од изворних дела марксизма. Она је учинила огромне напоре у правцу деполитизације, а заинтересовала се и за многе проблеме, као што су – квантитативна економска анализа, нови методи планирања и програмирања, сарадња са другим друштвеним наукама. Оживела је пажња за филозофске, етичке, политичке и вредносне импликације и према циљевима привредног развоја. У југословенској економској мисли доминантне су три основне области: теорија репродукције, односно социјалистичког планирања, расподела према раду и оживљавање интересовања за категорију камате. О свим тим питањима Максимовић је расправљао и посебно.

III

Грађанску економску мисао о социјализму Максимовић је почео проучавати најраније. Њој је посветио и докторску дисертацију, а касније је објавио и посебно дело о тим питањима (10), поред тога што је о томе писао и у другим радовима (11).

Проучавања у овој области почео је са *аустријском школом*, а и концентрисао се углавном на субјективистичке правце. По њему је аустријска школа од потпуно негативног става према социјализму прво прешла на блажу критику, да би најзад признала легитимност, посебно економску рационалност социјализма као економског система. У овој школи и субјективизму уопште, у односу на социјалистичку мисао, Максимовић разликује три основна правца: осниваче, критички и позитивни правац. Међу осниваче убраја Визера, Валраса, Парета, Баронеа, Касела. Овде би, по њему, дошли и Шумпетер, Шефле и неки други економисти ван субјективистичког правца. У критички правац Максимовић разврстава, пре свега, Мизеса, који је одмах по првом

(10) Видети његову *Теорију социјализма у грађанској економској науци*, Полит, Београд, 1958, страна 316.

(11) Видети, на пример, *Један поглед на теорију економског благостања*, Наша стварност, Београд, 3/58.

светском рату поставио тезу о нерационалном карактеру социјалистичке привреде. После њега је најизразитији представник Хајек, а Холм, Робинс и други економисти употпуњавају листу критичара социјализма. Економисти позитивног правца, најзад, одликују се тиме што не налазе никакву противречност између друштвене својине над средствима за производњу и могућности тржишне конкуренције. Узевши у обзир основни предмет анализе, Максимовић налази три групе аутора овог правца. Међу њима су Дикинсон, Дурбин и други.

Економији благостања (welfare economics, économie du bien-être, Wohlstands-theorie), која је, као што је познато, име добила по делу Маршаловог наследника Пигуа, Максимовић је посветио посебну главу своје књиге, поред тога што је о њој писао и другде. У оскудици простора, ограничићемо се само на то да изнесемо три основна разлога који по Максимовићевом мишљењу приближавају ову теорију грађанској мисли о социјализму. Ту је, прво, увођење државе у економски живот и њена интервенција у привреди; затим, полазећи од повећања корисности, у дефинисању циљева економске политике, економија благостања у ствари уводи један социјалистички елеменат. Трећи је разлог у примени одређених економских средстава којима се остварују жељени циљеви. Уосталом, многи економисти представници ове школе, или кејнсијанства, заступали су потребу државне интервенције, па и национализације, због чега се и сматрају носиоцима „грађанског” или „демократског” социјализма.

Најзад, у својим критичким примедбама о месту *маргинализма* у социјалистичкој економији, Максимовић, сажето, каже: „Што се тиче маргинализма као одређене психолошке теорије субјективне вредности и као логичко-математичке интерпретације на бази инфинитезималних додајних вредности ... он је потпуно неприхватљив са гледишта марксистичке економске теорије, и сваки покушај њихове синтезе или надовезивања теорије субјективне вредности, као развијеније, на основу теорије радне вредности, изгледа научно недржив” (12).

У свом закључку о грађанској теорији Максимовић истиче да је она као главно питање узела проблем тржишта и цена у статистичкој апаратури Маршала, Валраса и Парета. Њен такав став изазван је првенствено малом пажњом коју је социјалистичка теорија поклањала овом питању. Међутим, тржишни односи и цене само су један од фактора рационалне репродукције, али не могу бити искључиви критеријум инвестиција.

Као основни разлог интересовања за социјализам код грађанске економске мисли, како савремене тако и посткласичне, Максимовић је наводио многе трансформације у капиталистичкој привреди, у првом реду пораст државног сектора, увођење плана, државна интервенција у расподелу дохотка, полазиранија и раслојавање грађанског друштва. Он је дао и преглед проблема на којима се ова мисао највише задржава.

(12) *Op. cit.*, стр. 96.

Међу тим проблемима наводио је теорију вредности, теорију планирања, теорију расподеле доходака, теорију тржишта и цена.

IV

У целини узев, велика је заслуга академика Ивана Максимовића за економску, нашу па и светску науку у томе је што је не само први, већ по нашем сазнању и једини, успешно обрадио ставове грађанске економске мисли о теорији социјализма. То је утолико значајније што се овим проблемом почео бавити још од својих најмлађих научничких дана, у својој веома студиозној докторској дисертацији. Максимовићева заслуга је и у томе што је заиста потпуно и свестрано проучио економску мисао о социјализму и у радовима самих социјалистичких економских теоретичара. При томе се није задржао само на радовима класика марксизма и старијој социјалистичкој економској мисли уопште, већ је једнаку пажњу посветио и поратној социјалистичкој мисли, посебно у Совјетском Савезу, Пољској и Југославији, где је она и остварила највише домете.

У својим многобројним радовима он је третирао принципијелна и крупна питања социјалистичке теорије и задржавао се на главним основним карактеристикама. При том је показао, за истинског научног радника толико потребну, независност става и оригиналност мишљења, па и храброст њиховог изношења. При оцени ваљаности његових радова из ове области треба, међутим, имати у виду да су они, претежно, писани пре више деценија, у једној друкчијој клими, а од тада се и у привреди и у економској науци, нашој и светској, много штошта изменило, па су нужно еволуирала и његова схватања у односу на њихову интерпретацију у овом прилогу.

(Примљено 30.05.1990)

*dr Obren Blagojević,
Retired Professor of the Faculty of Economics in Niš*

ECONOMIC IDEAS RELATING TO SOCIALISM IN THE WORKS OF MAKSIMOVIĆ

Summary

In addition to many interests in the field of the science of economics, the member of the academy Ivan Maksimović dedicates his full attention to the economics ideas, and more particularly those relating to socialism – which have been developed by various

socialist and bourgeois theoreticians in this field. As far as bourgeois economic thought regarding socialism is concerned, one may say that he is the issue of its conception of the socialist economic theory. In doing that, he analyzed all conceptions, beginning from the Austrian and Lausanne School, through Marshalianism and marginalism, and up to the Keynesian thinking and the theory of prosperity. Even greater attention has been dedicated by Maksimović to the economic ideas of socialism in the works of the socialists themselves. He did not approach only the classics of marxism, but also included in his studies the ideas in this field expressed before and after the Second World War. This included also new tendencies in the Soviet science of economics, as well as the theories in Poland and Yugoslavia.

Maksimović did not limit himself to marxism, namely to scientific socialism, but has elaborated, using the same approach, various revisionist and reformist conceptions, such as social-democratism, labourism, Fabianism, trade-unionism and anarchism. In all his works his way of thinking is original, independent, while the elaboration of the subject matter treated is thorough and complete. His work, to conclude, is a great contribution to the science of economics in this particular field.

Key words: Economic doctrines. – Socialism. – Political economy. – Marxism.

*dr Obren Blagojević,
Professeur à la retraite de la Faculté économique de Niš*

LA PENSÉE ÉCONOMIQUE SUR LE SOCIALISME DANS L'OEUVRE DE MAKSIMOVIĆ

Résumé

Parmi de nombreuses préoccupations sur le plan de la science économique, l'académicien Ivan Maksimović a consacré une grande attention à la pensée économique, notamment à celle sur le socialisme développé par de nombreux théoriciens économiques socialistes et bourgeois. En ce qui concerne la pensée économique bourgeoise sur le socialisme, on peut dire que Maksimović a été le seul en Yougoslavie et peut-être aussi dans le monde à s'occuper de questions de la position de cette pensée vis-à-vis de la théorie économique socialiste. Il a étudié tous les courants, depuis l'école autrichienne et l'école de Lausanne, en passant par le marchalianisme et le marginalisme, jusqu'au kensianisme et la théorie de l'opulence. Maksimović a accordé une attention plus grande encore à la pensée économique sur le socialisme dans les écrits des socialistes. Il ne s'est pas borné uniquement aux classiques du marxisme, mais il a englobé aussi la pensée économique avant et après la deuxième guerre mondiale, et dans le cadre de cette dernière, il s'est penché sur les nouvelles tendances dans la science économique soviétique et sur la pensée économique en Pologne et en Yougoslavie. Il ne s'est pas boré non plus uniquement au marxisme, c'est-à-dire au socialisme scientifique, mais il a traité, du même point de vue, divers courants révisionnistes et réformistes, tels le sociodémocratism, le travaillisme, le fabianisme, le syndicalisme et l'anarchisme. Sur tous ces plans, sa pensée est originale, sa postions est indépendante et son interprétation est globale et complète, ce qui contribue à ses grands mérites pour la science économique dans ce domaine.

Mots clé: Doctrines économiques. – Socialisme. – Economie politique. – Marxisme.

др Коста Михаиловић,
професор Економског факултета у Београду
у пензији, редовни члан САНУ

СВОЈИНА И ЕФИКАСНОСТ

У овом чланку аутор покушава да докаже да се друштвеној својини мора прићи историјски и да њена ефикасност може бити оцењена једино у том контексту. Државна својина се показала погодном за покретање индустријализације Југославије и за обезбеђивање брзог развоја до средине шездесетих година. Такви резултати су постигнути и због промена у државној својини насталим услед захтева развоја. Утопијска филозофија тзв. договорне економије, која је доминирала од краја шездесетих до почетка осамдесетих година, представља изгубљено време у еволуцији друштвене својине. Тек крајем осамдесетих година актуелизира се питање претварања друштвене у државну својину, односно у државни, претежно акционарски капитал, што у тржишним условима обећава и већу ефикасност.

Својинско реструктурирање у Југославији подразумева и ослобађање од свих предрасуда према приватном сектору који у новим условима добија неограничене могућности развоја. Међутим, приватизација друштвене својине која се с тим у вези поставља, садржи, према аутору, и идеолошке побуде. Аутор упозорава на опасност од идеолошке заштите било ког облика својине који у тржишним условима мора потражити свој природан простор.

Кључне речи: Друштвена својина – Индустријализација – Договорна економија – Приватизација.

Питање својине дуго је било на маргинама проучавања привредног система. Велика је заслуга Ивана Максимовића што је својим радовима показао и доказао да се недоследности у том систему дугују несрећеним својинским односима. Супротно државним и идеолошким

опредељењима, он је упорно заступао став да својински односи морају постојати и да друштвена својина не може постићи иоле задовољавајућу ефикасност без одговорног титулара. Са таквим уверењем он је разобличавао утопијске темеље договорне економије, упорно захтевајући да се она напусти као основа привредног система. Критика ове Максимовићеве „неекономије“ не би била темељна ни делотворна без његових сопствених научних уверења заснованих на теоријским и емпиричким истраживањима. Та истраживања су му, уз то, помогла и у разјашњавању појмова и значења државне, друштвене, јавне и других видова својине. У том контексту он је не само отворио низ питања ефикасног коришћења друштвеног капитала, већ је и на нека од тих најважнијих питања дао промишљене одговоре.

Богат опус радова о својини, Ивана Максимовића ставља на најистакнутије место у југословенској економској литератури. Његове студије су, колико вредне по себи, толико и подстицајне за даља проучавања, промишљања и преиспитивања многих питања својине, што је од посебног значаја у времену када се у пракси догађају својинска реструктурирања. Овај прилог о својини и ефикасности управо је подстакнут садашњим збивањима у југословенској привреди.

УПРОШЋЕНЕ ОЦЕНЕ О ЕФИКАСНОСТИ

Крајем осамдесетих година међу југословенским економистима преовладава мишљење да је друштвена својина неефикасна, да је главни узрок привредне кризе и промашаја у стратегији развоја. Сагласно томе, приватизацији се придаје одлучујући значај за повећање ефикасности, излазак из кризе и пораст производње. Ово уверење не карактерише само економску мисао и лаичка размишљања, већ је постало и основна идеја водила Савезног извршног већа које приватизацију сматра предусловом стабилизације привреде и покретачем привредног развоја. Приватизација је тако постала лек за све привредне болести, као што је то некад било самоуправљање, а и неке друге мере којима се приписивала свемоћ у регулисању економских односа. Испуштањем из вида многих релевантних чињеница, оцена о неефикасности друштвене и ефикасности приватне својине недозвољено је упрошћена, што може навести на погрешне кораке у економској и развојној политици.

Иван Максимовић с разлогом упозорава „да има онолико концептуалних типова, парадигми друштвене својине колико има (или ће бити) развојних етапа социјализма у правцу њеног високог степена подруштвљености, развијености производних снага и капиталне zasiћености (сатурације)” (1). Изузимајући специфичну задружну

(1) Иван Максимовић, Социјализам између утопије и стварности, Центар за економска истраживања, Институт друштвених наука, Београд, стр. 104.

својину, државна својина се у социјалистичким земљама појавила не само као први, већ и до почетка актуелних реформи једини вид чисто друштвене својине. Као и остале социјалистичке земље, Југославија је стартовала са државном својином, па се поставља питање колико је привреда била ефикасна до средине шездесетих година, тачније речено – до преласка на несвојински концепт друштвене својине. Адекватан одговор на ово питање изискује уважавање и макроекономске ефикасности државне својине, функционалности ове својине у покретању и привременом одржавању динамике привредног раста. Због усредсређености на микроекономску ефикасност, њени макрoаспекти се обично испуштају из вида.

За сваку неразвијену земљу, међу које се сврставала и Југославија, пробијање зачараног круга сиромаштва и покретање индустријализације представља најтежи економско-стратешки подухват. Искуство је показало да ни онај сасвим мали број неразвијених земаља Југоисточне Азије, који је успео да покрене индустријализацију, није могао да се ослања једино на иницијативу приватних предузетника и слободну игру снага тржишта. Иза тог развоја стајали су држава и економски стратези са развојном политиком. Емпиричка испитивања после другог светског рата са више прецизности су утврдила праву природу тешкоћа на које наилази покретање индустријализације. Дошло се до сазнања да препреке развоју чине како ниска стопа акумулације, тако и њега уситњеност. Акумулација није располагала критичном масом за покретање индустријализације, док су, уз то, власници уситњене акумулације испољавали склоност за улагање у активности које уз максималну сигурност доносе највећу добит на кратак рок. Давање краткорочних новчаних позајмица са високом каматом, трговина пољопривредним производима која рачуна са сезонским разликама у ценама и изградња станова у градовима, по правилу, највише одговарају овим склоностима. Прерастање трговачког капитала у индустријски било је отежано и недостатком искуства у организацији и руковођењу индустријским предузећима, као и страхом од преузимања ризика.

Јапан је свакако знао за препреке ове врсте када је после Меџи рестаурације наставио да у виду државног пореза убира раније феудалне доприносе у несмањеном износу, приступајући уз тако створену акумулацију оснивању државних индустријских предузећа. За оцену адекватности таквог поступка није битно што период државних предузећа није дуго трајао и што су ова предузећа имала губитке и продата у бесцење. Битно је да је у овој земљи схваћена важност убирања неопходне акумулације, њене концентрације и мобилности, као и значај који има добитак у времену, тиме што државна предузећа преузимају ризик пионира индустријализације, не очекујући да се трговачки или било који други капитал дуго предомишља да ли ће се одлучити за улагања у индустрију.

На аналоган начин се поставио и проблем индустријализације у Југославији, али су одговори на овај изазов били различити. После првог светског рата, привредни развој је уз царинску заштиту био препуштен приватној иницијативи која није успела да покрене и одржи задовољавајући темпо индустријализације, нити, мерено народним дохотком по становнику, да земљу извуче из привредне стагнације. Преузимањем одговорности за индустријализацију после другог светског рата, убирањем акумулације и њеном алокацијом у индустрију, али и у такве „економски непривлачне” инвестиције од важности за читаву привреду, као што су енергетика и базна индустрија, држава је успела да да почетни импулс и одржи задовољавајући темпо индустријализације с одговарајућим променама у структури привреде и друштва.

Државна својина је у томе одиграла велику и позитивну улогу, било да је реч о убирању обима акумулације, било о могућности коришћења њене гранске и територијалне мобилности. Стопа раста друштвеног производа и запослености, као и квалитативни показатељи (раст продуктивности рада и ефикасности инвестиција) били су импресивни у периоду од 1952. до 1965. године. Ако је Југославија у том периоду имала једну од највиших стопа раста друштвеног производа по становнику у свету, то значи да је са државном својином постигла боље резултате него привреде земаља на одговарајућем нивоу развијености са приватном својином, као што су Грчка, Португалија и њима сличне земље. Према томе, државна својина је у датим историјским условима била несумњиво ефикасна, било да се посматра на основу резултата укупног развоја, било на основу инвестиционих улагања. Поређење са предратном Југославијом и са земљама са приватном својином то недвосмислено потврђује.

Ваља, међутим, имати у виду да резултати у раном послератном периоду добрим делом дугују променама државне својине током педесетих година. Могућност да државна предузећа самостално одлучују о производњи, као и да радници учествују у расподели дохотка, утицала је како на карактер својине, тако и на начин управљања. Државна својина је добијала нека обележја групне својине, што се нарочито изразило на расподелу дохотка. Самосталност у наступу на тржишту и доношењу одлука о расподели подстакла је иницијативу као важног чиниоца повећања ефикасности на микронивоу. У томе је југословенска привреда постала супериорна у односу на привреде осталих социјалистичких земаља које су остале на првобитном концепту државне својине и управљања, занемарујући чињеницу да се са развојем привреде и карактер државне својине мора мењати. Са извршеним променама у југословенској привреди, успостављене су координација и иницијатива, планирање и тржиште, наравно тржиште робе, без тржишта капитала и радне снаге. Допринос ефикасности ове релативне институционалне равнотеже свакако је био велики у

периоду од 1952. до 1965. године. Планирање структуре инвестиција у том периоду било је нарочито успешно. Погрешне инвестиције готово да нису биле забележене, што је био важан чинилац ниског капиталног коефицијента. Истина, на ниском нивоу економске развијености могућност погрешака је релативно мала. Ефикасност привредног развоја, односно инвестиција, у овом периоду много дугује и томе што су чиниоци производње коришћени сразмерно њиховој расположивости.

ЗАСТОЈ У ЕВОЛУЦИЈИ ДРУШТВЕНЕ СВОЈИНЕ

Развој привреде је изискивао даље промене у својинској структури, као и еманципацију државне својине од административног управљања. Значајан број малих предузећа непотребно се нашао у државном сектору. Приватна својина у овим предузећима и раније се постављала као економски целисходна. На другој страни, све шира друштвена подела рада стварала је шансе за малу привреду, а тиме и за ширење простора за приватно власништво. Истовремено, државну својину је ваљало ослободити директних административних утицаја њеним претварањем у државни капитал. Организован претежно у акционарска друштва, државни капитал се не само ослобађа административног турства, већ омогућава стварање мешовите својине, делотворну контролу над радом предузећа, позитивну селекцију кадрова, избор директора без административних утицаја и подизање управљања предузећима на виши професионални ниво. Једино тако организован, државни капитал, са профитом као циљем привредних активности, у потпуности је компатибилан тржишту.

Такав природни пут еволуције државне својине, с одговарајућим утицајем на промену привредног система у правцу јачања тржишта и успостављања економске политике са системом посредних мера, уз прелаз на индикативно планирање у мери у којој је то неопходно, био је пресечен договорном економијом која се определила за несвојински концепт друштвене својине. Лоша искуства југословенске привреде с овом утопијском економском филозофијом, добро су познавали и подробно анализирали југословенски економисти током последњих година. Не задржавајући се на тим искуствима, ваља подсетити да је несвојински карактер друштвене својине без одговарајућег титулара водио расипништву огромних размера. Расипништво је било утолико веће уколико је преокупација производњом уступала место опсесији за расподелом. Акумулација се убрзано топила преливањем у личне дохотке, сувише ниском амортизацијом, неплаћеном употребом друштвеног капитала, као и нижом каматном стопом за инвестиционе кредите од стопе инфлације. Да невоља буде већа, акумулација се смањивала у времену када се морала повећавати да би, ради одржавања задовољавајуће стопе раста производње, надокнадила опадање продуктивности рада и ефикасности инвестиција.

Несвојински карактер друштвене својине битно је утицао на неефикасност читавог привредног система. Договарање сваког са сваким неутралисало је план и тржиште, враћајући привређивање на природне облике. У недостатку координације проблеми су се згуснули на макроекономском нивоу. Опадање стопе раста друштвеног производа, акумулације, запослености и продуктивности рада, уз повећање дефицита платног биланса, задужења у иностранству и незапослености, јесу не само последице недовољне координације, већ и поуздани наговештаји кризе у осамдесетим годинама. Ове недаће на макроплану на много су се начина пренеле и на предузећа у којима, и без ових утицаја, није било довољно јаких мотива за повећање продуктивности рада. У условима друштвено нерегулисаних односа између акумулације и потрошње, снажно су се изразиле потрошачке склоности. Акумулација у предузећима је пала на веома низак ниво. Склоност да се ниска стопа раста продуктивности рада надокнади порастом цена, постајала је све наглашенија бржом инфлацијом.

Све ове појаве указују да је договорна економија, од краја шездесетих па све до осамдесетих година, створила микро и макро услове у којима је друштвена својина била крајње неефикасна. Уопштени закључци о неефикасности друштвене својине управо се изводе из искустава периода у којем је владала договорна економија у теорији и привредној пракси. Истина, постоје и утицаји неких хроничних слабости привредног система на снижење ефикасности у свим социјалистичким земљама и у свим периодима, који се неоправдано приписују слабостима државне својине. Реч је о недовољно разграниченим односима између економских захтева и социјалних обзира. Под снажним притиском незапослених долази до претерано великог запошљавања и стварања „технолошких вишкова”. Привредна предузећа се због тога добрим делом претварају у социјалне установе. Социјални обзир нису само снажни када је реч о запошљавању и устручавању да се отпусти сувишан број радника, већ и у толерисању недисциплине и некавалитетног рада, као и неоправдано створених губитака. Без економске принуде, а са снажном социјалном демагогијом, социјалистичке земље нису могле бити ефикасне. Приписивање ових слабости привредног система државној својини је пре свесна него несвесна замена тезе.

Период владавине договорне економије је изгубљено време у еволуцији државне својине и њеном структурном прилагођавању. Свака оцена ефикасности државне својине мора о томе водити рачуна. Савременим расправама о државној својини управо се намећу питања еволуције друштвене својине и њене компатибилности захтевима тржишта. Ако у тим расправама учествује много економиста, разлоге ваља тражити како у тежњи да се надокнади изгубљено време, тако и у теми која представља велики изазов у условима привредне реформе. С тим у вези искрсава неколико питања која ни у суженим оквирима овог рада не могу бити заобиђена.

ДРУШТВЕНА ИЛИ ДРЖАВНА СВОЈИНА?

Прво од тих питања односи се на природу друштвене својине која све до сада носи оптерећења несвојинских односа. Редефиниција друштвене својине у државну намеће се као целисходно решење. Ако та редифиниција има свој смисао у повећању ефикасности, морају се уважити особености привредних активности. Пре свега, изгледа да је конститусање јавне својине неизбежно за активности од посебног значаја за читаву привреду и друштво, као што су железнички, речни, ваздушни и поштански саобраћај или електропривреда. Држава би у овим предузећима имала пуне компетенције како у постављању директора, тако и у уређењу и других интерних односа, укључујући награђивање и успостављање механизма за ефикасно привређивање. Познато је да је јавна својина тако постављена и конкретизована и у најразвијенијим капиталистичким земљама и да, бар за сада, нико не помишља да мења било шта, изузев метода повећања продуктивности и снижења трошкова.

Другачију судбину морала би доживети предузећа у друштвеној својини која се излажу конкуренцији на тржишту. Друштвена својина би у том случају морала бити претворена у државну својину, тачније речено – у друштвени, претежно акцијски капитал, из разлога који су већ наведени у претходним излагањима. Ослонцем на привредни систем који не рачуна на хомогени доходак, предузеће са државним капиталом имало би титулара у функцији управних и пословодних органа који би се старали о акумулацији, проширењу предузећа и успешности текућег пословања. Радници би учествовали у састављању колективних уговора који би дефинисали услове рада и награђивања. Међутим, управљање укупном друштвеном имовином, подразумевајући под тим и коришћење свих права која произлазе из акција државних предузећа, мора се поверити посебном развојном фонду на нивоу Републике, који би био састављен од еминентних стручњака способних да на акционарским скупштинама оцене успешност пословања и дају корисне сугестије.

Овако постављена предузећа са државним капиталом стварају услове за ефикасно пословање и тржишно понашање. Истина, ове две тврдње оспоравају они економисти који једино у приватној својини виде могућност за ефикасно пословање предузећа и функционисање тржишта. Основа овог оспоравања лежи у априорном схватању да је приватна својина ефикасна и да је у сваком случају ефикаснија од друштвене својине. Ова, у основи идеолошка, претпоставка пре свега занемарије да се ефикасност у савременој привреди везује за управљање и пословање активностима које су у великој мери, а најчешће потпуно, одвојене од власника и поверене менаџерима, дакле високообразованим професионалцима без којих се савремена привреда не може замислити. Да је својина опредељујући чинилац ефикасности било би бесмислено

компаративно испитивање иначе неспорних разлика у ефикасности између најразвијенијих земаља, Јапана, Немачке, Француске, Велике Британије, а поготову разлика између ове групе и крајње нестабилних привреда земаља Јужне Америке. У свим поменутих земаљама приватна својина чини основу привредног система, што значи да разлике у ефикасности потичу од нивоа управљања и пословања.

Докази за ову тврдњу не морају се тражити даље од Југославије, у којој постоји велика разлика у ефикасности између предузећа са друштвеном својином у истој грани, на истом технолошком нивоу и у истим институционалним условима. Те разлике, које потичу од неуједначене ефикасности управљања и пословања, указују на огроман значај повећања броја способних и образованих менаџера у југословенској привреди.

Државна својина у виду акционарског капитала успоставља систем односа у којем предузећа имају стварну самосталност у доношењу свих одлука, поразумевајући под тим самосталност одлучивања о инвестицијама, производњи, наступу на свим тржиштима, избору управних и пословодних органа, као и контроли пословања од скупштине акционара. Сувишно је доказивати колико је битно другачија улога државе када се јавља у виду директног наредбодавца и контролора, од државе која може да утиче само као власник акција на скупштини акционара и то преко својих стручно компетентних представника. Организован у акционарска предузећа, друштвени капитал се налази у истом положају као и свако друго акционарско предузеће у капиталистичкој привреди. Ефикасност не зависи од тога што су у првом случају власници акција приватна лица, а у другом држава, већ од тога да ли су управљање и пословање подигнути на довољно висок ниво. Добра страна организовања друштвеног капитала у виду акција је у томе што допушта стварање мешовитих друштава са државом и приватницима као власницима акција. С добрим разлозима се може претпоставити да овај вид мешовитог власништва може постати доминантан у југословенској привреди. Тиме би постале беспредметне било какве расправе о утицају својине на ефикасност.

Структурна прилагођавања подразумевају да облике својине на најбољи начин треба подредити захтевима ефикасности. Због тога не би ваљало примењивање схема за све ситуације и сва времена. У зависности од многих чинилаца и постојећа друштвена својина може постићи завидну ефикасност, како је то показао немали број предузећа. У таквим случајевима не би имало смисла инсистирати на својинском реструктурирању ако то предузећа не желе. Ко је у предузећу титулар друштвене својине, ко и како обезбеђује довољну акумулацију, и који је домет учешћа радника у расподели дохотка и колико су широка овлашћења директора – односи су који би морали бити регулисани општеважећим друштвеним нормама.

Својинска преструктурирања подразумевају напуштање свих идеолошких и других предрасуда према приватној својини, као и ослобођење задружне својине од бирократских притисака и надређености државних предузећа. Приватна својина је, истина, имала постојано место у Југославији, али је њен развој био спутаван озбиљним административним, економским и идеолошким ограничењима. Стога је простор за развој приватне својине сужен на активности мале по обиму, било да је реч о аграрном максимуму, било о могућностима запошљавања ограниченог броја радника у предузећима непољопривредних делатности. Уклањање свих ограничења за приватну својину је императиван захтев за сређивање друштвених односа и коришћење до сада недовољно коришћених могућности за привредни развој. Приватна својина у овом историјском тренутку има значајну улогу из два разлога. Прво, што би приватни сектор могао повећати ниску стопу акумулације у југословенској привреди, и друго, што му се отварају широке могућности улагања у све привредне активности, у чему улога малих предузећа нуди највеће шансе.

НА ТЕМУ О ПРИВАТИЗАЦИЈИ

Крајем осамдесетих година приватизација у Југославији је постала доминантна тема у теоријским расправама и привредној пракси. У тој опседнутости било је доста идеологије. На југословенском примеру показало се тачним да никада не постоји идеолошки вакуум. Напуштање идеолошке одбране друштвене својине прати снажна плица идеологије приватне својине која се аргументира узима као ефикаснија. Идеологија приватне својине подразумева и потпуно слободно деловање снага тржишта, како је замишљено али не и остварено у XIX веку. Као да се заборавља да је све што се предлаже (приватна својина, слободно тржиште, маса ситних предузећа, страни капитал) постојало у Југославији, а не само да није покренуло развој, већ је уз економску стагнацију повећало социјалне напетости. Према томе, приватна својина и потпуна слобода тржишта су се већ опробали на југословенском простору.

Упркос томе што се није прилагођавала захтевима развоја и што се наша у једном привредном систему који је недовољно инсистирао на принуди, друштвена својина је у послератном периоду извршила темељни преображај југословенске привреде. Подсетимо се да је друштвени производ по становнику, рачунат у сталним ценама, неколико пута увећан и да је у 1985. години по методологији УН достигао 4.830 долара по становнику (2). У раздобљу од 1948. до 1988.

(2) Душан Миљковић, *Превођење основних агрегата из привредних биланса Југославије према методологији УН, СЗСЗ и Економски институт, Београд, 1990.*

године удео индустрије у формирању друштвеног производа је порастао са 18,8% на 49,3%. Број запослених повећао се са милион на близу седам милиона, односно са 103 у 1952. на 292 у 1988. години. Удео пољопривредног становништва опао је са 67% у 1948. на мање од 20% у 1981. години, односно са 10,6 на 4,4 милиона. Производња електричне енергије је порасла од 1,5 милијарди у 1947. на 80,7 милијарди киловата у 1987. години. После другог светског рата Југославију је прекрила мрежа модерних асфалтних путева и електрична мрежа све до сеоских насеља. Стамбена изградња омогућила је већини становника комфор који је пре рата био незамислив. Ако се томе додају промене у количини и структури исхране, као и то да сваки други запослени у Југославији има аутомобил, онда је неспорно да се привредни развој изразио и у повишењу стандарда живота. Међутим, неспорно је и то да би резултати били умногоме бољи уз мање друштвене трошкове, да се друштвена својина благовремено и на прави начин прилагођавала захтевима привредног развоја, да су приватној и задружној својини дате праве шансе, да није било идеолошких бесмислица у виду откупа и колективизације и да су после шездесетих година избегнути несрећан избор у стратегији развоја и мањкавости економске политике. Но и поред ових, свакако великих слабости, не може се оспорити да је Југославија у послератном периоду пребродила најтежу етапу привредног развоја. Како због тога, тако и због постигнутих резултата, нема места оцени да је читав послератни период био потпун економски промашај.

Идеологија у великој мери компромитује тезу о ефикасности приватне својине. Такво идеолошко предубеђење нема ослонаца ни у најразвијенијим земљама са стабилним привредама. У Немачкој годишње банкротира преко 16 хиљада предузећа, а у САД и преко 60 хиљада. Према томе, и приватна својина може бити неефикасна. Што се тиче југословенских услова, с разлогом се очекује да ће предузећа у приватној својини бити мање ефикасна него у развијеним земљама. Нетржишни услови утицали су на релативно низак ниво управљања и пословања не само у државним предузећима, већ и у предузећима у приватној својини. Полазећи од тога да и један и други облик својине могу бити и ефикасни и неефикасни, једино ће конкуренција у истим тржишним и другим условима пресудити ко је ефикаснији.

Будући да је друштвена својина попримила нека обележја групне својине, идеја да се друштвена имовина у потпуности или делимично расподелити на раднике запослене у предузећу добила је снажну подршку чак и немалог броја економиста. Такво решење изгледа једноставно – друштвена имовина би се брзо приватизовала, док би радници као сувласници били заинтересованији за пораст продуктивности рада и капитала. Међутим, ово решење не значи ништа друго до расипање друштвене имовине коју су стварале генерације грађана. Вредност ове имовине достиже импозантну суму од 200 – 300 милијарди долара. Без пуне накнаде, свака приватизација се своди на поклон појединцима, а на то нико не би смео имати право. Државни капитал се може појављивати у физичком облику, као индустријски погон, као

неки други привредни објекат или, пак, у новчаном виду у банкама или посебном фонду. У случају укупне или делимичне продаје, друштвени капитал се не смањује већ се противвредност продатог мора исказати као новчани приход. Другачије речено, приватни капитал којим се купује део државног предузећа мора представљати додатни, свеж новац, док се том куповином друштвени капитал не смањује, већ само мења облик.

Очекивање да се приватизација друштвене својине може извршити брзо и лако, једна је од великих заблуда. Тешкоће, пре свега, произлазе из мале куповне снаге становништва. Могућа штедња за куповину акција за наредних неколико година не износи ни десети део вредности друштвене имовине. Изгледа да се у догледно време не може рачунати ни са већим учешћем страног капитала. Разлози се, пре свега, виде у нестабилној економској, а нарочито политичкој ситуацији, што свакако стоји, мада се прецењује и апсолутизира. Страном капиталу не смета нестабилна политичка ситуација када улаже у хотеле и изградњу робних кућа, нити када показује велики интерес за куповину добро уходаних и рентабилних предузећа. Покушај Швеђана да откупе предузеће „Типопластика“ из Горњег Милановца у великој мери показује склоности страног капитала у Југославији и земљама Источне Европе. Ове земље очекују да се страни предузетници ангажују са капиталом и знањем у предузећима која су запала у тешкоће. Међутим, страни предузетници избегавају таква предузећа и настоје да, у целини или делимично, купе она стабилна и добро уходана као што је то „Типопластика“. Сучељавање две опречне склоности веома је поучно. Шведски партнер је инсистирао на куповини читавог предузећа, док му је директор „Типопластике“ са чуђењем одговорио да не види разлог за продају једног високо рентабилног предузећа које има чврсто упориште на освојеном тржишту, дајући истовремено противпредлог, да се заједничким али додатним улагањима повећа производња и освоје нова тржишта. Овај противпредлог није прихваћен. У овим преговорима искрсло је и занимљиво питање шта је заправо предмет продаје, машине, зграде, земљиште, или пак тржиште за чије је освајање уложено много труда и капитала.

Расправе о приватизацији занемарују чињеницу да прелаз из једног облика својине у други, није везан за исту врсту тешкоћа. У случају преласка приватне својине у друштвену, тешкоће се готово и не осећају. Предузеће већ сутрадан може да несметано настави да ради. Другачије је са преласком друштвене својине у приватну. Тешкоће су огромне због промена које се догађају у унутрашњој организацији предузећа, систему руковођења, односима са радницима, као и спољним привредно-системским и правним условима које треба изменити или којима се ваља прилагодити. Стога своју потврду добија изрека да ако се једанпут од јаја направи кајгана, тешко је од кајгане поново направити јаје. Економске тешкоће приватизације показале су се великим и у земљама где удео друштвене својине није био значајан. О величини тих тешкоћа и потребном времену не брине довољно ни Савезно извршно веће, док

у економским расправама то питање није добило место које заслужује.

Када је реч о приватизацији, свако има у виду потпун или делимичан прелаз из једне у другу врсту својине, уз одговарајућу новчану накнаду. Међутим, у југословенској пракси појављују се и патолошки видови приватизације. Све је више случајева да појединци напуштају друштвена предузећа да би као приватници наставили да за свој рачун обављају посао који су радили у предузећу. Реч је, наравно, о добро уходаним пословима. Новопечени приватник ће са таквим послом бити ефикаснији од предузећа које се мора задовољити пословима који преостају. Патолошки облици приватизације могући су зато што не постоје законске и пословно-моралне норме које би онемогућиле злоупотребу пословних веза и тајни. Равнодушан однос према овим појавама указује на идејну дезоријентацију у периоду својинских преуређења.

Постоји консензус у мишљењу да равноправан третман друштвене и приватне својине у њиховој међусобној конкуренцији, представља оптимално решење у постојећим друштвеним условима. Имајући у виду ранија искуства, овакво опредељење звучи као нека врста гаранције приватном сектору да неће ни на који начин бити дискриминисан, а истовремено као опомена друштвеном сектору да не рачуна више на административну заштиту и економске погодности. Конкуренција једино омогућава да свако докаже своју ефикасност. Државна предузећа ће први пут бити изложена оштрој конкуренцији, што је више предност него недостатак. Свака неекономска подршка води опуштању и смањеној заинтересованости за повећањем ефикасности. Питање се при том пре поставља да ли ће у новим, тржишним условима државна предузећа успети да постигну равноправан положај са приватницима, него обрнуто. Државним предузећима ће у већој мери запасти „економски непривлачне инвестиције” са великим почетним улагањима и спорим активизационим периодом, које већ по том основу морају бити мање ефикасне од приватних предузећа која се са малим и уситњеним средствима оријентишу на активности које уз најмањи ризик доносе највећи профит на краatak рок, као што су угоститељство, трговина, ситна прерађивачка индустрија. Такве склоности приватника лако је утврдити у Југославији. Због тога је оправдано поставити питање да ли је конкуренција између државних и приватних предузећа реална ако се мимоилазе на тржишту, и како у таквим условима одмеравати ефикасност. Искуства Кине су показала да се приватна предузећа нису устручавала да се користе нелојалном конкуренцијом у њеним многобројним модалитетима, што државним предузећима није било доступно. Пример Кине управо је поучан по томе што је државни сектор запао у економски неповољнији положај од задружног и приватног, који су свесно или несвесно били фаворизовани већом економском самосталношћу.

ЗАКЉУЧАК

Лако је утврдити одређену сличност између национализације после другог светског рата и садашњих захтева за приватизацијом. Национализација је била брзоплета и у својој наглости ситничава, не заобилазећи ни активности мале по обиму, где самосталност и иницијатива приватника, уз одговорност сопственом имовином морају имати предност над државним управљањем таквим предузећима, што је подразумевало директивно постављање привредних задатака без правих информација о свим условима пословања и без могућности контроле да ли се постављени задаци спроводе на најбољи могући начин. Резултат такве непромишљености исказао се не само у ниској ефикасности малих предузећа, већ и у стварању препрека за развој приватног сектора. Није спорно да је национализација у Југославији добрим делом била инспирисана идеологијом да друштвена средства за производњу не доносе само социјалну правду, већ да су у свим случајевима ефикаснија.

Поставља се питање да ли се и у захтевима за приватизацијом крију непромишљености, исто тако инспирисане идеологијом која настоји да сузи оквире државне својине занемаријући захтеве ефикасности привређивања. Ова идеологија може бити утолико судбоноснија што су често на мети велика предузећа. Чини се нарочито опасним понављање раније праксе да једна мера решава све проблеме. Истичући приватизацију као главни циљ и као услов за успех привредне реформе, Савезно извршно веће управо тако поступа, не водећи рачуна о потребном времену, реалним могућностима приватника, а да се и не говори о опасностима да се у једном широко примењеном поступку направе грешке са далекосежним последицама по ефикасност и развој читаве привреде. Ништа мање није опасно ни да преокупација приватизацијом веже претерано велику пажњу и занемари актуелна питања управљања и пословања, чијим би унапређењем југословенска привреда могла постићи најбоље резултате. Стога би замена приоритета била више него пожељна – управљање и пословање предузећа поставити као битан услов повећања ефикасности и предузети све мере да се то свакодневно остварује. Свим врстама својине ваља препустити да у тржишним условима потраже свој природан простор. Но, ти услови не могу бити кројени по захтевима *laisser-faire*, уз пуну рехабилитацију невидљиве руке која на најбољи начин поставља сваку ствар на своје место. Ма колико да је тржиште једина разумна алтернатива, то никако не може бити тржиште како је замишљено у XIX веку, односно идеологија тржишта која произлази из идеологије приватне својине.

Погрешке национализације и погрешке приватизације, које се могу очекивати, своје корене имају у идеологијама. Због тога је неопходно да се привреда пре свега ослободи идеолошких предрасуда, што је битан предуслов да се дође до економски рационалних и ефикасних решења.

(Примљено 30.08.1990)

dr Kosta Mihailović,
Retired Professor of the Faculty of Economics in Belgrade

OWNERSHIP AND EFFICIENCY

Summary

This is an attempt to prove that social ownership should be approached in historical perspective, so that only in such a way its efficiency may be evaluated. Social ownership proved appropriate for initiating the industrialization of Yugoslavia, and to provide for its fast development until the mid-sixties. Such results have been achieved also due to the changes in state ownership in accordance with the requirements of development. The utopian philosophy of so-called „agreed” economy, which was dominant since the end of the sixties until the beginning of eighties, was but a lost time in the evolution of social ownership. Only by the end of the eighties the issue arose of transforming social ownership into state ownership, namely into the state, predominantly share holders capital – which in a market situation promised also greater efficiency.

Ownership restructuring in Yugoslavia presupposes also the liberation from all prejudices toward the private sector, which in new condition acquires unlimited possibilities of development. However, the privatization of social ownership which is now on the agenda contains, according to the author, also ideological motifs. The author warns against a danger of ideological protection of any kind of ownership, since all forms in the market situation should seek their natural scopes.

Key words: Social ownership. – Industrialization. – „Agreed” economy. – Privatization.

dr Kosta Mihailović,
Professeur à la Faculté économique de Belgrade

LA PROPRIÉTÉ ET L'EFFICACITÉ

Résumé

L'auteur essaie de prouver dans son article que la propriété sociale doit être abordée de manière historique et que c'est le seul contexte dans lequel son efficacité peut être évaluée. La propriété d'Etat s'est avérée appropriée pour lancer l'industrialisation en Yougoslavie et pour assurer le développement rapide du pays jusqu'au milieu des années 60. De tels résultats ont été réalisés aussi en raison des changements dans la propriété d'Etat conformément aux exigences du développement. La philosophie utopique de l'économie d'accord qui a dominé depuis la fin des années 60 jusqu'au début des années 80 est un temps perdu dans l'évolution de la propriété d'Etat. Ce n'est que vers la fin des années 80 qu'on actualise la question de la transformation de la propriété sociale en propriété d'Etat, c'est-à-dire en capital d'Etat, principalement par actions, ce qui, dans les conditions du marché, promet une plus grande efficacité.

La restructuration de la propriété en Yougoslavie implique aussi la libération de tous les préjugés envers le secteur privé qui obtient, dans ces nouvelles conditions, des possibilités illimitées de développement. Cependant, privatisation de la propriété d'Etat qui s'impose dans ce contexte contient, selon l'auteur, des motifs idéologiques aussi. L'auteur met en garde contre le danger que recèle la protection idéologique de quelque forme de propriété que ce soit, car ces formes doivent chercher leur propre espace dans les conditions du marché.

Mots clé: *Propriété sociale. – Industrialisation. – Economie d'accord. – Privatisation.*

UDK – 330.3
Изворни научни рад

*др Никола Чобелић,
професор Економског факултета
у Београду у пензији, редовни члан САНУ*

ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ И САВРЕМЕНИ НАУЧНО-ТЕХНИЧКИ ПРОГРЕС

Савремени научно-технички прогрес ствара потенцијалне могућности за вишедимензионални развој прилагођен човековом животу. За претварање тих потенцијалних могућности у стварност нужен је један нови пројект друштвеног развоја који би донео већу хуманизацију. Коегзистенција више система мешовите привреде представља једну врсту законитости савременог развоја, при чему ти системи међусобно делују један на други и коригују се. На тај начин настаје ера дуготрајне упоредне коегзистенције система и њиховог органског међуутицаја на основама новог научно-технолошког развоја.

Кључне речи: Привредни развој. – Технички прогрес. – Мешовите привреде. – Коегзистенција система.

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Наше време карактерише појава потпуно нових облика технике и технологије који се заснивају на принципијелно другачијим научним основама и радикално новим научним сазнањима. Ту првенствено спадају микроелектроника, рачунарска техника, телекомуникације, вештачка интелигенција, производна аутоматизација (роботика), биотехнологија и генетски инжењеринг, нови индустријски материјали и алтернативни извори енергије, итд. Већ само навођење ових облика технологије наговештава да се налазимо на прагу једне нове ере

која се најчешће обележава као постиндустријска епоха, као постиндустријска цивилизација.

Нове технологије имају три суштинска обележја: (а) све су тесно међусобно повезане, узајамно се обогаћују, подржавају и подстичу; (б) имају универзални карактер јер се распростиру кроз све индустријске гране и услужне делатности мењајући начин производње; и (в) убрзавају и шире процес интернационализације производње, поделе рада и све веће међузависности произвођача у светским размерама (1). Та се међузависност на нови начин потврђује и на оним подручјима живота која су раније била готово одвојена: економија, политика, наука, култура постају сада много међузависније, карактеришу их сложени узајамни утицаји и све снажније интеракције.

Бројност нових технологија, са њиховим назначеним карактеристикама, даје пуно основа да се савремени технолошки развој обележи као трећа технолошка револуција. Својим кумулативним деловањем оне снажно мењају слику привреде и суштински модификују садашње међународне односе. Будућност привреде увелико ће обликовати ове нове технологије, а водећа улога у томе свакако припада електронско-информационој технологији као једној врсти инфраструктурне технологије.

Позадину овог изванредно убрзаног технолошког прогреса, представљају нове науке и научне теорије – од теорије релативитета, квантне теорије, молекуларне биологије, преко термодинамике, астрофизике и широке примене математике у научним истраживањима – које одлучно раскидају са механистичким теоријама претходне епохе. Обнављајући појам ентропије, оне доносе нове погледе на еволуцију као процес који није једносмеран, праволинијски и механистички, већ је обележен флукуацијама, повременим застојима, нескладима и дисконтинуитетима. Упоредо са њима, теорија система, теорија игара, кибернетика, коришћење топологије и слично, чине застарелим традиционалну теорију стандардне механичке равнотеже и модела развоја што се на њој заснивају. Истовремено, теорија привредног развоја добија из примене модерних наука нове свеже инспирације и нове инструменте анализе који омогућавају да се, поред традиционалних варијабли – цена и количина, узимају у разматрање и људске варијабле, варијабле које се тичу субјеката историјских збивања, њиховог понашања и њихових међусобних односа. Уопште, прелазак од механицизма на термодинамику делује на све аспекте економске мисли, на теорију мотивација, појам оптимума и економске рационалности, на односе статике и динамике.

Успешност економије појединачних предузећа све више зависи од организације и ефикасности целе привреде и великих економско-

(1) О својствима савременог техничког прогреса видети опширније у нашем раду *Неке битне карактеристике савременог технолошког развоја*, Зборник радова „Научна и технолошка политика за 90. године”, САЗУ, Љубљана, 1986, стр. 188-208.

-технолошких целина, од опште способности друштва да адекватно користи нове информационе технологије за рационално управљање целином производње, за контролисање динамике тржишта и економских збивања уопште. Ове битне развојне проблеме може успешно решавати само високо организовано друштво, при чему локални, парцијални критерији, све више губе на значају.

Релативно ограничење могућности, чак и најбогатијих земаља, да се ангажују на свим подручјима истраживања, намеће нужност избора националних приоритета у области научног истраживања. То, наравно, претпоставља изградњу јединствене националне стратегије економског и технолошког развоја која ће на оптималан начин повезивати домаће стваралачке потенцијале и усмеравати друштвени капитал ка изабраним стратешким секторима развоја. У тим секторима потребно је створити критичну масу средстава, знања и способности, при чему је нарочито нужна одговарајућа мобилност капитала у националним размерама и слободнија циркулација радне снаге, стручних кадрова и специјалиста.

Бројне околности везане за савремени технолошки развој уловиле су и промењену улогу државе, која се огледа у широком спектру мера што их у овој области предузима савремена држава. Њена улога особито је велика у домену избора стратешких циљева развоја, у њиховој формулацији и операционализацији, а такође у избору метода планирања и управљања привредним и посебно технолошким развојем. Видно је и све значајније учешће државе у изградњи технолошке инфраструктуре, у усмеравању, координацији и финансирању научноистраживачког рада и истраживачких пројеката. У финансирању многих значајнијих пројеката владе учествују са 50% до 70% потребног капитала и готово да нема ниједног крупнијег пројекта у којем изостаје удео државног капитала, јер је реч о базичним технологијама чији је развој, по природи ствари, у најопштијем друштвеном интересу. Та организаторска и подстицајна улога савремене државе један је од најзначајнијих промотора актуелне научнотехнолошке револуције, утолико пре што се у овом домену, на најочигледнији начин, испољава недовољност искључиво тржишних подстицаја и тржишних солуција (2). Држава улази и у оне процесе одлучивања који су донедавно сматрани областима искључиве надлежности и примене комерцијалних критерија, критерија приватних компанија.

На овом месту је неопходно указати на још једну суштинску страну савременог техничког напретка – на његов снажно изражени

(2) Реализација најамбициознијег пројекта западноевропске сарадње, познатог под називом ЕУРЕКА и лансираног као план технолошке ренесансе Европе, а који сједињује пет великих програма у најважнијим областима савременог технолошког развоја, није препуштена неком тржишном аутоматизму, већ је тим програмима предвиђено која конкретна предузећа различите националне припадности треба да буду носиоци, а која учесници у остварењу постављених задатака. Тек овако научно засновани програми могу представљати и представљају неопходну основу спонтаном деловању тржишних снага.

асиметрични развој. Индустијски најразвијеније земље остварују превласт над мање развијеним, услед великих разлика и неједнакости у техничким знањима и финансијским средствима. Ствара се, с тим у вези, нова међународна подела рада на основу које великом броју зависних земаља прети опасност да буду искључене из света нових технологија. Тај неједнаки развој добија досад непознате облике, намећући екстремну поларизацију у расподели научних и технолошких знања. На једном полу налазе се економски најразвијеније земље, у којима се концентрише производња научних и технолошких информација која добија све снажнију улогу у савременим играма моћи. На другом полу групишу се зависне и мање развијене земље као периферни судионици, изложене разним облицима технолошког потчињавања и технолошке доминације.

Нова међународна подела рада одређује нове парадигме у светској геополитичкој хијерархији, мења односе снаге у свету и у међународним размерама. Централизиција знања и капитала чини све несигурнијим основе националне аутономије у све већем броју земаља и све већем броју делатности. Познат је податак да је осамдесетих година од укупног извоза високотехнолошких производа, око 60% отпадало на само три земље (САД, Јапан и Западна Немачка). Ту концентрацију прати, природно, и концентрација издатака за научна истраживања, где на само пет главних земаља долази 86% свих издатака за истраживања и развој у оквиру скупине земаља ОЕЦД.

У свему томе, најтежи је положај неразвијених земаља, земаља у развоју. Услед економске неразвијености, оскудице средстава, превелике задужености и трајно неповољних услова размене, услед слабе организованости и других унутрашњих спутаности, ове земље не успевају да створе критичну масу знања и средстава неопходних да би процес увођења технолошких новина текао колико-толико успешно. То значајно умањује њихову способност приступа новим технологијама. Према данашњем стању ствари, мање развијеним и неразвијеним земљама прети опасност трајнијег технолошког заостајања, са неизбежним импликацијама по њихову не само економску већ и политичку независност.

2. СУШТИНСКЕ ПРОМЕНЕ У САВРЕМЕНОЈ ПРИВРЕДИ

Сведоци смо вишезначних и суштинских промена у привреди и целокупном њеном окружењу, које настају под снажним утицајима савременог технолошког развоја⁽³⁾. Једну од најбитнијих свакако чини измењена улога и релативни значај основних фактора привредног развоја. Уместо традиционалних фактора (рада и капитала), прворазредну стратешку улогу добијају фактори науке, знања и научних инфор-

(3) M. Fransman, *Technology and Economic Development*, Brighton, 1988, pp. 7-21.

мација, они постају водећа снага економског и друштвеног напретка (4). Њихов допринос расту производње све је изразитији, а у најразвијенијим земљама тим снагама се већ дугује више од три четвртине раста друштвеног производа. Та нова ситуација изискује правилно економско вредновање знања као доминантног фактора развоја и најзначајнијег производног ресурса. Особито високу квалификацију заслужују она специфична знања која се односе на избор и примену оптималних метода управљања привредом и привредним развојем.

Савремени развој заснован на знању, на плодовима нове информационе револуције, води постепено настајању новог типа друштва, друштва информација или постиндустријског друштва. Реч је поглавито о најразвијенијим земљама Запада, у којима преовлађује производња робе и услуга које садрже све већу количину знања и информација. Истакнуту карактеристику ових земаља представља и околност да све већи део њиховог активног становништва чине радници запослени у области научноистраживачког рада и области информација. Разумљиво је да ове новине морају радикално утицати на целокупну организацију производње, размене и потрошње. Захваљујући организованом систему информација, економским субјектима стоје на располагању огромне количине информација и досад непознате могућности економског калкулисања. Први пут велика мултинационална предузећа могу планирати производњу у светским размерама и контролисати у реалном времену динамику тржишта и тржишних збивања. Тиме се још више убрзава процес мултинационалног преображаја светског капиталистичког система.

Улазак у нову информациону еру снажно је наметнуо потребу структуралних адаптација, првенствено оних које се тичу преображаја постојећих производних структура. У том погледу битна је генерална оријентација ка развоју модерних производних грана и сектора, сектора високе технологије, који постају носиоци техничког прогреса и технолошких новина. Индустрије високе технолошке интензивности имају највише стопе раста, апсорбују између 60 и 90 процената укупних улагања државе у научноистраживачку делатност, а уз то доводе до веће међународне поделе рада и повећања међузависности земаља, индустрија и предузећа. Та преоријентација се врши неједнаким темпом и уз велике осцилације, уз заостајање многих земаља, па и неких зрелих индустријских нација. Структурне адаптације се остварују помоћу свих ресурса, првенствено оних у облику нових знања и технолошких иновација. У зависности од расположивог фонда тих ресурса, постижу се већи или мањи успеси у правцу жељене реконверзије производне структуре. Крајње неравномерна расподела тих ресурса узрокује и асиметрични карактер ових адаптационих процеса.

Нове производне оријентације мењају природу и карактер добара и услуга, као и природу самог начина производње. Све већи удео

(4) D. Cardwell, *Technology, Science and History*, London, 1972.

добијају производи у којима је садржана велика количина истраживања, производи тзв. високих технологија, као што су компјутери, електронске компоненте, телекомуникациона опрема, електронска, капитална и потрошна добра и слично. Мења се и сам начин производње, преласком са традиционалних метода на методе аутоматизоване и електронске производње, у којој уместо живог људског рада све већу примену добијају роботи и слични аутоматски агрегати.

Снажно продирање информационе технологије особито утиче на карактер серијске производње, тако да се она све више удаљава од традиционалног појма индустријске производње уопште. Са порастом количине информација уграђених у сваку врсту производа и с померањем производне структуре према кватарном сектору, све се јасније испољава тенденција ка производњи „нематеријалне” робе (нематеријалне у смислу велике количине информација које садржи), чиме се битно мења не само њихов робни облик, већ и начин веза између живог рада и инструменталних елемената производње.

Нове производне снаге доносе са собом могућност финијег и еластичнијег повезивања делова у целину. Ослоњене на кибернетику и савремену информациону технологију, оне стварају услове за нужну аутономију делова, али истовремено и за њихово демократско интегрисање у целину. Делотворан развој зависи од иницијативе и самосталне акције делова, мора бити покретан непосредним интересима аутономних јединица система. Другу страну те законитости чини, међутим, нужност интеграције делова у целину, њихово координирано деловање у правцу остварења одређених заједничких циљева и интереса. Модерни систем информација је тај снажни повезујући чинилац делова и целине који омогућава и аутономију делова и усмеравање целине око заједничких циљева.

Да се развијени део света налази на крају индустријске ере најупечатљивије илуструју промене које се збивају у радничкој класи високоразвијених земаља. За индустријску еру био је карактеристичан раст радничке класе. Она се повећавала и апсолутно и релативно. У новије време те тенденције више немамо. Не само да се она бројчано не шири, већ се у индустријски најразвијенијим земљама смањује релативно и апсолутно. Насупрот томе, у експанзији су нове професије и нова занимања. Све је већа потреба за инжењерским кадровима, програмерима, електроничарима и стручњацима у области информација. Једном речју, расту значај и улога оних друштвених снага које свој положај у друштву заснивају на знању и високом образовању.

Нове технологије, на челу с електроником, изискују другачији културни амбијент, пре свега више знања и интензивнији развој апстрактног начина мишљења. Природа и токови нових технологија далеко су сложенији, мање видљиви и доступни, за разлику од релативно једноставних механичких процеса и механичких производних система који карактеришу еру индустријске цивилизације. Ако у неколико

следећих деценија технички развој буде ишао брзином којом се кретао у протеклих педесет година, особито у области електронике, аутоматизације и роботике, онда, према неким компетентним мишљењима која нису лишена основа, ваља у најразвијенијим земљама света очекивати да ће појам радничке класе, схваћен у њеном традиционалном смислу, у смислу физичких и рутинских радника, добрим делом бити превазиђен. У сваком случају то упућује на закључак да ће наступајућу епоху карактерисати мноштво актера друштвених преображаја, да ће у акцији бити много већи број историјских агенаса него што је класична марксистичка теорија претпостављала.

Крупне технолошке промене које се збивају свуда око нас, бацају нову светлост на још једну страну савременог развоја. Да би био успешан, развој се не би смео ослањати на искључиву зависност од спољног света, на увоз туђих знања и иностране технологије. Наметнуто споља, такво обликовање прозводно-технолошке структуре резултира не само неизбежним развојним неједнакостима, већ се манифестује и много шире, на обликовање укупне економске структуре, на конфигурацију домаћих инвестиција, при чему не треба занемарити ни његова понекад корозивна дејства на начин живота, на укус и понашање потрошача, о чему иначе јасно сведоче познате негативне стране „ефекта угледања“.

Крај индустријске ере истовремено означава и крај екстензивних метода привредног развоја, при којима се економски раст остварује уз стално растући утрошак количинских фактора производње: рада, капитала, енергије, сировина и других производних ресурса. Опадањем релативне расположивости тих фактора, екстензивни тип развоја све више губи смисао и перспективу. На одређеном ступњу развоја он неизбежно води високом расту трошкова и опадајућим приносима свих количинских чинилаца производње. Услед тога се интензификација развоја, која се постиже претежнијом употребом квалитативних чинилаца, знања, информација и слично, показује као нужна замена екстензивног типа, као прогресивни пут даљег развоја друштвених производних снага. Појачана употреба квалитативних чинилаца омогућава штедњу радних и материјалних ресурса, а то значи и боље задовољавање растућих потреба привреде и становништва, пошто се оно сада остварује уз мањи утрошак иначе ограничених ресурса, уз мање јединичне трошкове производње.

Ширина и размере деловања савременог техничког прогреса врше, и вршиће све више, снажан утицај на привреду и друштво. При томе ваља имати у виду да техничке промене, саме по себи, не доносе решење свих друштвених проблема. О томе треба стално водити рачуна да се не би запало у опасне замке технолошког детерминизма. Тај утицај ће се манифестовати не само на кретање производње и продуктивност рада, на промену квалификационе структуре радне снаге, промене у карактеру и структури будућег тржишта, већ и на квалитет

живота и рада, схваћених у широком смислу речи. Захтеваће бројне институционалне и шире друштвене преображаје који се нужно тичу свих привредних субјеката и њихових међусобних односа, а особито облика организације производње, путева и метода управљања привредним развојем. Не могу при том изостати ни одговарајуће промене у ширем друштвеном окружењу, промене на националном, регионалном и међународном нивоу, у оквиру којих ће се одвијати процеси ширења технолошких новина и уопште процеси размене добара и услуга. Ваља, најзад, очекивати и нова померања, нове констелације у националним и светским односима снага, измене позиција у друштвеној хијерархији и расподели друштвене моћи, као и промене у избору националних приоритета и хијерархији циљева. Наведене промене већ данас изискују нове, радикалније приступе у теорији, стратегији и политици привредног развоја, и зато њима посвећујемо следеће редове.

3. НОВИ ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ ПРИВРЕДНОМ РАЗВОЈУ

Крчење путева ка новим погледима на привредни развој ишло је првенствено преко претходне критике и критичког односа према неким видовима традиционалне економске мисли, особито према класичној и неокласичној теорији опште равнотеже. Модели опште равнотеже искључују из анализе структуру и структурне подскупове (производне гране и индустрије, реалне друштвене групе и сл.), усредсређујући се углавном на ствари и предмете, на количине и цене, свдећи људске везе на односе између ствари и занемарујући људске варијабле без којих се не може разумети вишедимензионални карактер развоја који одликује свако људско друштво (5). У критици стандардне равнотеже која се у основи своди на један вид механичке равнотеже, правилно је уочено да она води статистици, да оперише са непромењеним односима снага, док развој као динамичан феномен, нужно претпоставља промену датих односа снага. Услед наведених недостатака, традиционалној теорији равнотеже не полази за руком да до краја изгради аналитички прелаз од равнотеже микројединица на општу равнотежу у макроекономским размерама. Зато ни модели засновани на тој теорији нису у стању да отворе пут једној реалној политици развоја – они једноставно пренебрегавају застоје, дисконтинуитете и друге економске поремећаје, као нужне пратиоце економске динамике, те самим тим не пружају ни одговарајућа средства за уклањање таквих поремећаја.

Подједнако су значајне и критичке оцене које се упућују теоријама економског раста које су све донедавно имале доминантан утицај на економску мисао о привредном развоју. Критике се

(5) F. Perroux, *Pour une philosophie du nouveau développement*, Paris, 1983, pp. 54-58.

превасходно односе на квантитативни приступ економском развоју, на његову искључиву усмереност ка количинском увећању материјалне производње и материјалних добара, на истицање таквог раста као самосталног циља развојне политике, чиме се нарушава интегралност друштвених циљева и њихово нужно респектовање у процесу развоја. Тако схваћена теорија раста своди човека на пуки фактор производње, губи из вида социјалне, културолошке, еколошке и друге услове од којих зависи пуније задовољавање његових потреба. Квантитативни раст, свдећи се на увећање материјалне производње, интенцијално тежи пренебрегавању нематеријалних потреба људи, које су важна претпоставка свестранијег развоја личности. Из економске анализе се, на тај начин, искључују све оне вредности и реални чиниоци који се не могу количински мерити и изражавати, како што су слобода, социјална сигурност, солидарност, иако је њихов утицај на привредни развој и његове друштвене ефекте неоспоран, те и њихов значај за благостање људи неизбежно расте у времену.

Ова критичка упозорења било би погрешно схватити као неки општи напад на сам појам раста. Раст је нужан и неопходан, без њега нема друштвеног развоја и прогреса. Али не сваки раст, и не по сваку цену, по цену његовог квалитета, нити раст схваћен као самостални циљ, већ као средство за остварење много ширег спектра друштвених циљева и потреба, као вишедимензионални раст у служби вишедимензионалног развоја човека. Укратко, теорија мора уважавати многострани карактер развоја, који је то и по својим циљевима и средствима, и побројним агенсима и судеоницима. Првенствену пажњу она мора управљати ка његовим квалитативним аспектима. Будући да се економски развој све више темељи на знању и иновацијама, његово се тежиште неизбежно усредсређује на свестрани развој човека као носиоца прогреса. Значај тог момента огледа се, поред осталог, и у томе што се овим путем стварају нове могућности и нови изгледи за све већу хуманизацију економског развоја.

Динамизам развоја зависи од квалитета становништва, количине знања и капацитета техничког прогреса (иновација и инвенција), од изграђености институција и механизма за управљање развојем, од степена организованости друштва. Код свих тих фундаменталних развојних варијабли тежиште је на човеку, чији је универзални развој услов и претпоставка комплексног и вишезначног развоја привреде и друштва. Полазећи од таквих детерминација, актуелна теорија развоја посебан нагласак ставља на улогу свесног, вољног чиниоца у дијалектици економских збивања. Насупрот механистичком приступу, насупрот схватању о искључивој спонтаности и аутоматизму економских процеса, све већи значај се придаје стваралачкој иницијативи људи, филозофији људске акције, која своју снагу црпе из генетичке природе човека као стваралачког бића. Та улога је нарочито значајна код утврђивања циљева и основних праваца развоја, избора типова тех-

нике и водећих сектора, код изградње читавог система економских подстицаја и услова привређивања, код утврђивања управљачких параметара којима се усмеравају и контролишу развојни процеси и спонтана активност привредних субјеката (6).

Нове погледе на привредни развој одликује и специфично гледање на природу и особености макроекономског планирања. Макроекономско планирање не би смело да буде екстраполација ранијих развојних трендова, пошто нашу стварност карактеришу велике иновације, нове бројне технологије и уопште крупне промене које доживљава привредни развој. Оно се, такође, не би смело свести на чисто прогностички инструмент, при којем планирање игра више-мање пасивну улогу. На макроекономско планирање треба гледати као на активан друштвени чин који подразумева демократско учешће у одлучивању широке мреже друштвених субјеката, и у којем развојни циљеви добијају најистакнутије место у обликовању будућности. Самим тим и дијалектика структурних промена у привреди и друштву долази у средиште пажње. Активни план се, стога, сматра погодним методом за остваривање међусекторске и општекономске координације, за прилагођавање циљева развоја захтевима времена и нове цивилизације. Он подразумева јединство циљева и средстава, и мада су средства увек била у служби циљева, њихов значај не би смео бити потцењен не само због тога што би се тиме угрозила реализација циљева, већ и због чињенице да избор средстава није неки вредносно неутрални циљ. У тој оптици посматрано, дугорочно планирање представља неопходно и пожељно средство друштвене акције, средство ослобађања човека немоћне потчињености слепим снагама стихије. Има, према томе, и самосталну вредност као чинилац хуманизације развоја.

За разлику од традиционалних схватања развоја као монотоног, једносмерног процеса, нови приступи наглашавају његов термодинамички карактер, при чему су бројне асиметрије правило и нека врста неизбежног рецидива. Асиметрије се јављају услед несавршености тржишта, неједнаке моћи и конфликтних интереса економских субјеката и друштвених група. У новим приступима велика пажња се поклања овим до сада неухватљивим реалностима које су остајале ван домаћаја економских модела. Сагласно томе, истиче се потреба за флексибилнијим моделима развоја који би узимали у обзир сложене и противуречне акције друштвених група и разне облике њихових коалиција. Имајући у виду природу развојних процеса, предност би ваљало дати пробабилистичким и стохастичким моделима у односу на моделе детерминистичког типа.

Једна од порука која произлази из нових концепција тиче се дијалектике самог система привређивања. Системска решења која су

(6) Види Зборник радова: *The Global Economy – Today, Tomorrow, and its Transition*, Bethesda, M. D., 1985.

била адекватна на једном ступњу економског и друштвеног развоја, престају то да буду на оним преломним тачкама када привреда улази у једну нову, вишу развојну етапу. Сучељавање са новом етапом, са све сложенијом структуром привреде и потпуно новим облицима техничког прогреса, изискује темељну измену и реконструкцију постојећих услова привређивања, нови склоп мотивацијских фактора, нове облике и нову конфигурацију економских механизма. Одсудан значај добија оптимални систем управљања привредним развојем, чија суштинска обележја чине флексибилност и покретљивост, способност брзог прилагођавања, брзог апсорбовања новина, нарочито технолошких промена и промена у спољном окружењу. Способност прилагођавања имплицира, с једне стране, велику мобилност свих личних и материјалних чинилаца, а с друге стране, могућност оптималног производног комбиновања расположивих средстава и ресурса за постизање жељених циљева развоја.

Све снажније продирање науке и технике у производњу, наметнуло је потребу преиспитивања места и улоге савременог тржишта, његових домета и ограничења. У савременој производњи све истакнутије место и све већи удео добијају елементи са подручја науке, знања и образовања, а особито нови научни методи организације и управљања производњом. Развој тих делатности се, по правилу, не усмерава тржишно, већ плански и дугорочно, путем планских средстава и метода. Овај измењени карактер производње и производних чинилаца ограничава у значајним секторима алокативну функцију тржишта; она у тим подручјима све више уступа место макроекономској координацији и глобалном планском усмеравању, при чему тржишни критерији нису искључиво владајући принцип.

Вишедимензионални развој, окренут човеку, захтева и другачију хијерархију потреба од оне коју искључиво диктира логика тржишта и платежно способне тражње, а с тим у вези и једно сложеније поимање саме рационалности која се не би темељила само на ценовном вредновању и тржишним критеријумима. Та рестриктивна оцена о тржишту односи се и на нека друга подручја, поглавито на заштиту и унапређење човекове животне средине, на област регионалног развоја, итд.

Уосталом, не сме се изгубити из вида суштински значај научних дисциплина и одговарајућих методологија које служе систематском истраживању тржишних феномена. Тај научни комплекс једна је од најважнијих компонената савременог тржишта. Захваљујући њему и само тржиште добија карактер научно регулисаног и организованог система у који се уграђују стално нови научни елементи. Тако организовани тржишни систем постаје у пуном смислу комплементаран са глобалним друштвеним планирањем.

Потпуно је разумљиво што се у новим приступима привредном развоју на адекватнији начин приступа и целокупном подручју индикатора којима се економски раст вреднује. Респектујући примарни

значај економских критерија, у новим концепцијама развоја сугерише се њихово комбиновање са ширим друштвеним критеријима, пошто привредни развој није само економски, већ и друштвени феномен у најпунијем смислу речи. Примена ширих критерија омогућава да се ефекти раста оцењују са гледишта сложенијих друштвених интереса и потреба, тј. колико они служе благостању целог друштва, како су дистрибуирани између различитих социјалних група и слојева, колико су у складу са захтевима једнакости и солидарности, какав је њихов утицај на опште услове живота, итд. Тек кроз призму ових вредносних друштвених оцена може се добити аутентична слика социјалне ефикасности раста и развоја као највишег облика рационалности. Друштвени критерији представљају, на тај начин, нужан коректив тржишно-цеовних критерија. Њихова примена има за циљ да ублажи и релативизује и нека екстремна дејства робног фетишизма, која су иначе везана за тржишно привређивање, за природу робне производње уопште.

4. КА ДОСЛЕДНИЈОЈ ХУМАНИЗАЦИЈИ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА

Једно од централних питања које овде постављамо тиче се потенцијалних могућности које ово ново доба пружа у погледу доследније хуманизације привредног развоја. Најважнија чињеница у том правцу јесте да је развој на старим основама запао у кризу, да смо данас у светским размерама суочени с кризом раста и кризом економске теорије на којој се он темељи (7). У питању је квантитативни раст који се заснива на расипничком коришћењу ограничених природних и других ресурса, на претераној усмерености ка количинском увећању материјалне производње и материјалних добара. Очигледно је да се такав образац развоја не може наставити у недоглед. Бесконачни експоненцијални раст не може се одржати у условима коначних извора: „дрвеће не може да расте до неба”.

У жаришту садашње кризе налази се управо оваква схема квантитативног, недиференцираног раста, у којем су односи друштва и природе добили читав низ забрињавајућих аспеката. У питању је тип производње и потрошње који води убрзаном разарању природе. Угрожена је не само материјална основа живота, већ и сама биолошка супстанца људи. Такво владајуће стање изазвало је у научном свету жива реаговања, која се крећу од захтева за обустављањем економског раста (8) до смелих покушаја да се формулишу нови хуманији циљеви

(7) Joan Robinson, *The Second Crisis in Economics*, "American Economic Review", May, 1972; R. A. Gordon, *Rigor and Relevance in a Changing Institutional Setting*, "American Economic Review", March, 1970.

(8) J. W. Forrester, *World Dynamics*, Cambridge, Mass, 1971; D. H. Meadows, D. L. Meadows, *The Limit to Growth*, New York, 1972; A. Sauvy, *Croissance Zéro?*, Paris, 1973.

развоја који ће, поред економских и технолошких, уважавати и битне социолошке, културолошке и друге друштвене циљеве (9). Високи степен конфликтности друштва и природе повезан је са структуром оваквог развоја, са његовим вредносним оријентацијама. Настајање еколошке кризе у ствари је израз једног нерационалног, дехуманизованог начина производње и потрошње, чији првенствени циљ није задовољавање аутентичних потреба људи, већ стицање и стално увећавање профита. Све те околности намећу потребу изналажења нових, алтернативних образаца развоја, другачијег начина производње, промену сврхе и циљева развоја, чије ће полазиште бити унапређење квалитета живота, хуманизација производње, одржавање нужног склада са природом.

Битну особеност нове етапе развоја чини околност да су мање-више исцрпљени извори раста које је пружала претходна епоха технолошког развоја и да се они убрзано морају надомештати новим изворима. Доба постиндустријског развоја обележено је чињеницом да су наука, знање, информације и нови методи управљања, постали најважнији извори друштвеног напретка. Уместо традиционалних чинилаца, рада и капитала, наука је добила примарну улогу у развоју друштвених производних снага, потискујући у други план класичне производне чиниоце. Развој у било којој области привреде и друштва зависи од освајања нових знања, од коришћења огромне и стално растуће масе информација које прожимају читаво друштвено ткиво. У развијеним земљама, већ средином седамдесетих година, допринос капитала увећању националног производа био је три пута мањи од доприноса науке и њеног утицаја на пораст друштвене продуктивности рада. Нису више ни капитал, ни сировински извори главни чиниоци раста, већ је то расположиво знање и друштвена и индивидуална способност његовог коришћења.

Разумљиво је да све ове новине морају радикално утицати на целокупну организацију привреде и друштвеног живота уопште. Оне већ сада значајно мењају раније претпоставке и ранија полазишта економске теорије и посебно теорије привредног развоја. Њихово тежиште се сада преноси на уздизање стваралачких снага човека, јер се у њима крије најважнији услов економског раста. Из тога проистичу и све гласнији захтеви за темељну промену традиционалних производних и друштвених приоритета, за њихово прилагођавање на једној новој, вишој и вишедимензионалној динамици производних снага.

Нова етапа развоја особито би морала водити дубоким променама у положају човека, будући да његов стваралачки потенцијал представља главну производну снагу друштва и одсудан услов да се научно-технолошка револуција оствари, да се у пуној мери користе њени резултати.

(9) F. Perroux, *Pour une philosophie du nouveau développement*, Paris, 1983; A. Peccei, *La qualité humaine*, Paris, 1978; E. Laslo et al, *Goals for Mankind*, New York, 1977; T. Roszak, *The Making of a Counter Culture*, Garden City, 1969, итд.

Ако се привредни развој све више темељи на знању и информацијама, тада би и његова првенствена сврха морала бити свестрани развој и свестрано самоостварење човека као носиоца прогреса и корисника његових резултата (10). Пажњу овде привлачи чињеница да се у тако заснованом развоју налазе реални изгледи за његову већу и доследнију хуманизацију. Стварају се нове могућности за културни успон и културне разноликости, за прилагођавање нових технологија смислу човековог живота, богатству његових манифестација и његових потреба. Отуда не изненађује чињеница да наше време покреће широке пороцесе друштвених преображаја, да се пропагирају нови, складнији облици живота и људске егзистенције.

Упоредо са научно-технолошком револуцијом, све одређеније се инсистира на појму хуманистичке револуције, којим се настоје да афирмишу нови принципи, нови систем људских мотивација, као и нови систем вредности (11). Револуционарни хуманизам се тумачи као превазилажење отуђења човека, како уклањање једнодимензионалности његовог живота и стремљење ка новим начинима људске егзистенције, ка новом стилу живота и његовим новим садржајима. Инсистира се на враћању етике и морала у науку и друштвене односе, после видног потискивања које су доживели под утицајем кратковидог сцијентизма и слепог веровања у „неутралне” снаге тржишта (12). Доводи се у питање неутрално схватање корисности добара и замењивање индивидуе, тражењем равнотеже између количине добара и количине новца, при чему се губи смисао за солидарност људи, за вредности које одређују човека у његовој историји (13). Позитивистичком приступу, који чињенице у друштвеним наукама изједначава с оним у природним наукама, супротставља се схватање да су сва људска збивања подложна моралном вредновању и пропитивању, да друштвене науке не могу бити морално неутралне.

Нову етапу треба схватити као веома сложен друштвени процес који ће имати и своју дугу историју. По величини задатака и дубини друштвених преображаја она, у ствари, представља програм не једног већ више поколења. Од њеног исхода и њених резултата зависи хоћемо ли се и колико приближити визији новог друштва, друштва слободних људи и удружених произвођача. Следећој етапи свакако пада у део да одговарајућим развојем друштвених производних снага прокрчи пут ка таквом прогресу, при чему ваља бити свестан чињенице да су границе прогреса неомеђене, да се том циљу можемо само асинототски приближавати, не остварујући га никада до краја.

(10) A. Touraine, *Le retour de l'acteur*, Paris, 1984.

(11) M. Beenstock, *The World Economy in Transition*, London, 1983; A. Peccei, *op.cit.*, Paris, 1978.

(12) М. Марковић, *Етички проблеми наука*, „Гледишта”, 11-12, 1988, с. 179-192.

(13) F. Perroux, *op.cit.*, pp. 183-184.

У правцу промоције нових етичких вредности (14) важну улогу имају колективни облици потрошње. У њиховој основи лежи принцип стварања једнаких почетних услова за развој људске личности, једнаких услова образовања и слично. Колективна потрошња омогућава једнакост у задовољавању нарочито оних потреба које су битне за општи положај личности у друштву. Она је на тај начин важан чинилац социјалне сигурности и нужан облик друштвене солидарности. Савремена друштва се више међусобно разликују по ширини и начину третирања колективне потрошње, него по начину примене расподеле према раду. Општи је тренд ка релативном расту удела колективне потрошње, која у неким развијеним земљама (Шведска) достиже врло висок ниво, будући да се посредством економске политике прерасподељује више од 50 процената друштвеног производа. У већини данас развијених земаља редистрибуира се овим путем између 30 и 50 процената друштвених производа. Оптимални односи између два вида расподеле и потрошње омогућавају да се тежиште развоја последније стави на максимизацију основне циљне функције друштва, на пораст друштвеног благостања схваћеног у оном широком смислу који му даје општа теорија економских система.

Међутим, још одсуднију улогу у правцу хуманизације привредног развоја морао би да одигра систем потреба и његове динамичке промене у времену. Систем потреба битно утиче на тип и карактер друштва и зато би се морао заснивати на таквој скали вредности која у средиште ставља самоостварење човека, свестрани развитак личности и његових стваралачких потенцијала, где се развој човека као тоталитета, као људског, друштвеног, стваралачког и слободног бића сматра првенственим циљем производње, а не нуспроизводом других циљева. Тај нови аксеолошки приступ ваља сматрати кључним моментом од којег зависи друштвена ефикасност и самог економског развоја. Шире конципирање потреба представља ону покретачку снагу која може и треба да мења традиционалне обрасце развоја, управљене ка једнозначној максимизацији материјалних садржаја друштвеног благостања. Овде имамо у виду, пре свега, потребе нематеријалне природе, као што су оне за образовањем, вишим културним и духовним развојем, за хуманијом организацијом простора, за више слободног времена и бољим условима његовог коришћења. Треба подсетити да је духовна, нематеријална добра, Аристотел држао за права добра, добра у највишем смислу, а у материјалним добрима је видео средство остварења и уздизања духовних (моралних) вредности човека. Видно

(14) Иван Максимовић је био први међу југословенским економистима који је са великом уверљивошћу и научном акрибијом образлагао улогу и значај етичких принципа у економској теорији и пракси. О томе посебно сведоче његови запажени радови с краја шездесетих година – *Економска теорија и етика у социјалистичком друштву*, „Филозофија“, 3/1967, и *Социјализам и економско-етички проблеми*, истоимени часопис бр. 1/1968. Ти радови ни данас ништа нису изгубили од своје актуелности, а њима су, између осталог, инспирисана и ова наша разматрања о хуманизацији развоја

место треба да добију особито они елементи социјалног прогреса који се односе на квалитет животне средине, а то значи потреба за здравом и чистом природом, за очувањем њених естетских и других вредности.

Ако се задовољавање потреба претежно своди на подизање материјалних услова живота, развој се неминовно редукује на квантитативни материјални раст производње, у којем владају ствари и склоност ка неживом, некрофиличном свету. Такав раст осиромашује духовни живот човека, доводи га у отворени сукоб са природом, у чему се између осталог изражава и еклатантна криза савременог потрошачког друштва. Тај ток ствари Фром с правом назива „деперсонализацијом човека, бесмислености живота” (15). Трансформације у систему потреба и типу потрошње ваљало би, стога, сматрати извориштем правих критерија за утврђивање пожељне структуре производње и избор стратешких праваца развоја привреде.

Будућем развоју пашће у део да на нов начин решава проблеме радних услова и карактера рада. У механизованој производњи рад је сведен на просте функције, при чему машина одређује његово темпо и садржај. Механизованој производњи својствена је традиционална подела рада, поларизација физичког и умног рада, оштра подела на организаторе посла и његове извршиоце. Висок степен аутоматизације уклониће многе недостатке које данас срећемо у механизованој производњи. Аутоматизација заснована на новим технологијама обећава да врати човеку господарење над машинама и његову активност усмери на контролне функције, тимско програмирање, на организовање целине производних процеса. С тим у вези ваља очекивати одређену модерацију најтежих последица технолошке отуђености радника и битније смањивање разлика између умног и физичког рада.

Озбиљна преиспитивања наметнуће будући развој и у сфери примене основних критерија којима се мери ефективност производње и економског раста. Другачије схватање потребе и циљева производње мењаће наше погледе на целу скалу економских оцена, критерија и облика мотивације. Улога економских критерија остаће и даље од виталног значаја, као критерија који подстичу опште економисање друштвеног рада и друштвених средстава. Међутим, сама чињеница да се друштвени развој не ограничава на елементе економског раста и материјалног благостања, говори о потреби коришћења сложенијег система вредновања, таквог система који ће омогућавати да се ефикасност раста оцењује и са гледишта ширих друштвених интереса. Примена ширих критерија постаје особито нужна ради тражења оптималних односа између економске ефикасности развоја и његових хуманистичких импликација, ради усклађивања привредног раста с еколошким и другим циљевима.

Радикално измењена ситуација пред којом се нашло савремено индустријско друштво, наметнула је потребу размишљања о теориј-

(15) Е. Фром, *Човек за себе*, Загреб, 1977, с. 63.

ском уобличавању једног новог динамичког метричког система који ће бити прилагођен овој вишој етапи друштвеног развоја. Јављају се идеје о постепеном превладавању садашње раздвојености материјалног и моралног интереса, о њиховом поступном претварању из спољних импулса у унутрашњу потребу човека (16). Уместо традиционалне метрике сугерише се интегрално-диференцијални приступ и начин мишљења: интегрални у смислу сагледавања укупности циљева друштвеног, економског и технолошког развоја; диференцијални у смислу коришћења диференцијалних мерила и оцена којима се осветљавају поједине специфичне стране тог развоја (на пример, његова еколошка дејства и сл.). Те теоријске иновације оствариваће се у мери у којој ће развитак човека као сврхе, као највише вредности (*sumum bonum*) бивати доминантни мотив и основна покретачка снага друштвеног и економског развоја.

5. ПОТРЕБА ИСТРАЖИВАЊА ДРУШТВЕНИХ ПОСЛЕДИЦА ТЕХНОЛОШКОГ РАЗВОЈА

Нужност доследније хуманизације привредног развоја видимо, посебно и нарочито, због различитих друштвених импликација нових технологија. Ефекти техничког прогреса су противречни, изазивају велике наде, али исто толико и оправдана страховања. Комплексније сагледавање тих ефеката постаје услед тога прека друштвена потреба, особито када су у питању велике потенцијалне могућности злоупотребе нових технологија. Ма колико да је нова технолошка револуција предмет самосталних истраживања, недостаје још увек један целовит поглед на њу. Недовољно су истражене све њене друштвене последице, а оне ће неизбежно бити велике и вишезначне.

На потенцијалне претње нових технологија указују многи социјални мислиоци (17). Истиче се опасност нових облика отуђености и усамљивања појединаца, губитка живих непосредних веза, до чега би могла да доведе микроелектронска култура. Позната су хипнотичка дејства телевизије која породицу чине непокретном и прете да је одвоје од додира са спољним светом. Наговештава се да ће, у не тако далекој будућности, људи готово сав свој активни живот проводити код куће седећи испред свог личног компјутера (18).

Међутим, још озбиљнију потенцијалну опасност може представљати јачање званичних организација и бирократских система. Савршенија средства информационе технологије данас дозвољавају да се улога државе практично прошири на све видове друштвеног живота,

(16) Р. Рихта и сарадници, *Цивилизација на раскршћу*, Београд, 1979, с. 94-95.

(17) D. Bell, *The Social Framework of the Information Society*, in: T. Forester, ed., *The Microelectronic Revolution, the complete Guide to the new Technology and its Impact on Society*, Cambridge, Mass, 1981; E. Reischauer, *Toward the 21st Century: Education for a Changing World*, New York, 1973.

(18) Christopher Evans, *The Micro Millenium*, New York, 1979, pp. 271-273.

да управља, предвиђа и одређује понашање људи и у оним областима које су досад сматране лично сфером појединаца и које су биле поштеђене мешања са стране. Преузимање све више функција у области државног надзора и пружања услуга, крије у себи опасност да многи међуљудски односи изгубе свој непосредни карактер, проузрокујући при том све већу зависност појединца од моћних бирократских система.

Велику осетљивост друштва не проузрокују, међутим, само информационе, већ и друге технологије, као што су нуклеарна технологија или генетски инжењеринг. Ако би биле злоупотребљене, оне би могле представљати вишеструку опасност за човека. На путу смо откривања нових технологија помоћу којих ће се по жељи моћи да мења човекова наследна материја, а при том нисмо свесни свих социјалних импликација које ће имати то спољашње мешање у генетско наслеђе човека (19).

Све снажнији покрети за очување животне средине, захтеви за алтернативним изворима енергије и чистијим технологијама, јасан су доказ озбиљне јавне забринутости због могућих злоупотреба одређених технолошких новина. Друштвена цена може да буде изузетно висока у случају једностраних, техницистичких или економистичких решења, из којих најчешће произлазе тешки друштвени поремећаји. Опасност могу представљати и настојања да се револуционарне промене у техници задрже у оквирима постојећих друштвених односа и друштвених институција.

Ове потенцијалне, а делом и стварне опасности, не би смеле да утичу на одрицање од нових технологија. То би значило коначно испадање из орбите савременог научног и техничког прогреса, ненадокнадиво заостајање и дугорочну деградацију једне националне заједнице. Огромну улогу у свему томе имаће способност земље да из непрегледног броја могућности и алтернатива изабере оно што је за њене услове оптимално и најбоље. Од карактера друштвених институција, научне, технолошке и организационе способности, зависиће и њен коначни успех.

У разматрањима сложене друштвене ситуације коју стварају нове технологије, неприхватљив је било какав редуccionистички приступ. Логика редуccionизма сужава увид у поједине области и на њих гледа изоловано од друштвене целине. Невоља тако упрошћеног приступа лежи у томе што он технологију представља као лек за све друштвене проблеме, а решења се могу наћи једино ако се има у виду целина система, сви његови видови, од природног окружења до индивидуалних вредности и понашања, до укупног људског окружења. При редуccionистичком приступу увек постоји опасност да нови извори људске моћи, у облику савременог техничког прогреса, запрете и природи и човеку.

(19) Д. Каназир, *Будућност науке: чињенице, рефлексије, дилеме, спекулације*, „Гледишта“, 11-12, 1988, с. 154-155.

Позитивистичко схватање друштвених феномена најчешће кореспондира са редуccionистичким приступом. У логици позитивистичког начина мишљења лежи тежња ка проширивању природних закона, закона селекције, на друштвени живот, из чега се добија једна врста дарвинизације људске историје и људских односа. Схватање да је друштвени живот искључиво подвргнут објективним законима, да је историја друштва програмирана и предодређена (строги механички детерминизам), svelo би људску активност на просту реализацију трајекторије која је унапред дата и непроменљива. Такво схватање једноставно не одговара веома сложеној сегментацији савремене привреде и друштва и претежно стохастичком карактеру друштвених процеса. У основи тих процеса леже комплекснији закони интеракције и различитих условности. Друштвене законитости имају добрим својим делом карактер тенденција, вероватноће, или благо усмеравајућих правилности, при чему и случајностима припада одређена самостална улога у обликовању друштвене стварности.

Овде се не губи из вида чињеница да сваки временски период карактеришу одређена објективна ограничења која је створио сам развој и претходне генерације, да друштвени избор никада није потпуно слободан, већ се креће у одређеним зонама слободе и уз могућност бирања између више опција. Другу крајност, с тим у вези, представљала би илузија о неограниченој моћи промене света пуким чином људске акције и људске воље, независно од објективних околности и објективних ограничења.

Основни закључак који се намеће из онога што је претходно речено био би следећи: истинско вредновање техничког прогреса може бити изражавано само мером његовог доприноса благостању човека, мером у којој он шири поље избора и слободе људске личности, колико доприноси остварењу хуманистичког принципа „о људској употреби људских бића”. Дугорочни циљ морао би бити суштинско слабљење свих облика доминације и потчињености, било о којој људској активности да је реч.

6. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Савремени развој отвара читаву гаму нових проблема чије решавање превазилази оквире традиционалних схватања и традиционалних пројеката. Све је теже спорити чињеницу да те проблеме на задовољавајући начин могу решавати само друштва која на нов начин схватају смисао и стил живота, смисао и циљеве привредног и друштвеног развоја, друштва у којима ће хумане, културне и духовне вредности играти знатно већу улогу него што је то данас случај. Мора се, између осталог, развити нова етика при употреби материјалних извора природе, која ће се темељити на усклађености, а не на необузданом освајању њених дарова, како би се практично реализовало сазнање да је човек део природе и развио осећај одговорности према будућим

генерацијама, уместо што се тежи једностраној максимизацији краткорочних користи. С тим у вези ваља нагласити да су озбиљно доведене у питање ове упрошћене, једностране формуле о друштвеном развоју, које у свемоћи државе или свемоћи капитала и слободне игре тржишта траже излазе из кризе, сматрајући да су те снаге саме по себи довољне да се остварује људски напредак (20).

Савремени научно-технички прогрес ствара потенцијалне могућности за вишедимензионални развој прилагођен смислу човековог живота. За претварање тих потенцијалних могућности у стварност нужан је, пре свега, један нови пројекат друштвеног развоја, са тражењем могућности за његову стално већу и доследнију хуманизацију. Путеви који воде том прогресу налазе се у другачијој филозофији живота, у новим демократским алтернативама, новим облицима демократске партиципације, у јачању реалног утицаја јавности на вршење јавних функција. То свакога морају бити другачији системи од досадашњих, системи чија ће се суштина све више изражавати не у власти отуђених сила над човеком, већ у контроли човека над влашћу; у којима ће, како је писао млади Маркс, оно генеричко људско бити интенцијално уздизано на највишу друштвену раван.

Одговор на кризу у којој су се нашао оба друштвена система, на околности које се тако убрзано мењају, налази се у превазилажењу старих друштвених структура, изграђених за другачија једноставнија времена. О тој неприкладности старих структура власти речито говоре многи друштвени покрети чији су захтеви управљени на промену традиционалних институција, на тражење нових облика политичког одлучивања, на радикалнију трансформацију постојећих механизма управљања. У основи тих захтева лежи сазнање да принципијелно нова ситуација тражи другачије обрасце развоја, нове вредносне оријентације и покретачке снаге. Нови проблеми изискују нова схватања и приступе уместо старих приступа новим проблемима.

Далекосежност друштвених промена намеће потребу целовитог прилаза проблемима, потребу њиховог мултидисциплинарног истраживања. Питања која се отварају нису ни најмање само технолошке, већ исто толико, чак и више, друштвене, политичке социолошке, па и психолошке природе. На овако великим раскршћима нису довољна знања из појединачних научних дисциплина, пошто она инсистирају на једној врсти преференција, а тада се губи из вида многостраност друштвеног развоја, са свим богатством својих животних манифестација. Нужна су комбинована знања из различитих подручја науке, од широког спектра друштвених до многих области природних наука. Прихватање једностраних опција увек се плаћа високом ценом, а данас и убудуће тај би данак могао бити још већи.

За делотворну и промишљену примену нових технологија непроцењиви значај има дугорочна стратегија развоја уместо једнос-

(20) Упореди: М. Печујлић, *Драма социјализма*, Загреб-Београд, 1989, с. 244-245.

тавне развојне политике схваћене у њеном досадашњем смислу. Потребне су оријентације и смернице за деценије, а не за године, ради припремања друштва за неминовне промене које будућност доноси. У том смислу биће неопходно и наш хоризонт посматрања знатно проширити изнад временских граница које су досад биле уобичајене. Дугорочно размишљање морало би стога постати устаљени начин мишљења

Ваља рачунати с тим да ће нове могућности за хуманизацију привредног развоја бити оствариване на веома различите начине. Упутно би било клонити се сваке тежње ка пуној чистоти облика и модела развоја. Данашње реалности указују на то да ће наш свет и свет догледне будућности сачињавати углавном мешовите привреде и мешовита плуралистички уређена друштва, с артикулацијом више видова модела који ће различите нагласке ставити на једне и друге елементе и облике хуманизације, у складу с оним што би се могло назвати законом диференцираног развоја. Нова модерна друштва необично су сложени системи који садрже могућност више алтернатива, могућност различитих праваца преображаја, у зависности од главних обележја свог духовног и културног амбијента. Коегзистенција више система мешовите привреде представља једну врсту законитости савременог развоја, при чему ће ти системи сарађивати међусобно, коригујући се узајамно и делујући један на други. Уместо непријатељског супротстављања и неумитне сукцесије, настаје ера дуготрајне упоредне коегзистенције система и њиховог органског међуутицаја.

(Примљено 20.09.1990)

*dr Nikola Čobelić,
Retired Professor of the Faculty of Economics in Belgrade*

ECONOMIC DEVELOPMENT AND CONTEMPORARY SCIENTIFIC-TECHNICAL PROGRESS

Summary

Contemporary scientific-technical development creates possibilities for a multi-dimensional development, adapted to the meaning of man's life. In order to transform these possibilities into reality, a new project of social development is necessary which should strive also for greater humanization. The coexistence of several systems of mixed economy is a kind of law of contemporary development, while these systems interact and correct each other. In such a way an era is coming of a long-time parallel coexistence of systems

and of their organic mutual influencing on the grounds of the new scientific-technical development.

Key word: *Economic development. – Technical progress. – Mixed economies.
– Coexistence of systems.*

*dr Nikola Čobeljić,
Professeur à la Faculté économique de Belgrade*

LA DÉVELOPPEMENT ÉCONOMIQUE ET LE PROGRÈS SCIENTIFIQUE ET TECHNOLOGIQUE MODERNE

Résumé

Le développement scientifique et technologique contemporain crée des possibilités éventuelles du développement pluridimensionnel adapté au sens de l'existence humaine. Pour transformer ses possibilités éventuelles en réalité, il faut élaborer un nouveau projet de développement social, tout en recherchant des possibilités pour une plus grande humanisation. La coexistence de plusieurs systèmes d'économie mixte représente une sorte de loi du développement contemporain, où nous avons une situation que ces systèmes agissent les uns sur les autres et se corrigent mutuellement. C'est ainsi qu'est créée l'ére d'une coexistence à long terme des systèmes et de leur influence mutuelle organique sur les bases des postulats du nouveau développement scientifique et technologique.

Mots clé: *Développement économique. – Progrès technique. – Economies mixtes.
– Coexistence des systèmes.*

др Милош Мацура,
професор Филозофског факултета у Београду
у пензији, редовни члан САНУ

ДА ЛИ ЈЕ СТАНОВНИШТВО ПРЕДМЕТ ПОЛИТИЧКЕ ЕКОНОМИЈЕ

У раду се разматрају три питања: најпре, како је проблем становништва третиран у разним системима политичке економије; затим, због чега је становништво нашло, односно није нашло место у појединим од тих радова; и, на крају, имали подручја политичке економије у којима расправа о демографским проблемима не би смела недостајати. Одговарајући на ова питања аутор закључује да је потребно у систем политичке економије уградити одговарајуће делове о радној снази, запослености и незапослености, пре свега ради њиховог властитог значаја. Упоредо са овим категоријама требало би размотрити везу становништва са акумулацијом, инвестицијама, производњом, избором технологије, као и образовањем, здравственом заштитом и слично. Полазећи од парцијалних проблема и односа, вредело би покушати да се да оцена алтернативних модела демографског развоја.

Кључне речи: Демографија. – Политичка економија. – Закон становништва. – Економске доктрине.

Са академиком Иваном Максимовићем, чијој су годишњици посвећени следећи редови, у два маха сам разговарао о месту становништва у систему политичке економије. Најпре смо, поводом појаве његове *Политичке економије* (1979), овлаш покренули питање због чега се у политичкој економији ретко расправља о демографским проблемима. Затим смо се у вези са појавом IX и X књиге *Целокупних дела Светозара Марковића*, чији је рецензент био Максимовић, питали шта је то могло подстаћи аутора да у *Начелима политичке економије* поклони толико простора теорији умножавања становништва. Ни том

приликом нисмо, међутим, отишли у разговору далеко, па је – бар за мене – питање остало отворено.

Данас, када се поводом јубилеја друга Максимовића разматрају различита питања, учинило ми се опортуним да се вратим на ову недовршену дискусију. Чинило ми се да треба покренути три питања: најпре, како је проблем становништва третиран у разним системима политичке економије; затим, због чега је становништво нашло, односно није нашло место у појединим од тих радова; и, на крају, има ли подручја политичке економије у којима расправа о демографским проблемима не би смела недостајати.

I

Одговор на прво питање потражићу у малом узорку познатих дела. За избор није било одлучујуће да ли је дело означено као „систем“, „начела“ или сл., ни да ли обрађује питања „политичке економије“, или „народне економије“. Битно је било да разматра целокупност, или бар раван народноекономских проблема. Из разумљивих разлога у узорак нису ушли микроекономски системи и теорије. Због тога се на овом месту неће споменути микроекономска теорија фертилитета Х. Лајбенстајна, мада иначе у сваком другом погледу заслужује да буде споменута.

Иако по времену, идејама и материји пре претходи него што припада модерној економији, дело Виљема Петиа заслужује да буде наведено јер обрађује време предемографске транзиције, као и због тога што, упоредо са динамичким, истиче структурне проблеме становништва. У *Расправи о порезима и контрибуцијама* (1662) Пети, између осталог, разматра чиниоце ефикасности пореза и међу онима који негативно делују издваја недостатак људи и неповољну структуру радне снаге, с једне стране, и непознавање броја, богатства и занимања становништва, с друге. Адам Смит, који се економским проблемима бавио шире и свестраније, није, међутим, у *Истраживању природе и узрока богатства народа* (1776) покљонио пажњу демографском фактору.

За економску школу то ће учинити Т. Малтус у *Есеју о принципу становништва* (1798. и прерађено издање 1803), мада се не може рећи да је тај есеј био надахнут идејама класичне школе. Најмање два постулата Малтусовог принципа показали су се неодрживим: онај о диспропорционалном расту становништва и намирница и о одговорности порочности радничке класе за пренасељеност. Међутим, то неће представљати препреку да се тај принцип укључи у систем модерне економске мисли, јер он говори о модерном проблему који је покренула демографска транзиција. Самим тим се пропозиција о пренасељености неће укључити у систем политичке економије. Уместо тога, имплиците ће се узимати да је кретање становништва – свеједно због чега – компатибилно кретању главних демографских варијабли. То, нарав-

но, неће сметати Дејвиду Рикарду да у *Начелима политичке економије и опорезивања* (1817) погледа какве могу бити импликације брзог раста становништва и незапослености, на понашање економског система.

Критика Малтусовог принципа становништва није се могла ослањати само на економску аргументацију, већ је морала укључити и одговарајућу социјалну доктрину. У свом *Прилогу критици политичке економије* Фридрих Енгелс је оспорио важење закона о опадајућем приносу, супротстављајући му дејство техничког прогреса; одбацио је порок и незнање радничке класе као узрок пренасељености, јер је за њу одговорна капиталистичка акумулација; међутим, прихватио је – макар теоријски – да може да наступи ситуација кад ће се пренасељеност морати сузбити масовном контролом рађања. Ток демографске транзиције у западном свету, напредак демографске статистике и анализе, као и жива радозналост и интересовање за људске проблеме, навешће Џона Стјуарта Мила да у *Принципима политичке економије* (1848) посвети значајну пажњу становништву. Он ће то чинити водећи рачуна не само о економским аспектима, већ и у ширем етичком и социјалном контексту, карактеристичном за његово дело.

У првом тому *Капитала* (1887) Карл Маркс је расправљао о становништву у делу посвећеном акумулацији капитала, где је и формулисао своја три закона. У првој, општој одредби, истиче се да не постоји некакав природни закон становништва, већ да је сваки такав закон историјски дат. Друга два закона односе се на капиталистичке прилике: релативна пренасељеност је резултат деловања капиталистичке акумулације, а не прекомерног рађања, док је број рађања и умирања у радничкој породици у инверзном односу са расположивим животним намирницама. Маркс је увео у анализу функционисања акумулације радну снагу и њене слојеве, систем запослености, незапослености и резервне индустријске армије, рађање и величину породице као и социјалне аспекте болести и диференцијалну смртност. За заиста широку расправу о становништву дали су му повод ондашњи тренутак демографске транзиције у Енглеској и богата статистичка и аналитичка грађа расположива за ту земљу. Када је, седамдесетак година касније, Смулевич покушао да актуелизира Марксов закон становништва у капитализму и да формулише такав закон у социјализму, није у томе успео. Вероватно је да му је недостајала историјска перспектива, и да није схватио разлике које су стварале различите фазе демографске транзиције у Западној Европи и Совјетском Савезу.

Убеђен да је основ богатства у народу и раду, а подржан у томе од Чернишевског, Мила и Маркса, Светозар Марковић је посветио читав други део својих *Начела политичке економије* проблему становништва и његовом развоју. Он се неоспорно креће у великим идејама деветнаестог века и аргументовано оспорава Малтусову тезу о пољопривреди и становништву. Међутим, XV глава о умножавању људи и XVI глава о пољопривреди, одишу свежином и реализмом који би се у ондашњем стању знања тешко могао очекивати. Његове анализе здравственог

стања и прилика у којима се формирала смртност, на једној страни, и наталитет, на другој, задивљују данашњег читаоца. Иако се о демографској транзицији у Србији онога доба није много знало, он је уочио њене манифестације и схватио је не само као израз општег привредног напретка, већ и друштвене еманципације, а нарочито еманципације жена.

Економска мисао последњих деценија прошлог и првих деценија двадесетог столећа као да је изгубила смисао и интересовање за проблем становништва. Преокупирана другим проблемима, европска економска јавност једва да је приметила чланак А. Ландрија *Три демографске теорије* (1909), који је најавио појаву новог демографског режима у индустријализованом свету. У том режиму не делује више економски аутоматизам демографског раста; наталитет је опао и недовољан је чак и за просту репродукцију становништва; депопулација се јавља као реална претња и као неизбежан исход депресивне ситуације.

Сасвим независно од ове недовољно запажене теорије демографске револуције, Френк Нотестајн ће у четрдесетим годинама формулисати своју *Теорију демографске транзиције*. Историјско смањење најпре стопе смртности, а затим и стопе рађања, у току којег се стопа прираштаја становништва индустријализованих земаља најпре повећавала а затим смањивала тежећи нултој стопи – није случајна појава. Ова демографска транзиција текла је упоредо са индустријализацијом и економским развојем уопште, када су се стицале и револуционарне промене у науци, технологији, друштву, институцијама и идеологији. Нотестајн ће, нешто касније, када се демографска транзиција у неразвијеним земљама испољи као експанзија без преседана, инсистирати на законитости смањења наталитета у току економског развоја, залажући се за планирање породице и одговарајуће јавне програме. Независно од тога, Сајмон Кузњец ће у *Модерном економском расту* (1964) минуциозно анализирати економске и демографске процесе великог броја земаља у току последњих столећа. Он ће са разлогом инсистирати на чињеници да је модеран економски раст омогућио, не само да јако нарасло становништво преживи, већ и да импресивно повећа потрошњу по глави становника.

Паралелно са развојем једне овакве, да условно кажем, економске и макротеорије становништва, у протеклим деценијама је импресивно развијана и заокружена у целину Лоткина аналитичка демографска теорија. Стриктно формализована, ова је теорија увела ред и строгу научност у основне демографске варијабле и тиме је створила нове могућности за раније неслућени аналитички и методолошки размах. Ипак, ни један ни други правац развитка демографије није довео до теорије становништва која би се могла, попут других економских теорија – рецимо о акумулацији, ценама и слично – органски уградити у корпус теорије и знања, који сачињава политичку економију.

За такву ситуацију Пол А. Самјуелсон налази занимљиво решење, које му служи да макар и овлаш помене проблеме становништва у свом систему објављеном у *Економији* (наводи су дати према X издању, 1970. године). На самом почетку система Самјуелсон, наиме, уводи, као посебну тему, „централне проблеме сваког економског друштва”, дакле и оног чију економску материју касније не третира. Централне проблеме сврстава у три групе: прва се тиче економске организације, друга се односи на избор технологије, а у трећој се говори о демографској основици коју има свака привреда. Овај последњи одељак служи Самјуелсону да излаже прошле и будуће тенденције раста становништва, да резимира Малтусов принцип и да говори о контроли раста становништва, па и да се задржи на неким битним детаљима у вези са променама у стопи рађања, репродукцији итд. На врло мало простора дате су елементарне информације о теорији и чињеницама, које наравно нису довољне, али читаоцу скрећу пажњу на проблем. Занимљиво је да сличан приступ и поступак није коришћен и за нека друга поглавља, као што су радна снага, запосленост, незапосленост и сл.

II

Не улазећи у то како је о становништву расправљано у другим делима, ваља поменути да у томе постоје двојаке разлике. На једној страни, различита су подручја економије у којима се становништво обрађује и у којима се успостављају везе између економских и демографских чинилаца. На другој страни, различит је интензитет веза и економско-демографских односа који се обрађују, из чега произлазе и различити ефекти на економски систем.

Тако је, на пример, Вилијам Пети видео неповољне демографске карактеристике као неке од узрока неефикасности пореског система и администрације. То је несумњиво морало бити значајан недостатак који оставља привреду у стању сиромаштва и заосталости, али није представљало и непремостиву сметњу функционисању привреде.

За разлику од оваквог периферног места и маргиналног дејства становништва на привреду, Малтус је ставио раст становништва у центар економске проблематике и приписао му апсолутни значај. Производња животних намирница фундаментални је проблем у сваком економском друштву, које без ње не може опстати. Неконтролисани раст становништва има у овом случају коначно дејство: не буду ли позитивне и превентивне кочнице успешно функционисале, геометријски раст становништва надмашиће критично раст намирница и довешће систем до слома.

Проблем је слично, али и сасвим другачије, постављен у Марксовом моделу. Овде је становништво стављено у везу са акумулацијом капитала, која је једна од централних категорија. Као таква, акумулација је истовремено и дејствујући чинилац и друштвени однос,

те двојако утиче на све компоненте становништва: на радну снагу, запосленост и незапосленост, на једној страни и рађање, смртност и прираштај становништва, на другој. Излажући процес социјалне диференцијације и продубљујући класне разлике преко граница толеранције, капиталистичка акумулација неминовно води слому капитализма и успостављању друштва без класа.

Одредивши умножавању становништва тако проминентно место у својим *Начелима*, Светозар Марковић је желео да одмах на почетку, непосредно после производње а пре осталих великих проблема, размотри критичан однос између производње намирница и раста становништва. Тај однос је и за Марковића централни, али није по нужди и катастрофалан, јер се ни на страни становништва ни на страни пољопривреде не налазе чиниоци који неминовно воде у слом. Марковић детаљно разматра претпоставке за рационализацију и хуманизацију репродукције становништва, као и претпоставке нужне за унапређење пољопривреде, и ту се показује не само као савестан истраживач, већ и као мудар просветитељ народа.

Прелазећи сада на друго крило нашег узорка, може се одмах на почетку приметити да су могли постојати различити разлози због којих становништво није укључено у расправе о политичкој економији. Пре свега, будући оптерећена економским проблемима, политичка економија није морала приметити дејства становништва, поготову ако су била спорадична, индиректна или тешко приметљива. Штавише, у конкуренцији са ургентном потребом да се схвате и објасне основне категорије једне већ сложене привреде, демографски проблеми могли су и намерно бити остављени ван видног поља. Са оваквом ситуацијом се морао срести, на пример, Адам Смит редигујући своје *Богатство народа*.

Други се круг разлога може тражити у претпоставци да становништво и његова еманијација не представљају проблем за политичку економију. У основи овог мишљења може бити оно екстремно, да у реалном свету становништво није проблем народне привреде, било због тога што постоји равнотежа економских и демографских чинилаца, или због тога што се поремећена равнотежа мора трпети. Корак даље може ићи схватање да, мада постоје, демографски проблеми нису проблеми економске науке већ других дисциплина. У сваком случају, идеја о демографским варијаблама као егзогеним није ретка и среће се често и у савременој литератури. Коначно, може се уважити да становништво представља економски проблем, али се њиме не треба бавити због убеђења да је довољно проучено, рецимо у Малтусовом есеју о становништву. Рикардо је очигледно морао бити свестан проблема брзог раста становништва у функционисању привреде, али је могао сматрати да је сам проблем становништва исцрпно расправљан и да му нема места у његовом систему.

Може се, даље, претпоставити да су основне демографске категорије субсумиране у одговарајућим категоријама политичке економије, наравно у другом изразу и у различитим мерама. Укупно становништво

може се описати фондом потрошње, а радна снага, запосленост и незапосленост – фондовима акумулације, инвестиција или надница, или техничким прогресом. Уз нужне варијације које нису непознате, динамичке и структурне промене у привреди одражавају се на таквим променама у становништву. Може се генерално рећи да се иза сваке кључне макроекономске категорије налази одговарајућа категорија становништва, која јој ствара основу. То би значило да су основне демографске варијабле укључене у економски систем, а уколико нису да се могу лако укључити, онако како је то учинио Кејнз у теорији пуне запослености, или слично томе.

И, коначно, треба поменути још једну сметњу интегрисању демографских питања у систем политичке економије. Наука о становништву великим је делом емпиријска наука; она проучава промене које су дугорочног значаја и довољно је разумљена, што све не олакшава да се у потребној мери интегрише у политичку економију која је претежно теоријска наука, са краћим временским хоризонтом, наглашено разграната, а уз то и слојевита. Сваки од ових момената узет за себе отежава интеграцију, а узети скупа готово да је чине немогућом. То, међутим, ниуком случају не значи да економска наука, узета у целини, не прихвата обраду демографске материје. Значајне дисциплине, попут теорије раста или развоја, теорије регионалног развоја, конструкција вишесекторских модела итд, не могу се замислити без одговарајуће демографске садржине. Овде није реч о томе, већ о месту становништва у политичкој економији, које је тешко наћи.

III

Из претходног се намећу два битна закључка. *Прво*, у системима политичке економије, који су поменути, нема стандардних поглавља посвећених становништву, попут оних о основним економским категоријама. Нема ни поглавља која би се на нестандардан начин бавила проблемима становништва, сем у *Начелима* Светозара Марковића и *Економији* Пола Самјуелсона. Судићи по томе, становништво није генерално схваћено као проблем политичке економије, а у случајевима где јесте, схваћено је различито. *Друго*, међу теоријама о становништву не постоји таква која би се могла непосредно интегрисати у систем политичке економије. Рационално језгро Малтусове теорије бави се контролом и растом становништва, Ландријева и Нотестајнова теорија описује процес транзиције, а Лоткина теорија се бави демографским функцијама. Ништа од тога није непосредно релевантно за политичку економију, а то се може, по свој прилици, рећи и за главнину парцијалних теорија о становништву.

Док се током протеклих двеста година у науци обнавља овакво стање, у реалном свету се збивају драматичне промене. Становништво света порасло је у овом раздобљу за више од четири пута; током последњих педесет година формирала су се два типа репродукције станов-

ништва: брзорастући и депопулациони; динамичке и структурне промене становништва постале су много релевантније за привреду и науку него што су биле. Ово и због тога што је наступило огромно убрзање привредног раста, ношено техничким прогресом без преседана у историји, а праћено исто таквим уништавањем природних ресурса и животне средине.

Све појаве модерног света добро су познате и на њима се не треба задржавати. Треба, међутим, подсетити да оне немају само појединачне ефекте, већ и да групно делују у сложеним интеракцијама, мењајући битно постојеће економске односе. Тако, на пример, становништво и радна снага већ су постали преобилан фактор у земљама демографске експанзије, а ускоро ће постати и оскудан фактор у земљама депопулације. Не само због тога, већ и због техничког прогреса, мења се расположивост, па и значај и релативне цене многих фактора производње; некада бесплатна, тако важна природна богатства као што су вода, ваздух, климатске прилике и слично, увлаче се у сферу производње и промета, са свим последицама које намеће њихова релативна оскудица. Не упуштајући се у даље набрајање, мислим да могу закључити да би се у политичкој економији морала посветити већа пажња новим демографским, технолошким и еколошким проблемима који су значајни за функционисање привреде.

Ограничавајући се на овом месту само на прве проблеме, желим да подсетим како су у теорији аграрне пренасељености конзистентно укључени демографски и други садејствујући чиниоци. Исто тако, ваља подсетити на теорију зачараног круга неразвијености Рагнара Нурксеа; на пропозицију о супституцији акумулације незапосленом радном снагом, коју су формулисали индијски економисти; на теорију неограничене понуде радне снаге Артура Луиса, од којих свака даје становништву одговарајући пондер. Коначно, треба подсетити и на велики број емпиријских и теоријских истраживања о везама и односима између становништва и радне снаге, с једне стране, и акумулације, инвестиција и запослености, с друге стране, која нису до сада систематизована.

Политичка економија не би смела да игнорише реалне промене и да потцењује постојеће научно знање, па да и даље оставља проблеме становништва на страни. Имајући у виду ограничења која се пред њу постављају, вероватно је да би морала да потражи привремена, па и палијативна решења. Могло би се, на пример, замислити, на самом почетку система, посебно поглавље о становништву и одговарајућим теоријама, као код Марковића и Самјуелсона, с тим да се проблеми захвате целовито и да се укаже на импликације оскудности, односно обиља фактора становништва. Вероватно је да би овде требало размотрити, поред Нурксеове и Лукеове теорије и оне које се баве депопулацијом и њеним импликацијама. Коначно, требало би да се у

границама у којима се проучавају политика и мере у другим областима, размотре и начела популационе политике, као и њени методи и мере.

Веома је важно да се у систем политичке економије уграде одговарајући делови о радној снази, запослености и незапослености, пре свега ради њиховог властитог значаја. Поред тога, ове би категорије, требало размотрити у вези са акумулацијом, инвестицијама, производњом, избором технологије, као и образовањем, здравственом заштитом и слично. Полазећи од парцијалних проблема и односа, вредело би покушати да се да оцена алтернативних модела демографског развоја.

(Примљено 20.07.1990)

dr Miloš Macura,
Retired Professor of the Faculty of Philosophy in Belgrade

IS POPULATION A SUBJECT OF POLITICAL ECONOMY?

Summary

Three questions are treated in the present article, namely: the way of treatment of the problem of population in various political economy systems, treatment or non-treatment of population in individual studies; are there areas of political economy where there should be no question of non-treating demographic problems?

According to the author it is necessary to incorporate into the system of political economy corresponding parts relating to labour force, to employment and unemployment. This is necessary first of all due to the significance of these categories. Parallel to the above it would be necessary to treat, in relation to population, the issues of accumulation, investments, production, technology choice, as well as education system, health protection and the like. While beginning with partial problems and relations it would be useful to evaluate alternative models of demographic development.

Key words: Demography. – Political economy. – The law of population. – Economic doctrines.

dr Miloš Macura,

Professeur à la retraite de la Faculté de philosophie de Belgrade

LA POPULATION EST-ELLE L'OBJET DE L'ÉCONOMIE POLITIQUE

Résumé

L'auteur examine dans son travail trois questions suivantes: celle de savoir comment le problème de la population est-il traité dans divers systèmes d'économie politique; celle de savoir pourquoi la population a-t-elle trouvé ou non sa place dans certains travaux; et, enfin, celle de savoir s'il y a des domaines d'économie politique dans lesquels le débat sur les problèmes démographiques ne devrait pas faire défaut. Répondant à ces questions, l'auteur conclut qu'il est nécessaire d'imbriquer dans le système économique politique des parties sur la main-d'oeuvre, sur l'emploi et sur le chômage, avant tout en raison de leur propre importance. Parallèlement à ces catégories, il conviendrait d'examiner, à la lumière de la population, l'accumulation, les investissements, la production, le choix de la technologie, et aussi l'éducation, la protection sociale etc.

Mots clé: *Démographie. – Economie politique. – Loi de la population. – Doctrines économiques.*

др Михаило Марковић,
професор Филозофског факултета у Београду,
редовни члан САНУ

ЕТИЧКИ ОСНОВИ ПОПУЛАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ

На основу четири етичка принципа – (1) етичко је оношто има универзално људско важење, (2) одсуства доминације над људима и афирмација човекове слободе, (3) осећања људске одговорности и (4) људске аутономности – анализира се популациона политика у ужој Србији и Војводини, на једној страни и на Косову, на другој страни. У оба случаја примећено је одсуство потребне равнотеже која се на једном месту испољава као депопулација или недовољан природни прираштај, док се у другом случају оцењује као претерана демографска експлозија. Анализирају се узроци и једног и другог стања и оцењује се популациона политика у складу са наведеним етичким нормама. Она је неприхватљива не само политички, економски, социјално, психолошки, већ и етички, јер не ствара једнаке услове за развој стваралачког потенцијала целокупног становништва Србије – што је основни принцип модерне етичке свести.

Кључне речи: Етика – Популациона политика – Демографски развој.

Проблем обнављања становништва има, поред демографске, економске, политичке, социолошке, психолошке, и своју етичку димензију.

Другим речима, постоје извесни принципи који регулишу онај важан део нашег живота у којем не долазе до изражаја никакви посебни, искључиви, егоистички интереси појединих нација, класа, раса и цркава, већ опште објективне потребе човечанства.

I

Етичке вредности се од свих осталих – економских, политичких, националних или класних вредности – разликују по следећим битним критеријумима:

1. Етичко је оно што има *универзално* људско важење. Треба се сетити Кантовог категоричког императива: „Поступај тако да правило твоје воље може да важи као принцип универзалног значаја”. Из ове теоријске формулације следи практичка: „Поступај тако да ти други човек никад не буде средство већ само циљ” (1). Морално понашање може, према томе, бити само оно које претпоставља равноправност међу људима. Оно што сматрам да је добро за мене и за мој народ, на пример неограничени наталитет, морам сматрати добрим и за сваки други народ. И обратно, оно што није добро за мене и за мој народ, нпр., избегавање рађања, није добро ни за један народ нити за човечанство као целину.

2. Друга карактеристика морала, која му даје више садржаја, јесте негација доминације над људима и афирмација човекове слободе. У том смислу је Маркс формулисао свој етички императив: „Човек је највише биће за човека. Стога ... треба укинути све оне услове у којима је човек понижено, поробљено, напуштено, презрено биће” (2).

С обзиром на проблем обнављања становништва, то би значило да никакав други циљ, никаква друга, материјална или духовна, производња не може бити значајнија од стварања човека у биолошком и социјалном смислу. С друге стране, репродукција човека не може бити морална ако собом повлачи људско понижавање и поробљавање, било да се при том жена претвара у средство за рађање, или да се тек рођена или још нерођена деца унапред осуђују на беду и потчињеност.

3. Трећа карактеристика морала је људска одговорност која иде заједно са слободом. Та одговорност проистиче из чињенице да исте слободе и права које ми имамо имају и други. Онај који нема обзира према другима, не може очекивати да ће други имати обзира према њему. Појединац мора имати право да слободно одлучује о заснивању породице и о рађању деце (3). Али та деца имају право на старање и помоћ, на социјалну заштиту, на школовање и касније на запослење, на здраву животну средину (4). Морал, дакле, имплицира не само слободе и права, већ и одговорности и дужности које нужно следе из слобода и права других.

4. Најзад, четврта карактеристика морала је аутономност. Људска слобода је, пре свега, могућност човека да сам себи одређује мерила на основу којих ће правити изборе у животу. За разлику од правних и

(1) Кант, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Рига 1775. с. 52, 81; *Kritik der praktischen Vernunft*, Рига 1778, р. 5.

(2) Карл Маркс, *Прилог критичи Хегелове Филозофије права*, 1844, увод.

(3) *Општа декларација о правима човека Уједињених народа*, члан 16.

(4) Исто, чланови 22, 23, 25, 26.

других друштвених норми, моралне норме су интериоризоване. Оне се не намећу силом и друштвеном принудом, већ се доживљавају као унутрашњи императив. Морална особа која крши моралне норме, не стрепи од спољашње казне, она саму себе кажњава осећањем кривице и гриже савести. Према томе, етички приступ искључује нехумане, бруталне мере. Исте етичке норме које важе за циљеве морају важити и за средства. Из тога следи да се популациона политика, усклађена са моралним захтевима, не сме водити бруталним, административним мерама, већ, пре свега, деловањем на свест – информисањем, саветовањем, етичким и другим васпитањем.

II

Обнављање живота је темељан етички принцип који се налази у основи свих људских права. Сва људска права у суштини могу бити схваћена као неопходни (мада не и довољни) услови људског преживљавања и развоја.

Сав живот и стваралаштво у протеклим вековима и у данашњици губе смисао ако се материјалне и духовне тековине, културне вредности, симболичке форме вековима стваране, немају коме пренети и даље обогатити и развити.

У хијерархији етичких вредности одржање и произвођење живота човечанства је несумњиво темељна вредност, јер је све друге претпостављају.

Проблеми настају кад се питамо о *мери* тог обнављања живота. Одувек је права мудрост била у томе да се нађе права мера, права пропорција међу супротностима. Стабилност света, па и стабилност једне цивилизације, једног друштвеног система или индивидуалног живота, састоји се управо у томе да се нађе права мера, права равнотежа међу супротним крајностима. У том смислу је и писао велики грчки дијалектичар Хераклит: „Овај свет није створио ни бог ни човек, већ је он увек био, јесте и биће вечни пламен који се с мером пали и гаси” (5).

Очигледно је да су у случају обнављања становништва могуће крајности: с једне стране, да је оно *недовољно*, с друге стране да је *прекомерно*. Недовољно је ако је испод границе просте репродукције. У том случају један народ изумире и то није само трагедија за тај народ, већ и за ширу заједницу којој тај народ припада, јер она у том случају слаби, мењају се усклађене пропорције и ствара се могућност сукоба. Човечанство као целина би ишчезавањем било којег народа губило на богатству своје укупне културе, постајало би сиромашније за једну традицију, за један вид комуникације, за један стил живота и стваралаштва.

(5) H. Diels und W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, 10 Auflage, Berlin 1961. D. I.

Ако је обнављање живота прекомерно, нарушава се однос с природом, повећава се густина становништва, исцрпљују природни ресурси, загађује животна средина и, што је најгоре, осуђују се новорођене генерације на материјалну оскудицу, незапосленост, погоршање здравствених услова и лошије могућности образовања и култивисања.

III

Човечанство је тек недавно у пуној мери схватило опасност од пренасељености. Додуше, већ је Малтус (1776-1834) у своја два есеја о принципу становништва (6) изнео мишљење да човечанство има тенденцију да се умножава геометријском прогресијом, док се материјална производња, у најбољем случају, може повећавати само аритметичком прогресијом.

У оно време његове пројекције су биле емпиријски непоуздане и делимично погрешне. Сем тога, оне су одмах коришћене од стране конзервативних друштвених снага за борбу против идеја прогреса. Већ 1831. године добијамо једну уравнотежену критику Малтуса. Она проблем поставља на начин који и данас изгледа умногоме прихватљив. Насау Сениор у свом делу *Два предавања о становништву* (1831) каже: „Ниједан пројект друштвеног напретка не може бити потпун уколико не укључи у себе средства, с једне стране, повећања производње, с друге стране, спречавање да и становништво расте истом брзином” (7).

Малтусова страховања почела су постајати реална опасност тек после другог светског рата, у земљама трећег света ослобођеним од колонијализма. Пораст производње хране у тим земљама био је веома спор, али је зато дошло до праве демографске експлозије. Човечанство је у току од три деценије порасло од 2,5 на 4,5 милијарди. Наталитет је био и остао висок, морталитет се нагло смањио.

У том моменту покренута су истраживања Римског клуба. Већ на првом оснивачком састанку, априла 1968, донет је, између осталог, закључак да ће висока стопа раста становништва, уз остале чиниоце, врло брзо довести до потпуног исцрпљивања Земљиних ресурса, до неописиве беде и до трагичних сукоба међу људима (8).

Амерички научник Џеј Форестер са МИТ универзитета је у то време дошао до закључка да се катастрофа може спречити само ако се

(6) Thomas Robert Malthus, *An Essay on the Principle of Population as It Affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr Godwin, M. Condorcet and Other Writers*, London 1798. *An Essay on the Principle of Population or a View of Its Past and Present Effects on Human Happiness, with an Inquiry Into Our Prospects Respecting the Future Removal or Mitigation of the Evils Which it Occasions*, – London 1803.

(7) Nassau William Senior, *Two Lectures on Population*, London 1831.

(8) Михаило Марковић, *Поглед у свету на однос човека и животне средине*, Социологија, 1980, бр. 1-2, стр. 29-30.

драстично, чак и применом насиља, смањи стопа рађања, ако се на минимум сведе здравствена служба и ако се ограничи и индустрија и производња хране (9).

Беспримерни цинизам овог аутора, који је хладнокрвно предложио да се на смрт осуде стотине милиона људи у неразвијеним земљама, изазвао је такве отпоре да је Форестеров студент Денис Медоуз, радећи на челу групе која је припремала први извештај за Римски клуб, покушао да буде еластичнији. И он је закључио да би до катастрофе морало да дође већ око 2020. године, и да је једини спас у томе да се фиксира и раст индустријске производње и раст становништва. Сваки каснији пораст једног или другог морао би бити строго контролисан, тако да се очува равнотежа између производње и раста становништва (10). Касније су дошли нови, артикулисанији прилози у оквиру Римског клуба и изван њега – Месаровић и Пестел (11), Габор (12), тим Универзитета у Сасексу, Тинберген (13), Амилкар Херера (14), Ервин Ласло (15) и други (16).

Остао је ипак основни принцип који треба да регулише обнављање становништва. Наиме, свака стратегија репродукције мора сачувати праву меру између два захтева. С једне стране, продужити живот нације, људске врсте, обезбедити да никаква људска глупост и егоизам неће бити у стању да угрозе преживљавање човечанства; с друге стране, држати стопу раста становништва *испод* стопе раста производње и ниуком случају не дозволити да она буде већа.

Реч је дакле о простој репродукцији становништва и, у нашим приликама, о породицама с просечно двоје до троје деце.

IV

Познато је да је у Републици Србији без Косова веома опала стопа природног прираштаја у току последњих деценија. Она је 1952. године била 16,5 промила у Србији без покрајина и 11,7 у Војводини. 1987. она је у ужој Србији била свега 2,5, а у Војводини 0,2. У току тог периода је нешто опала стопа смртности, али је нарочито нагло смањена стопа рађања. Са 28 у ужој Србији и 25,5 у Војводини 1950. године, она је пала

(9) Jay Forrester, *World Dynamics*, Cambridge, MIT Press 1971.

(10) D. L. Meadows, at al., *The limits of Growth*, New York, Universe Books, 1972, *The Dynamics of Growth in a Finite World*, Cambridge, Wright Allen Press, 1973.

(11) Михаило Месаровић – Eduard Pestel, *Mankind at the Turning Point*, New York, E. P. Dutton and Company, 1974.

(12) Gabor, Colombo, *King and Gaili, Beyond the Age of Waste*, Oxford, Pergamon, Press, 1978.

(13) Jan Tinbergen, *RIO: Reshaping the International Order*, New York, E. P. Dutton and Company, 1976.

(14) Amilcar Herera et al., *Catastrophy or New Society A Latin-American World Model*, International Development Center, Ottawa, Canada, 1976.

(15) Ervin Laslo at al., *Goals for Mankind*, New York, E. R. Dutton, 1977.

(16) *Growth in a Finite World*, ed. by Joseph Grunfeld, The Frankline Institute Press, Philadelphia, 1979.

на 12,6 у ужој Србији и 12,3 у Војводини у 1987. години. Живорођене српске деце је 1987. у Републици Србији било 79.000 на преко 6 милиона према попису из 1981. год., док је у тој години рођено 52.000 албанске деце од 1,3 милиона становника те националности. Ако би се продужио овај тренд, становништво уже Србије би се до 2050. године смањило на 3,8 милиона (према садашњих 5,8 милиона), а становништво Војводине на 1,4 милиона (према садашња 2 милиона). За то време би се становништво Косова повећало на 4,2 милиона, према садашњих 1,8 милиона (17).

Ови подаци, сами по себи, указују на сву драматичност ситуације. Очигледно, тенденција депопулације не значи само проређивање густине становништва, већ и препуштање територије свог народа, са свим привредним и културним богатствима, другом народу – као што се већ десило на Косову и јужним деловима Србије након 17. века.

Како се етички могу оценити узроци који доводе до ове ситуације? Разуме се, постоји законита корелација између смањења наталитета и модернизације у свим њеним аспектима (индустријализација, урбанизација, повећање нивоа образовања и опште културе, распад патријархалне породице, ослобађање и запошљавање жене, смањење утицаја цркве с њеним пронаталистичким ставовима). У свим развијеним земљама утврђена је узрочна веза између друштвено-економског развоја и смањења стопе природног прираштаја. Додуше, запажена је и тенденција да дође до повећања стопе рађања након достизања релативно високог нивоа животног стандарда, на којем су све основне материјалне потребе породице задовољене и обезбеђен довољан стамбени простор. Такав је тренд дошао до изражаја у Сједињеним Америчким Државама четрдесетих и педесетих година овог века. На жалост, у нашој земљи је ускоро, након успешног излажења из заосталости, дошло до тешке привредне и друштвене кризе и до драстичног пада животног стандарда у дугом периоду од 1980. године до данас.

Основни разлог за одустајање од рађања који износе млади парови последњих година је одсуство адекватних материјалних и стамбених услова за гајење другог и, евентуално, трећег детета. То је, разуме се, озбиљан разлог који с продубљивањем кризе постаје све значајнији.

Због тога у крајевима с ниским природним прираштајем никаква пронаталистичка популациона политика нема већих изгледа на успех, ако у једну несумњиву друштвену вредност – као што је адекватно обнављање становништва – не би уложила одговарајући део друштвеног богатства, утолико пре што се у постојећим условима то богатство користи на недовољно рационалан и праведан начин.

(17) *Проблеми обнављања становништва и популациона политика*, Економски институт, Београд, 1972, страна 20; *Проблеми развоја и репродукције становништва у СР Србији*, материјал припремљен за Скупштину СР Србије, нов. 1978. страна 4.

Тиме се проблем не решава. Многе породице које живе у одличним материјалним условима такође остају без деце или се задовољавају једним дететом. Сем тога, несумњива је чињеница да су претходне генерације свесно и одговорно рађале више деце у знатно слабијим материјалним условима живота.

Проблем је у свести, у једном животном ставу који би се могао окарактерисати као „посесивни индивидуализам”, у једној филозофији живљења која има неке битне карактеристике хедонизма. Модерна цивилизација намеће сурово такмичење појединаца за материјална добра, за власт, успех, друштвени статус. Компензацију за своје напоре појединац види у материјалном богатству, удобности, комотности, задовољствима. Ослобођен патријархалне породице, ауторитарне државе и традиционалне цркве, појединац још није постао члан истинске људске заједнице у којој постоји узајамна брига и солидарност. Отуда он има једнострано развијену потребу за слободом, али не и свест о одговорности; он свуда види своја права али не и своје дужности. Хедонизам је управо став који карактерише тежња за обезбеђењем што више непосредних задовољстава и избегавањем свега што доноси бригу, смањује материјалну удобност и може да причини бол и патњу.

Чак и у врло повољним животним условима такав став је спојив с прихватањем родитељских одговорности само ако се те одговорности могу делом пребацити на неког другог (послугу, родитеље, државу), или ако су у питању особе које не морају имати јака етичка уверења, али су довољно умна да схвате значај дугорочних последица својих поступака, као и неопходност да човек који у животу тражи само задовољства нађе у родитељству поред краткорочних и дугорочна задовољства, и духовна и емоционална поред чулних задовољстава.

Како се „посесивни индивидуализам” и сирови хедонизам могу етички оценити, управо с обзиром на људску потребу за самообнављањем?

О могућности неке универзализације – што је први услов моралности – не може бити ни говора. Јасно је да породице које, ради свог комфора, слободе кретања, каријере, безбрижности и вишег материјалног стандарда, остају с једним или без иједног детета, не могу предложити своју норму понашања као универзалну људску вредност. То би очигледно био пут ка изумирању човечанства.

С обзиром на други наведени услов морала, било би прихватљиво одустајање од рађања ако би тиме био само повећан број „понижених, поробљених, напуштених и презрених” људских бића. Обрато, родитељи могу одгајати децу која ће управо допринети борби за људско ослобађање и већу међусобну солидарност. Сем тога, члан једне друштвене заједнице, једног народа, има моралну одговорност да тај народ, да та заједница не буде потчињена и поробљена управо услед недостатка живе снаге која ће штитити њено достојанство и слободу.

Сем тога, слобода да се користе тековине људског рада и стваралаштва свих претходних генерација – без чега данашњи живот

човечанства (бар његових развијених делова) не би (чак ни потенцијално) могао бити довољно удобан, садржајан, богат нити леп – повлачи собом одговорност да се те тековине човечанства, очуване и даље развијене, предају у руке следећих генерација – а не да се подлегне силама ентропије и дезинтеграције.

С обзиром на то да је морал интериоризирана вредносна свест, виши морални ниво људског понашања и већа одговорност садашњих генерација према неопходном обнављању може се постићи једино јаким разлозима и личним примером духовне и моралне елите друштва.

V

Како би изгледала етичка анализа једне потпуно супротне демографске ситуације – оне коју имамо на Косову и коју карактерише изузетно висок наталитет и природни прираштај? Ту је она мудра мера, о којој су већ у времену античке Грчке говорили велики филозофи, нарушена са супротне стране. Природни прираштај је већи него што су материјалне могућности заједнице да сву новорођену децу ваљано одгаји, образује, настани, запосли и социјално осигура.

Изгледа да постоје три основна узрока ове појаве.

Прво, недовољна социјална и економска развијеност, која половину становништва задржава у предмодерним сеоским насељима, у изолацији, оскудици, неписмености и незнању.

Други узрок су дубоки корени традиционалне патријархалне културе у великим сеоским заједницама, у којима жене живе без слободе и без готово икаквих права, програмиране да живот проведу у тешком раду, служењу мушкараца и у рађању и гајењу деце. Чињеница је, коју истичу и сами албански демографи, да факултетски образоване Албанке које живе у градовима имају просечно по 2,2 детета, а необразоване Албанке на селу – просечно по 6,5 деце (18). Као и неке друге религије и ислам се опире модернизацији и планирању породице, и код верника подстиче оптимистичка очекивања да ће се о њиховој деци бринути небески отац, као што се брине и о свим другим живим створовима.

Трећи узрок је један агресивни, етнички искључиви националистички покрет (који, разуме се, не треба идентификовати са целокупним албанским народом на Косову) који се служи демографским средствима ради освајања простора и стварања уједињене, етнички чисте државе.

(18) „Жене без школске спреме рађају просечно 6,42 детета, са средњом спремом 3,5, а са вишом и високом школском спремом по 2,2 детета” (Јашар Реџепагић, *Прилог педагошко-андрагошком посматрању проблема високог природног прираштаја становништва у нас*, Реферат за научни скуп „Подручја Југославије са високим природним прираштајем становништва”, Приштина 18-20. мај 1979, страна 21).

У погледу првог узрока – социјално економске заосталости – једини могући етички став јесте солидарност других делова земље, пружање свесрдне помоћи да се јаз у развијености превазиђе, или бар смањи. Разуме се, помоћ се даје уз знатна лишавања и жртве осталих народа, па би зато било морално да се она користи на најрационалнији могући начин и да прималац помоћи поведе активну популациону политику – да не би високим прираштајем анулирао све ефекте убрзаног економског развоја.

Чињеница је да се на Косову природни прираштај не смањује пропорционално привредном развоју, као што се то десило у другим подручјима високог природног прираштаја (у Црној Гори, Босни и Херцеговини, Србији и појединим општинама Словеније и Хрватске). У периоду између 1965. и 1985. године друштвени производ Косова се више него удвостручио (250%, што је више него у ужој Србији, у Хрватској или Босни и Херцеговини). Међутим, стопа природног прираштаја се смањила само са 29,8 у 1961. на 24,6 у 1986 (19).

Ту, дакле, делују, супротно процесу модернизације, остала два узрочна чиниоца, а они се са сваког од четири етичка критеријума морају оценити негативно.

Прво, форсирање раста становништва преко разумних граница се не може универзализовати, што је примарни етички захтев. Када би се сви тако понашали цела земља би пала у беду, а сукоби око територија би постали драматични.

Друго, то је пут супротан еманципацији и смањењу социјалних разлика, било да је реч о Југославији у целини, или унутар Косова, или унутар сваке поједине породице. Само се жена потпуно и трајно зависна може претворити у средство за рађање деце.

Треће, особе које форсирају рађање (свештеници, националистички идеолози, мужеви и очеви) користе једну слободу која није праћена осећањем одговорности за судбину рођене деце и заједнице којој припадају. Лични и групни егоизам ту потпуно доминира.

Четврто, о некој аутономности се не може ни говорити кад се репродуктивно понашање дешава под притиском моћних спољашњих фактора – цркве, традиције, старијих генерација, активиста националистичког покрета...

Сличној анализи треба подврћи и *последике* оваквог отпора модернизацији.

Пре свега, то је нагли пораст густине становништва. Док се у другим подручјима земље густина становништва споро повећавала, на Косову се то десило екстензивно. На пример, између 1921. и 1981. густина се више него утростручила – од 40,3 до 145,5 становника на један км², с тенденцијом да у неколико следећих година пређе 200 и

(19) Милош Мацура, *Актуелна питања модернизације и развика становништва*, реферат за научни скуп „Подручја Југославије са високим природним прираштајем становништва”, стр. 8-10.

постане једно од најнасељенијих подручја Европе (20). Оваква тенденција води, с једне стране, пенетрацији у друге суседне делове земље (у Македонију, Србију и Црну Гору), а с друге стране, притиску на преостало неалбанско становништво да се исели са Косова. И једно и друго је политички и етички неприхватљиво, јер лишава друге права која захтевамо за себе, и води ерозији солидарности и жестоким међунационалним сукобима.

Друга последица је да сви напори да се земља брже развије и модернизује, да се побољшају услови живота свих њених грађана – остају узалудни. Када се проуче подаци о апсолутном расту Косова у току последњих деценија, они су врло импресивни у погледу повећања бруто инвестиција, друштвеног производа, националногдохотка и вредности средстава производње по раднику. Када се, међутим, погледају подаци рег сарита, развој је крајње спор и, што је најгоре, упркос свој помоћи федерације и републике, повећава се јаз између Косова и других федералних јединица. Тако, на пример, удео Косова у друштвеном производу Југославије (у односу на југословенски просек који означавамо бројем 100) био је 1965. године 36,5% а 1985. је пао на 27,8% (21).

Ова аномалија има вишеструке лоше последице по албанско становништво на Косову. Прва је масовна незапосленост (она се 8 пута повећала од 1965. до 1985; у Хрватској нешто више од два пута, у Словенији се смањила). Друга последица је осиромашивање. Пад реалног стандарда живота, који је у целој Југославији последица кризе, овде се драстично погоршава због високог природног прираштаја. Трећа последица је да мора опасти квалитет социјалне сигурности: образовања, здравства, стамбених услова, висине пензија. Четврта последица је нагло уништавање животне средине, повећање еколошког загађења преко дозвољених граница.

Све је то неприхватљиво не само политички, економски, социјално-психолошки, већ и етички јер ствара огромне социјалне разлике, производи националне и социјалне сукобе, доводи до политичке репресије и анулира све напоре за стварањем једног хуманијег друштва у којем би сви грађани били не само равноправни пред законом, већ би имали једнаке услове за развој свог стваралачког потенцијала – што је основни принцип модерне етичке свести.

(Примљено 30.08.1990)

(20) Према студији *Проблеми развоја и репродукције становништва у СР Србији* (наведеној у напмени 17) на Косову би се 2001. године могло очекивати да буде 233,5 становника на 1 км², а 2021. године и свих 317.

(21) У односу на 1961. годину када је удео друштвеног производа Косова у укупном друштвеном производу Југославије износио свега 1,8 %, он се 1981. попео на 2,2% (*Statistical pocket book of Yugoslavia*, Београд, 1987, страна 53).

*dr Mihailo Marković,
Professor of the Faculty of Philosophy in Belgrade*

ETHICAL FOUNDATIONS OF POPULATION POLICY

Summary

The population policy in Serbia proper and in Voivodina, on the one hand, and this policy in Kosovo, on the other, is analyzed in the present article on the ground of four ethical principles, namely: (I) that is ethical which has a universal human validity; (II) lack of domination over people and recognition of man's freedom; (III) the sense of man's responsibility, and (IV) human autonomy. In both cases there is a lack of necessary balance: in one case it is expressed as depopulation or insufficient natural growth, while in the other it is evaluated as excessive demographic explosion. While analyzing the causes of these two situations, the author evaluates the population policy in accordance with mentioned ethical norms. It is unacceptable not only on political, economic, socio-psychological, but also on the ethical grounds because it does not create equal conditions for the development of creative potentials of the entire population of Serbia – which should be the basic principle of modern ethical consciousness.

Key words: Ethics. – Population policy. – Demographic development.

*Mihailo Marković,
Professeur à la Faculté philosophique de Belgrade*

LES BASES ÉTIQUES DE LA POLITIQUE CONCERNANT LA POPULATION

Résumé

Partant des quatre principes étiques, à savoir – (I) est étiqne ce qui jouit de l'approbation humaine universelle; (II) l'absence de la domination sur les hommes et l'affirmation de la liberté l'homme; (III) le sentiment de responsabilite humaine et (IV) le sentiment de l'autonomie humaine – l'auteur analyse la politique concernant la population en Serbie sans les provinces et en Voivodine d'une part, et au Kossovo de l'autre. Dans les deux cas, on remarque l'absence de l'équilibre nécessaire qui se manifeste dans un cas comme dépopulation ou comme croissance démographique insuffisante, alors que dans l'autre elle est évaluée comme explosion démographique. L'auteur analyse les causes des deux situations et évalue la politique concernant la population à la lumière des normes étiques de départ. Cette politique est inacceptable non seulement du point de vue politique, économique, social et psychologique, mais aussi du point de vue étiqne, car elle ne crée pas de conditions égales pour le développement du potentiel créateur de la population toute entière de la Serbie – ce qui est le principe fondamental de la conscience étiqne moderne.

Mots clé: Etiqne. – Politique concernant la population. – Développement démographique.

др Светозар Пејовић,

професор економије на А & М универзитету у Тексасу

ДРУШТВЕНЕ И ЕКОНОМСКЕ ПОСЛЕДИЦЕ РАЗЛИЧИТИХ СВОЈИНСКИХ ОДНОСА У ЈУГОСЛАВИЈИ

На основу економске анализе својинских права и логичког позитивизма излажу се институционална решења која би могла да допринесу трансформацији Југославије у слободну и економски напредну федералну државу. Логички позитивизам захтева престанак нормативног експериментисања, а економска анализа својинских права – стабилне друштвене институције и поштовање личне добити појединца. У тим оквирима не прави се разлика између људских права и физичких права, јер својинска права обухватају сва права свих људи у односу на све што им је драго. Успешна, тј. добровољна интеграција у Југославији искључиво зависи од односа који појединци виде између своје личне добити у федерацији и личне користи од отцепљења. Та процена зависи од предвидљивих последица својинских односа у сваком од ова два алтернативна решења. Ефекти спонтане и принудне промене својинских права су, на крају, илустровани и анализом модерне корпорације и саодлучивања у Немачкој.

Кључне речи: Својинска права – Федерација – Корпорација.
– Саодлучивање.

Интелектуално поштен у свом научном раду, објективан према својим студентима и отворен у односу са својим колегама и сарадницима, професор Иван Максимовић је у току четири деценије био инспирација младих нараштаја. Мој интелектуални живот и моји погледи на друштвене проблеме развили су се у току мог академског живота у Сједињеним Државама Америке, можда у супротном правцу од оних који представљају допринос др Максимовића нашој науци.

Међутим, његов утицај на моје схватање важности интелектуалног интегритета, као и на моју веру у снагу економске анализе, никада није опао. Као један од његових првих студената, тамо далеке 1950. године почастован сам позивом да дам свој допринос овој колекцији радова. У част др Максимовића прилажем своју анализу друштвених збивања у Југославији и њихових могућих решења.

I

Детаљна научна анализа друштвених промена које се догађају у Источној Европи узеше доста времена и нема сумње да ће бити контрадикторних мишљења. Међутим, главни *узроци* ових друштвених промена прилично су јасни.

Прво, политичке слободе и економски развој капиталистичких земаља временом су уништили мит о историјској супериорности социјализма. Остварени резултати социјализма постали су највећа пропаганда за капитализам. Друго, крах марксизма, као научне теорије људског развоја, одузео је комунистичким партијама *формално* оправдање за њихов политички и економски монопол. Речено економским језиком, крајем осамдесетих година цена изградње социјализма прерасла је садашњу вредност обећања о његовим будућим благодетима, и економска трансформација Источне Европе је почела.

Сврха овог рада је анализа институционалних решења која би могла допринети успешној трансформацији Југославије у слободну и економски напредну федералну државу. Рад се базира на економској анализи својинских права (*The Property Rights School*) и логичном позитивизму.

Економска анализа својинских права почела се развијати крајем педесетих година и данас нема сумње да је издржала испит времена. У односу на нормативне моделе друштвеног уређења, предност логичног позитивизма је у његовој концентрацији на институционална решења чије се последице могу емпирички верифицирати. Vaclav Klaus, чешкословачки министар финансија, истакао је важност логичног позитивизма када је недавно рекао да се нада да више никада група интелектуалаца и политичких активиста неће имати прилику да наметне народу своје друштвене експерименте.

Рад је подељен у четири дела. Први део је кратак опис економске анализе својинских права; други је анализа својинских промена које су довеле до краха социјализма; трећи је дискусија о институционалним променама које би могле да обезбеде стабилност Југославије као федералне политичке целине; последњи део је анализа власничких односа на нивоу фирме.

II

Методолошки индивидуализам и друштвене институције две су кључне компоненте економске анализе својинских права. Методоло-

шки индивидуализам се базира на чињеници да су све економске одлуке о људској заједници – одлуке појединаца, или су донесене на иницијативу појединаца унутар различитих организација. У доношењу одлука, појединци су мотивисани својом *личном* добити, а свако својинско право има специфичан и предвидљив ефекат на корисност одлука које доноси појединац. Пошто институције дефинишу својинска права, промене или модификације институција имају предвидљиве последице на економске резултате у људској заједници. Укратко, економска анализа својинских права објашњава стварне економске резултате у заједници кроз анализу односа између институција и појединаца.

Институције су законски, обичајни и административни аранжмани за устаљену интеракцију између људи. Другим речима, институције дефинишу правила игре и садржај својинских права у заједници. Нове институције се стварају, а постојеће се мењају на два начина: *спонтано* и *присилно*. У првом случају, држава санкционише институционалне промене које су се појавиле кроз добровољну интеракцију људи и положиле испит времена (модерна корпорација). У другом случају, држава присилно мења правила игре на захтев специфичних идеолошких или интересних група (*mitbestimmung* у Немачкој). Разлика између институционалних промена, које се рађају спонтано и устаљују кроз билатералне уговорне односе између појединаца и оних које су наметнуте одозго, значајна је и представља централну тему овог предавања. Спонтане институционалне промене прилагођавају правила игре (то јест, својинске односе у друштву) потребама самих играча, док промене које су наметнуте одозго присиљавају играче да се прилагоде новим правилима игре.

Економска анализа својинских права не прави разлику између такозваних људских права (*human rights*) и физичких права. Та подела је идеолошки инспирисана и аналитички празна. Својинска права су *сва* права *свих* људи у односу на *све* што им је драго, било то приватновласничко право на компјутер, право гласа на изборима, право да се не пусти полиција у кућу без судске дозволе, или право мањине у демократској заједници на заштиту својих својинских права од регулативне и редистрибутивне политике већине.

III

Социјализам, као и сви други идеолошки и религиозни покрети, види људску заједницу као органску целину у којој постоји објективан друштвени циљ који је супериоран субјективним преференцијама појединаца. Избор институција и својинских права у социјалистичком друштву је онда присиљан и условљен њиховом очекиваном ефикасношћу у остварењу овог колективног циља. У земљама Источне Европе ова идеологија је нашла практичну примену у монополу власти и економском планирању, док се на Западу изражава углавном кроз

мешање државе у добровољне тржишне односе путем регулативне и редистрибутивне економске политике.

Милтон Фридман је подвргао оштрој критици ову колективистичку тенденцију у својој критици говора који је Кеннеди одржао приликом примања дужности председника Сједињених Држава Америке. У том говору Кенеди је рекао да појединци не треба да питају шта држава може да уради за њих већ шта они могу да ураде за државу. По Фридману, људска заједница није органска целина са неким „вишим“ објективним циљем, већ добровољна заједница појединаца који улазе и излазе из те заједнице у потрази за својинским правима која дају више слободе и могућности да траже задовољење својих субјективних преференција. Применом што минималнијих правила игре, држава треба да омогући појединцима да, кроз добровољну интеракцију са другим појединцима и организацијама, остварују своје личне циљеве. Улога државе у слободној заједници је да одржава минимална правила игре и да гарантује уставну заштиту својинских права појединаца од политичке воље већине.

Ово што се данас догађа у свету је антиколективистичка револуција. Та револуција, којој је Фридман дао огроман интелектуални допринос, почела је избором Маргарет Тачер на Западу, а проширила се крајем осамдесетих година и на Исток. Данас, права појединаца да живе у складу са својим личним субјективним преференцијама, ма какве оне биле, све више замењују идеолошка и религиозна експериментисања њиховим животима.

IV

Економска анализа својинских права и логичан позитивизам указују на основна институционална решења која могу да допринесу успешној трансформацији Југославије у напредну економску заједницу и да помогну да се Југославија одржи као федерална заједница разних народности.

Допринос логичног позитивизма је јасан: треба престати са нормативним експериментисањем. Чешкословачки министар финансија, Вацлав Клаус, окарактерисао је покушаје појединих интелектуалних кругова да пронађу неко нормативно решење које лежи између социјализма и капитализма, речима: Трећи пут је најбржи пут у трећи свет.

Улога анализе својинских односа у тражењу солуције за одржање Југославије као федералне државе је компликованија. Аргументи да је федерација у националном интересу свих народа Југославије, да се сви уједињују док се ми разилазимо, и да је друштвени производ у федерацији већи него што би био збир друштвених производа самосталних република, наивни су и аналитички празни јер немају подлогу у *личном интересу појединца*.

Успешна, то јест добровољна интеграција, зависи искључиво од односа који појединци виде између своје личне добити у федерацији и своје личне користи од отцепљења. Та процена зависи од предвидљивих последица својинских односа у сваком од ова два алтернативна решења. Процес интеграције у Западној Европи је поучан. Покрет за интеграцију на Западу није наметнут појединцима кроз механизам државе; напротив, интеграција се развила кроз спонтане жеље грађана који у интеграцији Западне Европе виде *своју личну добит*.

Основни задатак у Југославији је, стога, да фиксира федерални устав и гарантује минимална правила игре, која би или повећавала личну добит појединаца у федералној држави, или смањила њихову личну добит од отцепљења, или обоје. Следећа минимална правила игре су предуслов за такву оцену грађана:

(1) право на отцепљење уставном већином;

(2) право на све облике својинских односа под подједнаком законском заштитом; и

(3) слободно и отворено тржиште робе, радне снаге и капитала унутар земље и са целим светом.

Са становишта појединаца ова минимална правила игре би повећала њихову личну добит од федералног уређења земље. Прво, она не ограничавају ниједно право које би појединци имали унутар својих суверених република. Друго, ова правила игре омогућују (али наравно не гарантују) свим члановима заједнице повећану личну добит кроз експлоатацију заједничког тржишта. Треће, она потчињавају локалне и републичке бирократије дисциплини слободног тржишта, што смањује политичке проблеме на релацији федерација-република. На пример, финансијско или фискално субвенирање предузећа у друштвеном власништву у једној републици, довело би до одлива капитала (нарочито страног) у друге републике и угрозило личну власт владајућих бирократа у тој републици, а све то без икаквог мешања федерације у локалне проблеме и политику. Четврто, право на отцепљење значи да федерални бирократи морају, из разлога личне користи, да поштују правила игре.

Минимална правила игре су предуслов, али не и гаранција успешне интеграције. Ефективна интеграција зависи од много других фактора. Ограничићу се на два: стабилност институција и монетарну реформу.

СТАБИЛНОСТ ИНСТИТУЦИЈА

У потрази за личном добити, појединци улазе у билатералне економске односе са другим појединцима и организацијама. Методи размене, који се показују корисним за појединце, устаљују се и закон их евентуално санкционише. Према томе, стабилност правила игре и институционализација нових правила, која се појаве спонтано и издрже испит тржишта, неопходни су за квалитет саме игре.

Обиље примера указује на утицај стабилности институција на економске одлуке. Гватемалци улажу свој капитал у Сједињене Државе иако је профитна стопа у Америци мања него у њиховој земљи; америчке корпорације улажу капитал у Гватемалу под условом да се обрне за неколико година, док су код куће вољне да чекају и по двадесет година да се инвестиције исплате; Јевреји у феудалној Европи су више улагали у накит и наполеоне него у непокретна добра, јер су често били стављани ван правила игре. Промене у правилима игре, које се данас дешавају у Хрватској наметнуте су појединцима кроз вољу релативне већине и не могу се идентифицирати са спонтаним тржишним резултатима.

Поучан је и пример из скорашње судске праксе у Сједињеним Државама. Алекс Козински, судија апелационог суда у Калифорнији, имао је пред собом следећи случај. У Санта Барбари власници мобилних кућа су подигли кирију својим станарима. У одговору на притисак станара, којих има више него власника, локалне власти су се повеле за својим интересом и увеле контролу кирије. Судија Козински је поништио ту одлуку са образложењем да су локалне власти промениле правила игре која гарантују приватну својину. По његовом мишљењу, разлика између тржишне кирије и контролисане кирије је експропријација приватне својине која мења суштину својинских права.

МОНЕТАРНА РЕФОРМА

Народна банка на федералном нивоу је озбиљна препрека добровољној интеграцији народа Југославије. Из својих личних интереса, руководиоци Народне банке су под утицајем централне владе и већих националних група у земљи. При том свака промена у вредности новца може лако да буде, или да се схвати, као прерасподела богатства из једне републике у другу. Због тога успешна интеграција Југославије налаже монетарну политику сличну оној коју је својевремено предлагао нобеловац Фридрих фон Хајек. Свака република би требало да добије уставно право да изда свој новац, али под условом да појединци и организације на целој територији Југославије могу да закључују уговорне обавезе у новчаној јединици коју они билатерално изаберу. Републичке банке би онда биле слободне да контролишу оптицај и вредност свог новца. Право уговарача да закључују обавезе у новчаној јединици коју они сами изаберу, подвргло би републичке банке строгој тржишној дисциплини да одржавају вредност, своје монете.

V

Економска анализа својинских права постигла је највећи напредак у анализи предузећа. У овом делу рада осврнућемо се на два облика организације производње, који представљају главне позитивне алтер-

нативе за трансформацију својинских права: модерну корпорацију и *mitbestimmung* у Немачкој. Модерна корпорација је настала *спонтано* и успешно прошла испит тржишта, док се *mitbestimmung* заснива на државној *принуди*.

МОДЕРНА КОРПОРАЦИЈА

Модерна корпорација се заснива на следећим власничким правима: 1) право власника да присвоје профит, 2) право власника да одлуче ко ради за фирму, и 3) право власника да продају ова два права на финансијском тржишту. Свако од ових права има специфичне и предвидљиве последице на економске резултате у друштву.

Право на профит значи да власници-акционари фирме извлаче личну корист од продуктивности рада у фирми и од производних решења која максимизирају њихов профит. Према томе, циљ власника је максимални профит фирме, а профит фирме зависи од реакције потрошача на цену и квалитет њене робе. Фирма која задовољава субјективне преференције и избор појединаца, а зарадиће више него фирма која производи робу која се мање тражи. Профит фирме је тада кључни индикатор њене друштвене корисности. На слободном тржишту, овај лични циљ власника фирме подудара се са друштвено оптималном алокацијом средстава. Лични интерес власника корпорације, а не неки измишљени или наметнути виши циљ, гарантује да ће потрошачи добити оно што желе и у количинама које желе.

Друга од три главне компоненте власничких права је право власника да постављају и отпуштају менаџере и друге службенике фирме по својој оцени њиховог радног учинка. Ово право има предвидљиве последице на ефикасност предузећа а свака мера државе или радничких унија, која ограничава ово право, мора да има директан и негативан ефекат на производне резултате фирме.

Право власника да продају свој интерес у фирми истиче разлику између приватног власништва и осталих форми својинских права. Тржишна цена фирме је збир вредности свих акција. Та сума не зависи од цене машина и зграда које припадају предузећу. Цена фирме је дисконтована вредност предвидљивих профита у току очекиваног живота предузећа. Пошто цена акција зависи од очекиваног живота фирме, временски хоризонт појединих власника акција потпуно је без утицаја на њихову вредност. Цена акција се формира на финансијском тржишту које реагује на сваку институционалну, политичку или економску промену која може да има утицај на будући профит предузећа. Важност финансијског тржишта за бржу и јефтинију процену вредности предузећа огромна је и незаменљива. Финансијско тржиште без приватног власништва је утопија.

Право на продају акција омогућава већу ефикасност фирме кроз промену власништва. Претпоставимо да ја верујем да бих могао да увећам профит „Научне књиге” кроз промену програма публикација те

фирме. Из своје личне користи ја ћу организовати групу инвеститора који ће, руковођени жељом за већом добити, понудити да купе већину акција тог предузећа (такозвани „hostile takeover” у САД). Ако су инвеститори вољни да плате старим акционарима цену коју ти акционари сматрају повољном, моја група ће преузети фирму и променити њен програм. У случају да је моја процена тржишта била тачна, „Научна књига” ће повећати свој профит и цена акција „Научне књиге” ће порасати. Моји инвеститори и ја ћемо постати богатији него што смо били. И заједница ће бити богатија, јер повећан профит „Научне књиге” значи да та фирма сада служи преференцијама потрошача ефикасније него што им је служила под ранијим власницима. Другим речима, финансијско тржиште је механизам за ефикасну промену власништва. У случају да смо моје колеге и ја направили лошу процену могућности фирме под новим руководством, сами сносимо финансијски ризик.

Постоји један веома распрострањен мит о корпорацији који је потребно разјаснити. То је теза о социјализацији власништва фирме која је везана за популарни термин – развод власништва и контроле. По тој митологији, акционари фирме су само формални њени власници, док је стварна контрола предузећа у рукама менаџера. Менаџери су онда слободни да доносе одлуке које су у њиховом личном интересу, а на штету профита предузећа, а ако профит није врхунски, корпорација не служи ефикасно заједници. Овај мит о сепарацији власништва и контроле извор је заблуде о модерној корпорацији и њеној економској улози. На пример, врхунски српски филозоф је показао потпуно одсуство разумевања за садржај власничких права када је недавно идентификовао корпорацију са социјализацијом власништва. Навешћемо два разлога зашто је ова теза о сепарацији власништва од контроле у корпорацији погрешна.

Прво, појединац купује акције добровољно. Разлог за одлуку највећег броја акционара да купе акције није да руководе фирмом, већ да увећају своје богатство. Када купим акцију „Texas Instruments” ја у основи кажем следеће менаџерима те фирме: „Ево вам мој новац да њиме управљате, јер ви знате боље него ја како да га оплодите”. Уколико се разочарам у финансијске резултате фирме ја ћу или продати моје акције на тржишту, или се удружити са другим акционарима и сменити менаџере. Углавном, моја одлука да купим акције је добровољан пренос контроле над мојим новцем на друге, ја сносим све последице своје одлуке и она је увек опозива.

Друга теза по којој су менаџери корпорације независни од власника и доносе одлуке које су у њиховом личном интересу, а не у интересу власника, открива потпуно неразумевање функционисања и улоге коју финансијско тржиште има у приватновласничкој економији. Ако је тачно да су менаџери слободни да задовољавају своје жеље на штету профита предузећа, како онда објаснити да појединци и даље улажу свој новац у акције када имају много других алтернатива као што су штедња, некретнине, државни папири, обвезнице, приватне радње, заједнички фондови итд. Једино тачно објашњење је да одвајање

власништва и контроле нема утицај на профит предузећа, што су многе емпиричке студије показале. Разлог је једноставан: дисциплинска улога финансијског тржишта. Навешћемо два примера зашто и како тржиште заштићује власнике корпорације.

1) Садашње одлуке менаџера имају утицај на будући профит фирме. У приватновласничком систему будуће последице данашњих одлука се одмах процењују на финансијском тржишту и мењају цену акција. Пад цене акција значи проблем за менаџере. Та процена будућих последица садашњих одлука не мора бити и често није тачна. Чињеница да се све одлуке фирме тренутно процењују на финансијском тржишту значи да менаџери морају, из свог личног интереса, да заснивају своје одлуке на предвидљивим последицама за профит.

2) Будућа плата менаџера зависи од садашње профитабилности њихових фирми. Менаџери који се данас истакну у стварању профита за своје фирме, добиће сутра или већу плату од тих фирми, или ће отићи да раде за друго предузеће. Према томе, свака одлука која доноси личну корист за менаџере, ако је направљена на штету профита, умањује њихов будући приход.

У начелу, финансијско тржиште, на којем се будуће последице данашњих одлука менаџера непрекидно процењују, штити индивидуалне акционаре од одлука које нису у складу са максималним профитом, а заједницу од употребе средстава за производњу робе која није у складу са жељама потрошача. А приватно власништво је неопходан услов за ефикасно функционисање финансијског тржишта.

MITBESTIMMUNG У НЕМАЧКОЈ

У капиталистичком друштву постоји велики број различитих фирми, као што су власничке фирме, ортаклуци, кооперативе, задруге, нетековинска предузећа, корпорације и многе друге. Основна карактеристика ових фирми је да су настале *добровољно* и да морају свакодневно да издрже тржишну конкуренцију. Другим речима, као што постоји тржиште робе и тржиште радне снаге, постоји и тржиште за *врсту предузећа*. Поједине врсте предузећа показале су се успешнијим у специфичним продуктивним активностима и потиснуле су друге облике удруживања средстава. На пример, модерна корпорација се показала ефикаснијом него остале врсте фирми у индустријама са високим интензитетом физичког капитала, док се ортаклук боље исказао у активностима које захтевају већи интензитет људског капитала (*law firms*). У капитализму постоје и фирме које су наметнуте *принудом* државе као *mitbestimmung* (саодлучивање) у Немачкој и у извесном броју других западноевропских држава. Овде ћемо се ограничити на специфичности *mitbestimmung*-а у Немачкој.

Mitbestimmung значи да радници активно учествују у управљању предузећима у којима су запослени. Овај институциони аранжман сличан је радничком самоуправљању у Југославији, осим што је фирма

приватно, а не државно власништво. У Немачкој свако предузеће које има 2.000 или више службеника има управни одбор који се састоји у подједнаком броју представника службеника те фирме и акционара. Једини уступак акционарима предузећа је да они бирају председника управног одбора који има два гласа.

Економска анализа својинских права већ је указала на многе негативне последице овог облика предузећа. Ми ћемо се ограничити на три.

1) У капиталистичким државама не постоји закон који забрањује *mitbestimmung*. *Mitbestimmung* који је законом наметнут ствара монопол на тржишту, са свим негативним последицама које монопол има. Логично питање је: ако је *mitbestimmung* ефикасна врста фирме, због чега му треба законска заштита? Када је закон о *mitbestimmungu* донесен 1976, Немачка је имала око 650 фирми са две или више хиљада службеника. Почетком осамдесетих тај број је опао на око 480 фирми. Чињеница да су предузећа заинтересована да избегну *mitbestimmung*, доказ је његове неефикасности.

2) *Mitbestimmung* повећава цену капитала уложеног у предузећа. Ако је *mitbestimmung* предузеће профитабилно, власници акција деле део профита са својим службеницима, а ако није, они сnose цео ризик. Према томе, цена акција у предузећима са *mitbestimmungom* мора да падне у односу на своју потенцијалну вредност. Предвидљива последица *mitbestimmunga* је или мањи профит за власнике, или њихов повећан ризик, или обоје што, у сваком случају, повећава цену капитала на финансијском тржишту за улагања у ову врсту предузећа.

3) Повећана цена капитала значи да ће његови власници ради личне користи да инвестирају свој новац у друге алтернативе које не подлежу овом закону, као што су мање фирме, државни папири, обвезнице, некретнине и инвестиције на страни. Другим речима, *mitbestimmung* разводњава власничка права и самим тим повећава рентабилност улагања у инвестиционе пројекте који не подлежу овом закону. Инвестиције у предузећа под *mitbestimmungom* ће бити мања него што је економски оправдано, а инвестиције у друге облике улагања веће него што је пожељно. То значи да *mitbestimmung* мења пожељну структуру инвестиција.

VI

У закључку желим да се осврнем на две кључне пропозиције које имају свој извор у економској анализи својинских права и логичном позитивизму.

Прво, стабилност земље и њен економски развој захтевају да нова правила игре максимизирају слободу појединца да траже и улазе у билатералне уговорне односе са другим појединцима и организацијама које задовољавају њихове субјективне преференције. Из тог разлога успех економске трансформације у Југославији и њеним републикама

условљен је институционалним решењима која издрже испит слободног тржишта.

Друго, слободни избори су неопходни да би се елиминисао политички монопол и дискреционо право владајуће елите да мења правила игре према свом интересу. Међутим, слободни избори носе са собом и опасност од принудних институционалних промена које одговарају субјективним потребама тренутне већине. Да погледамо два примера:

1) Тржиште за менаџере не постоји у Југославији. То значи да је смењивање директора предузећа, које је данас актуелно у многим републикама, политички мотивисано и може само случајно да допринесе бољим економским резултатима. Изгледу за успешан економски развој у свакој републици били би увећани када би партија која је на власти више пажње обратила институционалним решењима која омогућају слободно тржиште за менаџере. Такво тржиште би повећало личну корист свих који су заинтересовани за економске резултате предузећа, били то акционари, самоуправљачи или државна бирократија, да постављају директоре (старе и нове) на основу њихове економске способности.

2) Постоје велике разлике у предвидљивим последицама између закона који *намеће* приватизацију предузећа и закона који *омогућава* њихову приватизацију. Закон који намеће приватизацију предузећа устоличава нове својинске односе за које је неко одлучио да су добри за друге; као што је неко пре четири деценије одлучио да је радничко самоуправљање добро за народ. Ти нови својински односи могу, али не морају, бити економски оправдани за све фирме. Закон који дозвољава приватизацију предузећа отвара врата тржишту за све врсте фирми без икаквих принудних промена постојећих својинских права. Другим речима, такав закон даје могућност постојећим својинским правима да се докажу кроз тржишну конкуренцију са другим својинским правима. Предвидљива последица закона који не намеће већ само дозвољава приватизацију, је да је тржиште за врсте фирми слободно да, у складу са потребама појединаца, направи селекцију оптималних својинских права за сва предузећа по њиховој величини, индустријској припадности и другим карактеристикама.

Закључак је да успех економске трансформације у Југославији не треба тражити у принудној замени постојећих институција са другим правилима игре која су се негде другде и под другим условима показала економски ефикаснијим. По економској анализи својинских права успех трансформације зависи од отварања тржишта за сва својинска права, али под *апсолутно једнаком* законском, кредитном и фискалном заштитом.

(Примљено 10.03.1990)

dr Svetozar Pejovich,
Professor of economics at the A&M University in Texas

SOCIAL AND ECONOMIC CONSEQUENCES OF DIFFERENT OWNERSHIP RELATIONS IN YUGOSLAVIA

Summary

Economic analysis of ownership rights and logical positivism are the ground for proposing institutional solutions which could contribute to transformation of Yugoslavia into a free and economically prosperous federal state. Logical positivism requires the cessation of normative experimentation, while the economic analysis of ownership rights presupposes the need for stable social institutions and respect of personal profit of individuals. The author does not distinguish within these frameworks between human rights and physical rights, because ownership rights include all rights of all men in relation to everything which is dear to them. A successful, namely free-will integration in Yugoslavia depends exclusively on the relationships seen by individuals between their personal profit in the federation, and their individual benefit from the secession. This assessment depends on foreseeable consequences of ownership relations in both of these alternative solutions. The effects of spontaneous and compulsory change of ownership rights are illustrated in the conclusions also by an analysis of modern corporation and participating in the decision-making process in Germany.

Key words: Ownership rights. – Federation. – Corporation. – Participation in the decision-making process.

dr Svetozar Pejovich,
Professeur d'économie à l'Université A et M de Texas

CONSÉQUENCES SOCIALES ET ÉCONOMIQUES DES DIFFÉRENTS RAPPORTS DE PROPRIÉTÉ EN YUGOSLAVIE

Résumé

Partant de l'analyse économique des droits de propriété et du positivisme logique, l'auteur expose les solutions institutionnelles qui pourraient contribuer à la transformation de la Yougoslavie en un Etat fédéral libre et économiquement prospère. Le positivisme logique exige la cessation de l'expérimentation sur le plan législatif, alors que l'analyse économique des droits de propriété suppose les institutions sociales stables et le respect du profit personnel des particuliers. Dans ce contexte, on ne fait pas de différence entre les droits de l'homme et les droits physiques car les droits de propriété englobent tous les droits de tous les hommes par rapport à tout ce qui leur est cher. L'intégration réussie, c'est-à-dire benevole en Yougoslavie dépend uniquement du rapport que les particuliers voient entre leur propre profit personnel dans la fédération et leur profit personnel dans le cas de la séparation. Cette évaluation dépend des conséquences prévisibles des rapports de propriété dans le cas de chacune des deux solutions alternatives. Et enfin, les effets du changement forcé des droits de propriété sont illustrés par l'analyse de la corporation et de la prise de décisions en commun en Allemagne.

Mots clé: Droits de propriété. – Fédération. – Corporation. – Prise de décisions en commun.

UDK – 330.342.15+347.23

Изворни научни рад

др Момир Ђећез,

професор Економског факултета у Сарајеву, у пензији

О ТРАНСФОРМАЦИЈИ ДРУШТВЕНЕ СВОЈИНЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ

Полазећи од става да се изградња савременог социјалистичког друштва у Југославији врши на основу више различитих облика својине и да су у привредном систему сви облици својине равноправни, аутор излаже аргументе за трансформацију друштвене својине и предлаже конкретна решења. Он је против принудне приватизације друштвене својине и противи се потпуном напуштању самоуправљања радника као облика индустријске демократије. Трансформација друштвене својине би требало да се одвија кроз процес „увођења“ секундарних власника друштвене својине, остављајући друштву као целини функцију примарног власника. У тим оквирима излаже се конкретно организационо решење, које се заснива на посебној улози управних одбора који би вршили функцију секундарних власника. Чланови управних одбора би добили управљачке акције, што би представљало потребан материјални стимуланс, и били би смењиви у зависности од пословног успеха предузећа. Радници би задржали одређена самоуправна права а предузеће би морало да се трансформише као акционарско друштво, чије би се акције тржишно или интерно вредновале.

Кључне речи: Друштвена својина – Трансформација својине. – Менаџери.

Једно од значајних питања о друштвено-економском развоју Југославије је и трансформација друштвене својине. Наиме, након прихватања сазнања да се изградња савременог социјалистичког друштва може да развија и развија уз постојање више и различитих облика својине и након што су у привредни систем у Југославији уведени плурализам и равноправност свих облика својине, неминовно се поставило и питање промјена у својинским односима, односно

трансформација друштвене својине. Не улазећи у узроке те значајне промјене својинских односа, указао бих првенствено на специфичне услове у којима им се приступа и у којима се спроводе, а затим на неке методе и облике трансформације друштвене својине.

Поред општих, врло сложених услова, који прате својинске промјене у свијету, а посебно у социјалистичким земљама, у Југославији постоји и неколико специфичних услова. То је дијелом условљено ранијим привредним концептом самоуправљања и карактером друштвене својине у Југославији у последњих двадесетак година. Ти, као и неки дуги фактори, утичу на спорост и изазивају тешкоће у прилагођавању својинских облика тржишним законитостима и тржишном привређивању, утичу на превођење несвојинског концепта друштвене својине у својински, односно у капитал. Несвојински концепт друштвене својине не само да је био супротан тржишним законитостима привређивања, већ је кроз механизам друштвено-економског система, као друштвене својине, развијао и осјећаје радних колектива да је то њихова имовина јер је истицано да средства припадају радницима и да они самостално располажу минулим и текућим радом. Истина, дио вриједности у појединим предузећима створен је акумулацијом запослених у том колективу, али је врло тешко то тачно утврдити, посебно имајући у виду и промјене у организовању и запошљавању. Из тог основа произлазе сложени проблеми у трансформацији друштвене својине.

Други, не мање значајан специфични фактор, јесте схватање и понашање запослених а посебно руководних кадрова, као рецидив филозофије мишљења и дјеловања, коју је наметнула и остварила тзв. оуризација предузећа и фирми. Та филозофија је апсолутизирала позицију и интерес појединца или дијела ООУР-а, без ограничења према цјелини и без ограничења које намеће тржишно (рационално) понашање (јер тржиште и није било крајњи арбитар у том систему). Садашња позиција и дјеловање већине тих структура из ранијих ОУР-а, РО или СОУР-а није усклађена са тржишним понашањем. Они нису ни радили, нити дошли на та мјеста по тржишним условима и критеријумима менаџера. Многи мисле да их нико не може смјенити или отпустити, јер то је „њихово предузеће”. Код неких кадрова, посебно руководних, из ранијих ОУР-а развило се и шпекулативно понашање са наглашеним личним интересима, којима се супротстављају и тржишно понашање и претварање друштвене својине у капитал. Није лако уз таква схватања и понашања спроводити трансформацију друштвене својине.

Следећи специфичан фактор у провођењу трансформације друштвене својине чине опште окружење и политичка атмосфера, као и дјеловање политичких партија. Мада није спорно да је за тако замашне и корјените друштвено-економске промјене потребна и одговарајућа политичка подршка, она је у Југославији изостала. Осим општих дек-

ларација о прихватању плурализма својине или о неопходности приватизације друштвене имовине, врло је мала практична подршка цијелој реформи, као и изградњи нових својинских односа, а посебно трансформацији друштвеног власништва у предузећима. Имајући у виду све могуће облике и аспекте те трансформације, а посебно улогу страног капитала и афирмацију знања и способности у томе, можемо рећи да политичко стање које стварају политичке партије у Југославији јако успорава трансформацију друштвене својине и провођење тржишних принципа пословања.

Међутим, насупротив напријед наведеним, као и другим условима и факторима који дјелују на процес трансформације друштвене својине, постоје јака потреба и снажан притисак економске праксе, стварности, за што брже промјене садашњег облика друштвене својине у Југославији. То произлази из дугогодишње економске кризе у нашој земљи, као и услијед врло ниске ефикасности и профитабилности у пословању предузећа са друштвеном својином. Велики број предузећа налази се на граници позитивног пословања или је пред стечајем. Стање у друштву и у привреди, као и пословни резултати, толико забрињавају и чине се неповољним да доводе у питање и нормално одвијање промјена у власничким односима. Готово се доводе у питање и економски и тржишни критеријуми трансформације друштвене својине.

Нису више у питању ни теоретске основе те трансформације, нити смјештање својинских промјена у нас у свјетска кретања и развој. Све то не представља примарне препреке трансформацији, мада има остатака старог идеолошког схватања о улози друштвене својине у социјализму и мада теоретски још нису разјашњена сва питања својинских односа у социјалистичким друштвено-економским уређењима, па и шире – у тржишној привреди уопште. Наиме, у свијету су се до сада одвијали и процеси „подруштвљавања” и „коллективизације” приватне својине, као и њене приватизације. Ти процеси су се остваривали и револуцијом и еволуцијом. У савременим условима, посебно у неким источноевропским социјалистичким земљама, посебно је актуелно убрзање процеса реприватизације државне својине.

Не износећи овом приликом податке о кретањима и односима у погледу структуре својине у појединим земљама капиталистичког или социјалистичког друштвеног уређења, развијених или неразвијених, можемо без двојбе констатовати да је и категорија својине динамична и историјска, тј. да се развија и модификује у складу са укупним друштвено-економским развојем. Друга констатација која произлази из садашњег стања власништва и својине на свјетском плану је да доминира приватно власништво уз постојање и државног и задружног, као и разних облика мјешовитог и другог власништва, али са благим јачањем других облика власништва на штету приватног. Трећа, врло значајна констатација, јесте да у савременој тржишној привреди и борби за максимизацију профита све више и значајније мјесто заузима повезаност својине с економским системом, са његовим институ-

цијама, механизмима и сл., што налази израза у оној фази друштвене репродукције у којој се управља својином и у којој се користи расположиви фактор производње и промета у датом институционалном окружењу. Тако је растао значај управљања, менаџерства у борби за профит у односу на својину и власнике капитала, те се и створио нови друштвени слој менаџера и подузетника, управљача и разних сличних стручњака. Тиме је донекле и релативизиран „апсолут” својинског односа и схватање да својина *suo ipso* опредјељује и рјешава профитабилност.

На бази ових констатација а, наравно, узимајући у обзир и све друге историјске и наше релевантне чињенице, можемо и треба да приступимо питању трансформације друштвене својине и као ургентној потреби и као дугорочном процесу у Југославији.

Претходно бих размотрио нека актуелна питања, везана за ставове неких људи у Југославији, о томе да ли је уопште могућа друштвена својина, било државна или јавна, или, пак, самоуправна, те у вези са тим и разни приједлози за ликвидирање садашње друштвене својине.

Неодржива је теза и схватање да је само приватна својина подобна за тржишно привређивање када у тржишним привредама имамо мјешовито власништво. На основу које науке или праксе се може бранити теза да тржиште може дјеловати само у условима приватне својине, те да у Југославији треба укинути друштвену и јавну својину да би дјеловало тржиште.

На линији таквих, у основи нетачних становишта, код нас се развила и невјерица у друштвени сектор и идеја о реприватизацији друштвене имовине. Оцјењујем да је та невјерица добрим дијелом произишла из искуства прошлости, тј. из услова у којима није било тржишне привреде. Јасно је да се друштвена својина код нас по својој ефикасности није афирмисала и да несвојински концепт није показао неопходну ефикасност и зато није било тешко ни напустити тај несвојински концепт својине.

Реално је претпоставити да ће у тржишним условима, наравно у јасним својинским односима, гдје је познат субјект-титулар својине, гдје се развија предузетништво и менаџерство, и друштвена и мјешовита предузећа постизати већу ефикасност и боље резултате. Зато сматрам да су и приједлози да се друштвена предузећа одмах реприватизирају, односно продају приватницима, неутемељени и опортунистички, а уједно и нереални и неприхватљиви и из слиједећих разлога: прво, такав приступ негира цјелокупно наше друштвено опредјељење за нови социјалистички правац развоја; друго, то би био корак натраг, супротно тенденцијама у свијету гдје запажамо лагани тренд пораста друштвене (јавне) својине. (Зашто би сада, ако је у свијету тренд пораста друштвене својине, Југославија ликвидирала своју друштвену својину, и заостајала за свијетом у том погледу). Треће, тешко би се и нашао приватни капитал који би купио већину друштвених предузећа, а таква трансформација има своју цијену и тражи

вријеме. Супротстављајући се реприватизацији, не стојим на становишту ни одбране нити посебне заштите друштвене својине. Напротив, становиште нашег система које подржавам је да друштвену својину ставимо у равноправан положај са другим облицима својине на тржишту, тако да ће она опстати овисно од ефикасности коју постиже, одржати се и репродуковати, или се неће одржати и репродуковати. Такав приступ је реалан и прихватљив, али не да ми унапријед распродамо друштвену имовину приватном сектору, јер нико нема право да искључи друштвени сектор из тржишне конкуренције. Тржишна конкуренција је најобјективнији судија. У тржишним условима ће сигурно доћи до ликвидације неких друштвених предузећа, њих ће преузимати и друга, успјешна друштвена предузећа или приватни капитал. Тај процес трансформације смо већ отворили, као и стварање мјешовитих предузећа, те продају на тржишту непотребних и неефикасних дијелова друштвене својине и сл. Ако су, пак, таква схватања заснована на предностима еволутивног пута и концепта развоја над револуционарним, имајући у виду промјене у својинским односима, тада заступници тог схватања, треба да буду досљедни у том, иначе прихватљивом, становишту и еволуцију, генерички пут развоја, прихвате у зависности од стварног стања својинских односа у Југославији и дозволе да се у тржишној привреди на равноправним основама остварује конкуренција приватног и друштвеног облика власништва, а не да сада декретом или другим одлукама реприватизирамо друштвену својину као што смо прије 40-50 година национализирали приватну.

Нису за занемаривање ни приједлози да се средства друштвених предузећа у виду утврђене вриједности акција подијеле, уступе запосленим радницима у датом предузећу. То је неприхватљиво из простог разлога што би се тиме ставили у повољнији положај само они радници који су моментално запослени у датим предузећима. Међутим, права на друштвену својину би био лишен остали дио друштва јер је та друштвена својина створена радом и акумулацијом свих становника Југославије – и сељака, радника, интелигенције, пензионера итд. Према томе, ми не можемо ту својину поделити радницима у виду акција. Питање је и да ли би то било стимулативно за већу ефикасност, како неки мисле.

Да се разумијемо, ја нисам против акција у друштвеном предузећу, па ни акција запослених у њему, али те акције предузећа морају радници зарадити својим радом. Према томе, треба развијати акционарски капитал и права запослених радника да купују и посједују акције издохотка и добити коју ће остварити у предузећу (дапаче, то бих форсирао), али не да им то подијелимо као неко наслеђе које су они од друштва добили. На тај би начин придонијели увећању финансијских средстава и имовине предузећа и побољшању његовог пословања.

Остаје сада питање шта радити са друштвеном својином. Прије свега, несвојински концепт друштвене својине је неприхватљив, и треба га напустити са свим његовим обиљежјима, а истовремено

вршити трансформацију друштвене својине и то: у организационим промјенама, у управљању развојем менаџерства и подузетништва, у технолошко-развојним промјенама, у структури производње, у економичности, али и у промјенама власничке структуре и сл. Све је то трансформација. Друштвену својину не можемо третирати као једнообразну, као до сада, у смислу да је она интегрална и једнака. Друштвену својину треба диференцирано посматрати према њеним битним карактеристикама и функцији у привреди. Тако она може бити државна својина, као јавна предузећа. Већ постоје и предлози и закони у неким републикама да се привредна инфраструктура, као нпр. електропривреда, железница, пошта, организују као јавна предузећа. Наравно, државна својина може постојати и у свим другим гранама. Друго, можемо имати друштвену својину, она може бити и акционарска, у коју ће ући акцијски капитал страни, приватни, запослених радника; значи постојаће мјешовита својина итд. и она с тим неће изгубити свој друштвени карактер ако та предузећа добију било који проценат учешћа акција по разним изворима. Даље, можемо имати друштвену својину која може бити колективна, нпр. у одређеним услужним дјелатностима, што се већ ради у неким предузећима, јер ће тржишном конкуренцијом бити присиљена да само максималном мобилизацијом сваког појединца обезбједи опстанак тих предузећа до разних других облика које још треба да истражујемо и који ће се појавити у пракси.

Када је ријеч о управљању радника и самоуправној својини, указао бих да су ти садржаји потиснути у овим актуелним реформским промјенама. Истина, ми нисмо напустили то опредјељење, чак се оно обнавља и у приједлозима СИВ-а о измјенама Устава СФРЈ, али је готово прећутано у многим системским реформским законима. Да ли је то оправдано? Сматрам да није, јер иако је требало зауставити еуфорију о самоуправљању као интегралном концепту којим ће се ријешити сви проблеми, ипак се идеја о радничком управљању не може и не смије напустити или занемарити у нас, не само што смо ми допринијели да се она развије, већ и ради научног сазнања да савремени концепт демократије укључује и економску, индустријску демократију. А та тзв. индустријска демократија се остварује и путем радничког учешћа у управљању и радничким самоуправљањем. Уосталом, поједине државе и политичке партије у Европи развијају или имају у својим програмима трајно опредјељење о учешћу радника у управљању (партиципација). Такође, у програмским основама будуће европске економске заједнице можемо наћи опредјељења и становишта о учешћу радника у управљању и развоју разних облика индустријске демократије.

Међутим, значајнија од тога је наша стварност у којој су радници већ навикли на одређена права у управљању, и то се ниуком случају не може занемарити. Указујући на то не мислим да ми можемо или да треба да наставимо или да задржимо ранији или постојећи систем самоуправљања. Критичком анализом наших искустава и имајући у виду првенствено тржишне услове привређивања (и све што они претпостављају, укључив и менаџерство), као и нове плуралистичке власничке односе, и управљање радника у предузећима се мора темељито

трансформисати и прилагодити нашим привредно-реформским условима. При томе, поред наших искустава треба користити и разне облике партиципације и индустријске демократије које су развиле неке земље у Западној Европи. Не улазећи овом приликом детаљније у та питања, само бих указао да ће разни облици учешћа радника у управљању одговарати и приватним и мјешовитим предузећима, те да у јавним или другим чисто државним предузећима такође треба развити одговарајуће форме учешћа радника у управљању, наравно нешто другачије него у приватним фирмама.

У овом прилогу бих желио мало конкретније изнијети и описати једну од могућих солуција за бржу трансформацију друштвених предузећа ка тржишној привреди, односно принципима савременог пословања.

Не оспоравајући вриједности, потребу и могућности разних облика трансформације друштвене својине и промјена у друштвеним предузећима у нас, било у мјешовита, јавна, приватна, колективна или, са партиципацијом радника, на принципима холдинг компанија и сл., ипак ради многих објективних и субјективних разлога сви ти облици су успореног темпа или ограниченог домета у односу на ургентну потребу повећања ефикасности друштвеног капитала и увођење тржишта капитала у нас.

Ослобађајући се фетиша својине и прихватајући савремене облике у организовању и управљању капиталом, у највећем његовом дијелу у развијеним тржишним привредама, а и из саме суштине приватне својине и њене повезаности са институционалним условима савременог пословања, произлази да ако власник не може сам (из било којих разлога) да управља својим капиталом као његов примарни власник, он ангажира друго стручно лице способно да му оствари што већи профит – менаџера, што није потребно овдје шире описивати.

На теоретском плану, или уопштено као искуство, та појава се може сумирати тако да су власник, односно власници – акционари пренијели дио свог власничког интереса, својих права, на менаџера, на „управитеља“ њиховим капиталом и тиме створили нови субјект својине, назовимо га секундарни субјект својине (примарни је, наравно, власник). Тиме је у капиталистички својински однос уведен нови облик и метод управљања и кориштења својином. Тај метод се првенствено користио у приватним акционарским фирмама, а убрзо су га шире прихватила и мјешовита, јавна, државна и слична предузећа и компаније у тржишним привредама.

Приватни или други власник се није одрекао ни свог власништва ни свог интереса и циља максимизације дохотка. Он над њим будно бди. У том систему власници формирају управне, надзорне или сличне одборе, који не само да прате рад менаџера, већ доносе и главне и стратешке одлуке о политици и развоју предузећа, односно фирме. Није ријетко да власници и кроз разне друге функције индивидуално, лично, имају такав положај који им омогућава увид, утицај или усмјеравање политике и развоја фирме.

У свему томе битно је и значајно да је сачуван основни интерес за што успешније кориштење свих фактора производње и промета, првенствено капитала. Тиме је и поред више власника (акционара) сачуван субјект, носилац својине и механизам са примарним и секундарним субјектом својине који обезбјеђује природни интерес носиоца својине за максимизирање профита.

То је врло драгоцјено искуство које се развијало управо уз јачање и повећање броја власника и разних облика својине, посебно у мјешовитим предузећима.

Познато је да је један од битних фактора за ниску ефикасност и рентабилност у пословању друштвених предузећа и друштвеног власништва уопште, управо тај несвојински концепт друштвене својине и нејасноће или непостојање субјектата те својине. Шта можемо користити из тог искуства у развоју капиталистичких тржишних привреда? Прво, искуство релевантно за нашу потребу брже трансформације друштвене својине је увођење и постојање подијељеног субјективитета својине (примарни власник, секундарна менаџерска структура) уз могућност постојања већег или мањег броја власника капитала у датој фирми. Друго, да су јасна права и обавезе менаџерске структуре, стимулација за бољи рад, као и одговорност и санкције за неуспјех у раду, уз истовремено јасна права и надлежности власника, односно управних (или сличних) одбора који у суштини обезбјеђују интересе власника.

У суштини, упроштено речено, својински проблем се своди на успостављање таквих права, обавеза и односа у управљању и кориштењу капиталом, у којима ће неко испред, тј. у име власника, захтјевати и обезбјеђивати максимизацију профита од оног који стварно управља пословањем и кориштењем капиталом (у нас тзв. друштвеним капиталом), с одговарајућим посљедицама за успјешно или неуспјешно кориштење тог капитала. То значи да и у друштвеним и у јавним предузећима треба да уведемо управне одборе и менаџере са правима и одговорностима као и у тржишним привредама развијених земаља.

Све то је познато и у наш систем уграђено тамо гдје постоји, односно гдје имамо мјешовита предузећа или заједничка предузећа с иностраним улагањем или нешто слично. Проблем је што је велики број предузећа са искључиво друштвеном својином и што нема изгледа да би та предузећа могла убрзо да се трансформишу у мјешовита, приватна или нешто слично и тиме створе услове да приступе формирању одговарајућих управних одбора. Нека од тих предузећа још су под управљањем раније изабраних радничких савјета, неки СОУР-и се организују као холдинг компаније, а највећи дио још тражи нове и боље форме организовања.

У таквим условима, не желећи нити оспоравати нити успоравати све постојеће или нове облике трансформације друштвене својине у капитал, изнио бих један нови приједлог, односно метод за трансформацију постојећих друштвених предузећа. Полазимо од изнесених искустава у тржишним привредама и могућих аналогија и њихове

примјене у нашим условима. Ако је у капиталистичким тржишним привредама нађен и функционише метод да управни одбор представља много власника акционара, где често заузимају мјесто и акционари са мањим бројем акција или ниским учешћем у укупној вриједности фирме, зашто се и код нас не би могли у друштвеним предузећима „увести”, инсталирати у систем, такви управни одбори, са истим правила и одговорностима. Наиме, треба видјети, проучити, који је то квантум „акција”, односно материјалног стимуланса и како га обезбједити, који треба да имају чланови таквог управног одбора да би се и понашали као управни одбор у систему капиталистичке тржишне привреде. Наравно, један од битних захвата у односу на друштвену својину треба да буде да се она искаже и у некој вриједности акција, ако не тржишно, онда, интерно. Већ би и то значило корак ка тржишној привреди.

Не треба да буду спорне надлежности тог одбора, нити његова права према менаџерској структури, као ни права и одговорност менаџера. Треба преузети најбоље искуство из тржишних привреда, уз најнеопходније адаптације нашим условима и томе прилагодити прописе. Нејасноће су како и кога бирати у тај одбор и одакле и како их стимулирати да се понашају као „власници” и да снесу посљедице као власници. У вези с питањем кога бирати у такве одборе, zaloжио бих се да то буду првенствено људи из датог предузећа, односно фирме, али не бих искључио могућност именовања или избора и лица ван фирме (нпр. познатијег привредника, стручњака банкара и сл.). Чланове управног одбора би или именовао раднички савјет или би их бирао радни колектив. Кандидат, односно изабрани члан таквог управног одбора, би самим избором добијао извјестан број акција, односно дионица које би претходном одлуком одговарајућег органа биле намјене за ту сврху. За то се може успоставити посебан фонд или се за почетак дозволити исплата из резервног фонда, (обим зависи од проучавања и оцјене мотивације у датој фирми.) Сваки члан управног одбора би и сам морао додатно да уложи своја средства или акције у одговарајућој сразмјери према онима које му је додијелило предузеће (нпр. 20%). Ово има призвук социјалне неравноправности, али има и верификацију способности тржишне привреде (ко није створио бар неки минимум својих средстава не може добити мандат да управља друштвеним средствима).

Да би чланови таквог управног одбора имали повољну атмосферу и услове за успјешно дјеловање, неопходно је створити стимулацију и код радника и код менаџерске структуре. Ако се то постигне, дио акција које би добили од предузећа као чланови управног одбора не би морао бити велик да би изазвао социјални револт. У случају неуспјеха изабрани чланови би се смјењивали и тада би губили своје акције које су унијели при избору за члана управног одбора (или неки њихов дио). Мотивација радника, односно довођење њиховог интереса и понашања на исту линију (као и великих и малих акционара у капиталистичкој фирми), може се постићи, нпр. преко издавања тзв. варантс (warrants) акција које се издају запосленима, а доносе зараду, односно принос,

само на будућу остварену добит (од дана издавања), а не на ранију вриједност капитала. Ово има сличности са неким приједлозима и у нас и у Чешкословачкој о претварању друштвеног капитала у народни, односно оних који су запослени, али ово ипак није исто. Овдје се ником не уступа бесплатно друштвени капитал. Ради адекватне стимулације главни менаџер и његови руководни сарадници могли би добити знатно више тих варантс акција, нпр., у сразмјери према дослешном 5:1, односно 3:1. Управни одбор би на основу обрачуна и резултата пословања одлучивао колико носе зараде такве варантс акције.

У управни одбор друштвеног предузећа може да уђе и представник банке (посебно ако она кредитира предузеће) или представник државе (ако је јавно предузеће), затим представник менаџерске структуре у сложеним фирмама или холдинг компанијама. Наравно, ако у међувремену предузеће постане мјешовито, или ако у њега улаже странац, такав управни одбор ће се попунити или сасвим трансформисати. Не треба искључити могућност да одговарајући државни орган у неким случајевима и сам именује чланове управног одбора на основу јавних интереса или свог капитала (нпр. у железници).

Предности овог приједлога су што је лако и брзо проводив и што не представља препреку било којем другом облику трансформације друштвене својине. Он не тражи нити много нове регулативе, сем што би требало увести у систем, односно у Закон о предузећима, предложени метод формирања управног одбора и могућност додјеле „gratis“ дијела акција предузећа из одговарајућег фонда члановима управног одбора. Број чланова управног одбора не треба да буде велик, сразмјерно величини предузећа од 3 до 7 чланова.

На крају бих истакао да би се овим у наш систем увео механизам у којем је препознатљив субјект друштвене својине и који у име власника брине и тражи од менаџера да се оствари што већа добит, односно профит. Тиме би се учинио значајан корак у напуштању несвојинског концепта друштвене својине и непостојања субјекта те својине, а истовремено афирмацији друштвене својине као капитала и онога што води превазилажењу постојеће ниске ефикасности у кориштењу друштвеног капитала.

Наравно, за успјех трансформације друштвене својине путем до сада усвојених метода, или преко изложеног у овом раду, зависи и колико ћемо створити општу друштвену климу, као и климу у сваком колективу, за спровођење привредне реформе и за поштен и ефикасан рад.

(Примљено 10.05.1990)

dr Momir Čećez,

Retired Professor of the Faculty of Economics in Sarajevo

THE TRANSFORMATION OF SOCIAL OWNERSHIP IN YUGOSLAVIA

Summary

While beginning from the viewpoint that the construction of a contemporary socialist society in Yugoslavia is effected on the ground of various forms of ownership, and that all forms of ownership are treated equally within the economic system, the author states the arguments for transformation of social ownership and also submits specific solutions. He is against compulsory privatization of social property and total departure from self-management of workers, as a form of industrial democracy. The transformation of social ownership should be effected gradually through the process of „introducing” secondary owners of social property, while leaving to society as an entirety the function of primary owner. Specific organisational solutions proposed are based on particular role of managing boards, which should effect the function of secondary owners. The members of managing boards would acquire management shares (namely the ones entitling them to manage), which would provide necessary material stimulus. These members would be subject to removing from office – depending on the success of the enterprise. Workers would keep some self-management rights, while the enterprise should have to be transformed into a joint-stock company, whose shares would be evaluated either in the market or within the company.

Key words: Social ownership. – Transformation of ownership. – Managers.

dr Momir Čećez,

Professeur à la retraite de la Faculté économique de Sarajevo

SUR LA TRANSFORMATION DE LA PROPRIÉTÉ SOCIALE EN YUGOSLAVIE

Résumé

Partant de la position que l'édification de la société socialiste contemporaine en Yougoslavie se fait à partir de plusieurs formes diverses de propriété et que toutes les formes de propriété sont égales en droits dans le système économique, l'auteur expose les arguments en faveur de la transformation de la propriété sociale et propose des solutions concrètes. Il s'oppose à la privatisation forcée de la propriété sociale et à l'abandon complet de l'autogestion des ouvriers comme forme de démocratie industrielle. La transformation de la propriété sociale devrait se dérouler à travers le processus „d'introduction” de propriétaires secondaires de la propriété sociale, laissant à la société comme ensemble la fonction de propriétaire primaire. Dans ces cadres, l'auteur expose une solution organisationnelle concrète qui se base sur le rôle spécial des comités de gestion qui obtiendraient des actions de gestion, ce qui représenterait un encouragement matériel particulier et la possibilité existerait de la destitution de ces comités en fonction du succès d'affaires de l'entreprise. Les ouvriers maintiendraient certains droits d'autogestion, alors que l'entreprise devrait se transformer en société par actions, dont les actions seraient valorisées sur le marché ou à l'intérieur de l'entreprise.

Mots clé: Propriété sociale. – Transformation de la propriété. – Managers.

UDK – 330.342.339.1
Изворни научни рад

др Франце Черне,
професор Економског факултета у Љубљани

ПОКУШАЈ НОВОГ ТЕОРИЈСКО-ХИСТОРИЈСКОГ ОБРАЗЛОЖЕЊА РАЗВОЈА И ПОСТОЈАЊА РОБНОГ ОДНОСНО ТРЖИШНОГ ОБЛИКА ПРИВРЕДЕ (1)

У раду се разматра однос између тржишног и природног облика привређивања на основу покушаја да се повежу правила дијалектичког развоја с историјским кретањем тржишних односа. Најпре се на нивоу дијалектичког мишљења, а потом се у равни емпиријских кретања констатује недостатак чистих форми и садржина да би се тај закључак пренео на подручје односа тржишне и природне компоненте у привређивању. Са тог становишта се изводи закључак о правцима и методама реформе југословенске привреде и друштва.

Кључне речи: *Тржишна привреда – Природна привреда – Дијалектика кретања – Друштвени развој.*

Да бисмо могли разумјети (1) робни, односно тржишни облик привреде опћенито, а затим (2) друге специфичне облике привреде са којима се робни односно, тржишни тип привреде не комбинује, морамо правилно разумјети развитак робне (тржишне) привреде.

Ка робној, односно тржишној привреди, постоје два супротна прилаза. Један је статички, неисторијски прилаз, по којем се привреда тако рећи није развијала из једног у други (различити) вид.

(1) Академик Иван Максимовић је један од истакнутих југословенских економских теоретичара који је многе расправе намијенио проблематици робне привреде.

Можемо једино говорити о почетном, као примитивном, првобитном облику „привреде”, који заправо није била привреда у савременом смислу; не као једна сврсисходна – разумна дјелатност, већ више као нужна, инстинктивно искуствена дјелатност првог човјека, односно првобитних заједница, која је ипак имала у себи већ ембрио савременог робног, односно тржишног облика привређивања, која се онда развијала са употпуњењем и проширењем тржишних облика до данашње тржишне привреде. Неки кажу, да је заправо *робни облик природан облик привређивања*, карактеристичан за човјека као „*homo sapiens*”, са његовим типичним особинама (о чему ћемо нешто више касније говорити). *Други прилаз јесте историјски, еволуцијски*; робна, односно тржишна привреда, постепено се развила из натуралне производње (као супротна робној привреди), на основи друштвене подјеле рада, на бази приватне својине итд.; општи развијени робни начин привређивања омогућава тек индустријски начин производње. За одређеном точком робни облик сазрије за његову негацију, односно за поновну афирмацију неробне (натуралне) производње, али у развијеном облику.

Наш прилаз, односно став налази се између првог и другог. Базирамо га на основу савремене дијалектике, како мишљења, тако развоја свијета (уже друштва), који разумије свијет (биће и развој) као дијалектичко јединство: дијелова – таласања – супротности, која се допуњују, прожимају и опет искључују, чак уништавају; паралелно и унакрсно *синхроно и диахроно*, по принципу акције – реакције, као *цикличке ритмичке фазе развоја*: а) као *агломерациона* (интеграциона) фаза (у облику друштва, више аутократско, интеграционо, централизовано уређена); те б) као *дисолуциона* (дизинтеграциона) фаза (у облику друштва више плуралистичко-либерално, демократско, децентрализовано уређена) – у једној општој историјској кривуљи путања, односно у облику *цик-цак развоја*. (У таоистичкој филозофији познајемо тај процес под називом *смјене yanga и yina*.)

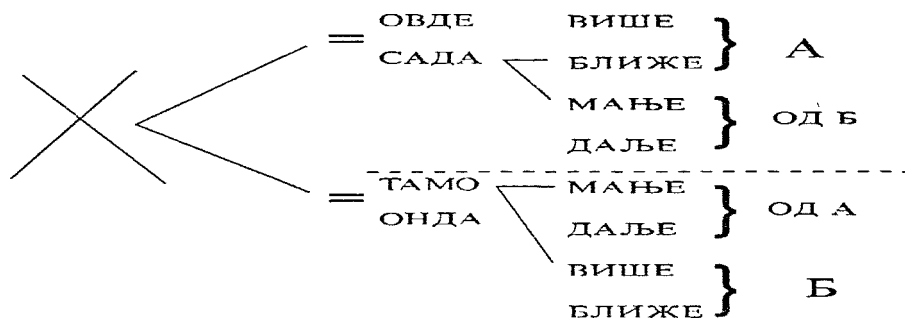
А. Разрађивање става на основу дијалектике мишљења – Иако је представљање бића као дијалектичко јединство двају дијелова – супротности врло високо поједностављење бића, оно нама може, ипак, доста уводно да каже.

– По логици сваки појам има противпојам; појам: „је” (да) – мора имати противпојам: „ни” (не) –; противпојам потврђује и ограничава сам „да” – појам. Појам привреда има противпојам – непривреда; појам натурална (неробна) привреда има противпојам робна (ненатурална) привреда. Дакле, привреда је како неробна, тако и робна. Свако биће *X* може да буде екстремно *A* или екстремно *B*, у реалности и *A* и *B*.

И сада следе логичке градације и комбинације: биће *X* је више *A* (мање *B*), односно мање *A* (више *B*), ближе је ка *A* (даље од *B*), односно даље од *A* (ближе ка *B*), је овдје више *A* (не – *B*), тамо више не – *A* (*B*), је сада више *A* (не – *B*), а онда више не – *A* (*B*) итд.

Можемо израдити онакву комбинацију: биће *X* је – овдје – сада – више *A* (мање *B*), а тамо – онда – мање *A* (више *B*) итд.

– Умјесто бића X можемо употребити ријеч привреда (производња); умјесто слова A – можемо употребити ријеч робна (тржишна) привреда (производња), умјесто слова B – можемо употребити ријеч неробна (натурална) привреда (производња); или, у другом контексту, умјесто A употребимо ријеч его-приватистична (утилитаристична) производња (привреда), умјесто B , пак, заједничка (социјално-колективистична) производња (привреда).

Сва та слова A и B , касније употребљена R и N , I и D , можемо употребљавати само симболички и истоветити их само апстрактно – у виду супротности, а не по садржају; нарочито не по историјско измјењеном положају у кретању (развоју).

Тако, на примјер, натурална (неробна) привреда (N) историјски претходи робној привреди (R), дакле нема R развојни „приоритет” пред N , како има у абедици A „приоритет” пред B .

Дакле, подбиће A (B) појављује се преко подбића B (A): A (B) постоји, ако такође постоји B (A).

Слиједи: како се свијет појављује кроз материју и енергију; како се појављује материја кроз енергију, или чак прелази једна у другу, и обрнуто, тако се мора и друштво појављивати кроз поједине дијелове (стране), бар преко двају дијелова (страна): преко привредне (материјалне) дјелатности и преко непривредне (нематеријалне) дјелатности; привредна дјелатност се опет појављује преко материјално-техничке производње, те преко низа производних и дистрибуционих односа, или преко производне и привређивачко стицајне дјелатности (конкретно, рецимо, преко размјенске – робне), што је већ Аристотел окарактеризирао као двојаки начин привређивања: „економика” и „хроматистика”. Дакле, као натурална производња (производња употребних вриједности) због бољег задовољавања животних потреба људи и друштва, и као новчана, робна – размјенска привреда – због привређивачког стицања (придобивања) добара – вриједности у виду гомилања добара као посједа, због – имати више, живјети све боље, постигнути чак предности, привилегије, моћ и власт у друштву, што има и велике посљедице за политички систем и државно уређење.

Ако је то тако, онда мора свака привреда да буде јединство натуралног, то јест производног – дистрибуционог процеса (природних, техничких, организационо-управљачких међуљудских процеса –

односа) те правно титуларних, присвајалних, својинских итд. односа, као најразвијених у виду робноновчаних односа (процеса). Могли бисмо, чак, казати, да је натурална страна привреде (статички) основ или противстрана за појављивање динамичке стране као робноновчаног процесирања.

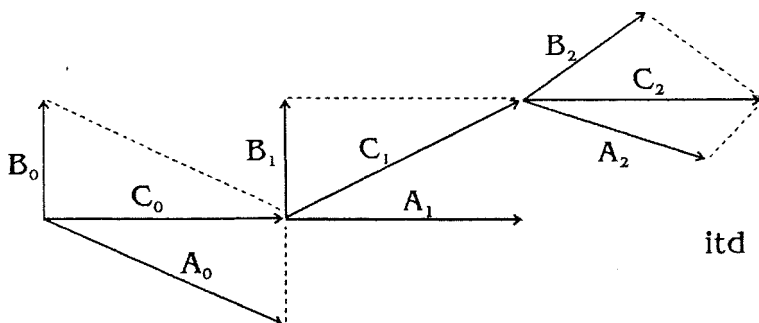
На питање зашто тај *дијалектички дуализам* (полова, страна, снага, процеса итд.) свијета, покушаћемо касније одговорити.

Дијалектичко јединство бића као цјелине апстрактно казано, значи двоје: 1) устројство цјелине из неподједнаких дијелова, и 2) неподједнакост дијелова у *неком вријеманском размаку* (рецимо, A данас као A_0) није подједнак A сутра, који је A_1), и у *простору*.

Значи да *дијалектичку трансформацију* од A ка B или B ка A у неком временском размаку треба посматрати, прво као *двоје унакрсних низова*. Ово кретање, од A ка B односно „напријед” и/или „назад”, али не више ка истому A , дакле као *цик-цак кретање*, као чак *неко циклично кретање* (таласање), можемо видјети како у природи – нпр. од љета ка зими, и обрнуто, у друштву и његовој историји – од једног друштвеног облика ка другому облику; и не на крају, у развоју идеја – мисли, теорија, доктрина: рецимо у књижевности од реализма ка експресионизму, у филозофији од материјализма ка идеализму – и обрнуто; у развоју економске мисли, нпр. од меркантилизма ка физиократизму, од класике ка неокласици, од кејнесијанизма ка монетаризму (неолиберализму) данас итд.

У скици:

Помјерање A_0 у A_1 значи извјесну промјену A , али не чисту и директну промјену A , него преко B_0 (као негација); пак је зато A_1 негација негације (попут синтезе), која садржи у себи и A_0 и B_0 , чак елементе B_1 (дакле, није једноставно понављање, али није такођер потпуно негирање пријашњег A_0).

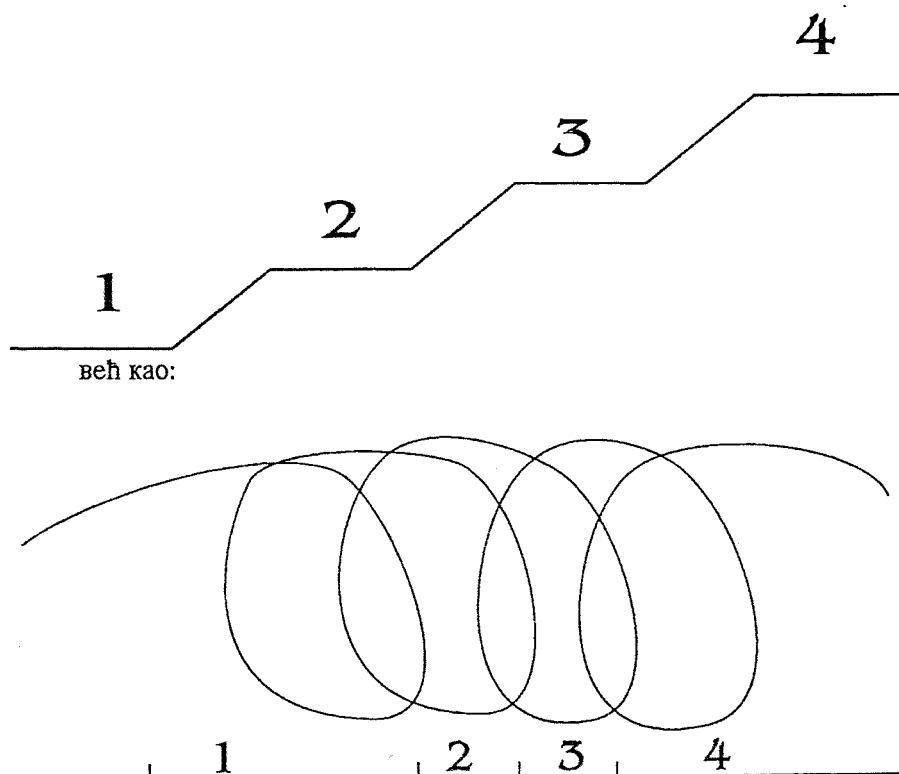

2. Морам да кажем и *други дио истине*, то је, да онако *цик-цак „помјерање”* (кретање) значи такођер двостраност кретања идеја, односно бића (преко негације негације), у двојаком смислу: 1) у сваком узастопном низу A/B , односно B/A је комбинација A и B измјењена и 2)

свака комбинација A и B , као релативна цјелина (јединство), као нови квалитет, изводи се дугорочно с измјеном доминације A над B у доминацију B над A , иако у једној и другој комбинацији ни A ни B нису једнаки.

Све што смо до сада казали упућује нас бар полазно на слиједећи закључак: 1) да развитак робне (тржишне) привреде (R), као специфичног начина привређивања због постизања што боље прометне вриједности (дохотка, профита) није једноставно линеаран развој од ембриа до данас, него цик-цак кретање, преко супротности, преко противкатогија; преко нетржишне, натуралне привреде (N) – као начина привређивања због употребне вриједности за „заједничког“ човјека, за неку друштвену заједницу који може чак привремено да превладује, иако само као дио укупног бића укупног кретања, у облику одређених особина итд; и 2) да кретање (развој) тржишне (робне) привреде (R) није једноставно детерминиран процес, од нижих ка вишим облицима, него с одређеним цезурама, релативним понављањима, као спирални сноп системског „грчења“ („сажимања“) једног дијела – облика (система) привређивања и „растежања“ другог дијела – облика (система) привређивања, са једном генералном резултатом општег раста и развоја.

Дакле не као:

Можемо теоретски да кажемо да се кроз ове фазе Сциле и Харибле заправо догађа један дугачак и мукотрпан развитак човјека из барбарства и нижих цивилизација ка пунијој, свестранијој цивилизацији, односно, из једне тотемске врсте „заједничког бића” (из грубог тотемског, тоталног заједништва) у једну синтезу бића-човјека као личности, преко свјесног стварања неких људских асоцијација са пунијом квалитетом живота људи.

Наравно да је то један закључак хуманистичке теоријске мисли. Може равноправно тој теорији да постоји једна друга, рецимо теорија да ће човјек „сагорјети” у међусобним ратовима, или у једном барбарству, или да ће се самоуништити с општом дегенерацијом „због сувише брзог напријетка”, што није предмет ове расправе.

Б. Разрађивање нашег става о развоју робне (тржишне) привреде на основу дијалектичког посматрања њезиног историјског кретања – Конкретно дијалектичко посматрати историјски развој робне (тржишне) привреде, значи:

1) да је у почетку људског рода постојала једна родовна, „тотемска” врста људи – човјека као „заједнички (колективни) човјек”, сасвим апсорбован у родовну заједницу, односно, касније, у руралну заједницу; да се већ тада испољавају неке основне (биолошке) потребе човјека на индивидуални (чак егостични) начин (као групни, колективни егоизам). Због немоћи пред природним снагама човјек је принуђен да „робује” заједништву или заједници која га једина штити од опасности од природе или других људских заједница.

2) да се први егостичко-приватистички облик робне привреде, најприје као примитивна трампа, тако рећи појављује са првим истинским привређивањем, када постаје родовни човјек а) „свјестан” да не може једино сабирањем плода помоћу плијена прибављати средства за (бољи) живот и б) „свјестан” ријеткости добара и (релативне) могућности побољшања супституције, те алтернативне комбинације ријетких економских ресурса на основу подјеле рада и функција, с обзиром на његову тежњу за што бољим задовољавањем његових потреба. Једино је на тај начин „човјек” био у стању да задовољи своје растуће потребе. Са увећањем обима производње (на основу увећане производности рада), са производњом нових производа те преко развијања робне размјене, дакле преко развијања институција робне привреде. То је смањило доминацију натуралног облика привређивања, мада се није до данас могао развити ниједан робни облик као једини облик, из двају разлога: а) јер је један као други облик приређивања везиван на такозвану дуалност човјека (о чему ћемо нешто више касније говорити); б) пошто се је како један тако и други облик усавршавао, нарочито са развојем знања (науке), и 3) да треба развитак робне привреде у сукобу са неробном приредом посматрати

такође као процес, зависан од оформљења човјека све више као социјалног бића (и са тиме оформљења друштва), преко двеју функција (опет дијалектички везиване): као привредна и као непривредна функција – етничка, социјална, политичка, културна, државно-управна итд. функција – дакле, опет у смислу развитка човјека као двојаког бића. Наравно не у подједнакој мјери и у истом правцу у свим дијеловима свијета.

Када кажем да се кроз историју одржао како један, тако и други облик привређивања, сада са „грчењем” (контракцијом) једног облика, онда са „ширењем” (експанзијом) другог облика, мислим на једну релативну констатацију или детерминанту, која је онакву дијалектику подржавала, то јест, да тако кажем, *генетичка закодираност дуополности човјекове природе, односно двојаке особине (карактеристике) човјека као homo sapiens.*

2. Све то што смо казали до сада био је заправо наш прилог развоју методе начина формирања и кретања друштва (а унутар њега - привреде).

У својој даљој анализи сусрећемо се са *три нова питања*: 1) чиме је овакво цик-цак кретање друштва и привреде увјетовано и/или лимитирано, да ли постоји „нека” детерминанта или нека „константа”, на основу или у оквиру које се изводи историјски процес: више или мање као тенденција ка економско пондерисаному друштву, и обрнуто, више акцентирано као политичко, социјално, културно итд. друштво; зашто је друштво више или мање оријентирано ка превладавајућем робноновчаном, односно тржишном облику и, обрнуто, оријентирано више или мање ка нетржишном облику; уже ка слободном тржишту или, обрнуто, ка више регулисаном тржишту итд; 2) што је основни узрок, односно који су узроци за промјене у већ формираном друштву (привреди), конкретно данас и 3) да ли постоји или не постоји на крају ипак једна универзална тенденција, по којој би се развијали сви системи, рецимо некако у правцу све више развијене рационално уређене робне (тржишне) привреде (без обзира како њу конкретно зовемо).

Ад 1) На прво питање наш одговор је – да изводимо овакав закључак из *социопсихоантропологије* човјека, као развојног (генеричког) бића посебне врсте.

Човјек је наимае, као свако биће, дијалектично јединство дијелова (супротности), то јест, као човјек, са различитим особинама (карактеристикама) и вриједностима, односно функцијама, које можемо „књиговодски” да забележимо као двостране (двополне). Дакле:

са једне стране као:

- индивидуалистичко, такође хедонско-материјалистичко, чак егоистичко-утилитаристичко биће,
- са дјеловањем примарно у корист задовољавања својих потреба, у интересу „ја”, моје предности, моћи, такође валсти (доминације),
- са тежњом ка што већој независности појединца, ка предностима најспособнијих појединаца, ка слободној утакмици, итд.

са посљедицама:

- образовање заједнице-друштва као више сталешко, класно итд. сегментирано и плуралистичко, либералистично уређено друштво, без јаке интегрираности, без јаког уважавања неких заједничких вриједности, интереса, итд.,
- са превладавајућом либералистичком, индивидуалистичком социјалном филозофијом.

са друге стране као:

- (групно, колективно) заједничко (у одређеном смислу социјално) солидарносно-културно биће,
- са дјеловањем примарно у користи задовољавања заједничких потреба,
- са тежњом ка већој интегританости, организованости итд. заједнице-друштва, ка афирмацији заједнице, којој појединац припада, ка снажнијој функцији органа заједнице-друштва итд.

са посљедицама:

- образовање заједнице-друштва као више хомогенизирано, интегритано друштво, са више уважавања заједничких, обично институционализованих вриједности-интереса, заједничких задовољавања потреба итд.,
- са превладавајућом (групно, национално) колективно-солидарносно социјалном филозофијом, било асоцијативног, национално патриотског (етатистичког), било религиозног типа.

На основу тих особина – вриједности дуални „човјек” (као типично, већинско биће) развија своје различите активности *дијакхроно*, сада више, у правцу ка једној особини, односно вриједности, онда више, у правцу неке друге, супротне особине – вриједности, које се агрегатно формирају као диференциране (привредне, политичке итд.) тенденције. А *синхроно*, пошто има људи са различитим особинама, односно вриједностима, ствара се један друштвени (институционални) систем сила и противсила, као систем допуњавања и борбе супротности, који дјелује по векторском принципу, што даје друштву потисну снагу за активности и за уравнотежење дјелатности, са чиме систем усмјерава правац развоја друштвеног облика као дијалектично јединство „превладавајућих” сила и „подређених” противсила.

Ако сада „комбинирамо” леву и десну страну особина (вриједности), можемо врло упрошћено израдити двоје супротних (чистих) облика (система) привреде, односно друштва – рецимо „Л” (индивидуалистично базирано) и „К” (колективистично или заједничко базирано), између којих се формирају мјешовита друштва појединачних земаља. Са становишта *читавог свијета* долазимо на тај начин до следећих двеју супротних комбинација:

у једном дијелу свијета, у неким земљама – сада:

више економско-материјалистичко и егоистичко оријентирано друштво, са развијеним тржишним-конкурентским обликом привреде,

на основу превладавајућих вриједности (особина) типа „Г”.

Као *хисторијска чињеница* показало се такође да свака крајност, да развијање неког система (поретка привреде - друштва иза оптималне тачке „мјешовитог” система, превише као крајњи „Г” систем доводи до све више социјално конфликтног, дезинтегрираног друштва, на крају до тенденције ка насилној промјени система ка више „К” типу; док свака крајност развоја система са превладавајућим „К” типом неизбежно до све више централистично, аутократско (тоталитарно) уређеног друштва, са тенденцијом ка насилној промјени ка (више) „Г” типу система.

Овај тако рећи аксиом важи и за привреду и њезину уређеност: или као сувише приватистично, тржишно конкурентско уређено или сувише колективистично и централистично уређено.

Детаљније образложимо *тај процес овако*: Човјек, овдје, сада (као просјек масе) могао би се екстремно понашати, да упрошћено кажем, само са *A* или *B* особинама. Али, пошто је развој, „негација негације” или синтеза, дакле садржи и *A* и *B*, (или конкретније „Г” и „К”) развој се оптимално не би смео дешавати иза неког оптимума, у једну крајност. Због принципа инерције развој се, ипак, стварно дешава, (за неко вријеме) такође иза оптималне тачке, рецомо више, ближе, екстремније ка *B*, с обзиром на ранију фазу, са „сувише” *A* особина. Расте борба супротности између *A* и *B*, са јачањем моћи опет – преновљених *A* снага, због дозрелости (досадашњег превладавања) система са *B* полом. Долази вријеме „повратне тачке” уређења – система.

Рецимо, како сам већ констатирао, умјесто сувише интегрисаног, интервентног итд. система рађа се нови либералнији, рецимо слободнији тржишни итд. систем, свакако још увијек у складу са даљном подељеношћу свјета итд., те унутар (постојеће или нове) превладавајуће хисторијске техничко-производне функције (2).

(2) – Онаква књиговодска класификација особина људи, а онда и на њиховој основи „образованих” система, не треба никако разумјети као подјелу људских особина и система на „добро” и „зло”, на „прогресивно” и „конзервативно” итд. На крају нас не воде никакви идеолошки или етички постулати или предрасуде у откривању објективне (научне) истине. Нас интересују логички, објективни историјски процеси да бисмо пронашли што више сазнања за употпуњавање живота, какав је, а не за његово вештачко трансформирање у „бољи живот”. То је порука економиста-аналитичара, а не његов лични поглед на свијет, на развитак друштва, или његово лично мишљење о „идеалном”, „праведном” итд., друштву.

Да видимо конкретно, како се дешавају (су се дешавале) промјене, ако уводимо *вријеме (историју)*:

У првом инфантилном стадију друштва ово има претежно особине K , као K_0 , то јест као превладавајуће колективизирано, натурализирано друштво; као више примитивна, колективно-солидарносна заједница због *немоћи* човјека-појединца пред природним снагама. У том бићу су заправо особине I , као I_0 , у виду прије свега нагонског изражавања егоистичких-приватистичних тенденција са превладавајућим особинама K_0 , што даје друштву одређени печат родовног колективизма.

Са временом долази до диференцијације како родовних заједница тако породица и појединаца на основу природних и стиганих способности, на основу друштвене подјеле рада и функција у заједници, производности и сналажљивости, и са тиме до диференцијације иметка, моћи и власти. Јаче, отвореније, масовније се испољавају човјекове особине I у сравњењу са до тада превладавајућим особинама K , што тражи њихово прилагођавање новом стању, новој комбинацији (I/K).

Дакле, једне те исте базне (грађевинске) особине човјека A и B односно I и K (као вриједности) мјењају се по јачини, и са тиме по унутарњој међусобној релацији (пропорцу), што проузрокује нову комбинацију – нови тип (облик) друштва.

„Законитост” очувања човјека као двостраног бића стара се да се ниједан облик друштва не може развити до те мјере и заувјек, да би угрозио саму ову дуалност човјека као „*specie sui generis*”.

Дакле, да кажем опћенито: постоји свуда, у материјалном и нематеријалном свијету *један универзалан закон* (сила) релативне, динамичне структурне равнотеже с обзиром на дијалектичну двополност свијета (A и B), мора да постоји и A и B – као дјеломична (под)свијета. Ако једно друштво, односно једна генерација пристаје више на особине, рецимо A , чак у екстрему, онда се закон уравнотеженог развоја „постара” да се у другом друштву или код друге генерације или у другом вријемени уважавају више особине B , иако ниједно друштво, а камоли читаво човјечанство, не постоји без једних и других особина.

Другим речима и конкретније, робни, односно тржишни систем је природно-историјски вид (облик) система у оквиру развојне борбе супротности, прије свега развијене на основу превладавајућих људских особина, са уграђеним категоријама, као што су индивидуалност, самозаинтересираност, самокреативност, самодјелатност, самоодговорност за активности итд., са уграђеним економским објективним контролним системом стимула и дестимула (награде и казне), функционирајући на бази спонтане конкурентске диференцијације и селекције партнера система.

Из нашег општег постулата дијалектичког јединства супротности наравно слиједи да се никакво друштво не може формирати само и за увијек као једнострано (поларно) системско уређено друштво, или као потпуно тржишно друштво или као потпуно нетржишно друштво, јер би то значило или потпуно индивидуалистичко-конфликтно друштво или потпуно колективизирано („умировљено“) друштво, а као такво не би могло да постоји. Дакле, свако друштво мора имати у себи и супротни систем, рецимо као систем допуњавања, сарадње, усаглашености и као систем критике, контроле итд., иако за одређено вријеме као подређени систем. Значи, да се сваки комплексан систем друштва састоји бар из два дијела (система); човјек као човјек не може да постоји као реално биће без супротних особина (иако не подједнако распоређене међу људима) (3).

1) Погријешно је зато, како неки раде, појам *натурална (неробна) привреда* (у ширем смислу) *изједначавати само са примитивном аутаркичном производњом*, чак без неке друштвене подјеле рада, без било какве самосталности привредних ћелија, чак без неког заједничког именитеља вриједности итд. Ја сувремени концепт *натуралне (неробне) привреде* разумјем као неко такође више социјално, хумано, научно организовано привређивање, са директним произвођењем добара за задовољавање аутентичних људских, односно друштвених потреба, на основу њихове употребне вриједности, свдећи све негативне екстерналије привређивања на најмањи обим. Јасно да је онакав систем – као свеобухватни систем – само идејни (теоретски) и „идеални“ конструктор (модел). Парцијално он постоји данас у већ ембрионалном виду тзв. јавног, задружног сектора, непрофитног итд., сектора, нарочито у сфери тзв. „производње“ друштвених (јавних) услуга (добара).

2) Погријешно је дакле не разумјети систем привређивања као рефлексијско трајне дуалности друштва, прије свега с интеракцијом две дјелатности – привредне и непривредне, што конкретно значи, да се човјек као колективно-социјално биће потврђује у првом плану у непривредном систему односа и дјелатности, што се онда такођер рефлектује у привредној сфери дјелатности, која се примарно ипак проводи на основу *A* човјекових особина.

У језику структуралиста казали бисмо да човјек као колективно-социјално политичко, идеолошко, културно, такође етничко итд. биће доминира над обликом привређивања, док као индивидуално економско биће непосредно детерминира само привређивање. У том смислу да се не може формирати његова свјест потпуно слободно.

(3) – Због тога у економији нема универзалних, трајних система, нема неких ригидних закона, неких апсолутних или потпуно константних вриједности него релативне вриједности, процесе, тенденције, у овисности од..., аналитичко говорећи – „са једне стране... са друге стране пак...“.

На основу свега казаног слиједи *ови закључци – тезе:*

– нема једне опћените, универзалне линеарне историјске тенденције ка претварању потпуно натуралних облика привреде у потпуно развијене робне или тржишне привреде, или обрнуто; развој представља диверзифицирану негацију негације;

– процес трансформације ка све развијенијем робном облику привреде се проводи циклично ритмично – амплитудно, уједно са развијањем такође неробног карактера (система) привреде (друштва), свакако новог типа;

– свако историјско привремено испољавање јаче тенденције ка било тржишној или нетржишној привреди значи уједно њезину измјену у не – исту робну или у не – исту неробну привреду;

– сувремена историјска тенденција ка више развијеној робној привреди има у језгру генетичко зарођено такође тенденцију ка (ре)капитализацији привреде односно друштва, и обрнуто, тенденција развијања неробне (нетржишне) привреде има у себи тенденцију колективизације, у неку руку и социјализације привреде и друштва (то је врло значајни закључак).

Разлика између ове – моје теорије и рецимо теорије америчког психолога А. Маслова јесте у томе да он проматра развитак човјека према пет типова потреба, сматрајући да су за човјека најприје најважније основне биолошке потребе, а на крају, кад задовољи све четири потребе настаје последња (пета) потреба по самоактуализацији. Ја онакву – као неку заувјек дату схему хијерархије потреба не познајем, сматрајући да потребе свих нивоа детерминирају и сувременог човјека као цјелину, а да се све оне на неки начин развијају и допуњавају; једино различито на различитим нивоима развитка.

Друго што сам хтео да кажем јесте да развитак облика привређивања – као више робно, односно тржишно па опет више неробно односно нетржишно, треба посматрати – по мојој тези – унутар релација циклично спиралног „кретања” човјека, односно друштва, између *A* и *B*. У том смислу тзв. технички набој за „ново”, за преокрет постоји само као могућност, а не као већ точно одређење преокрета што тврди технички детерминизам.

На тај начин, по нашем мишљењу, све су човјекове особине (потребе) заправо антрополошки постојеће већ као ембриони од почетка човјековог постојања. Једино да човјек није био њих подједнако свјестан и да их није могао све подједнако развити.

Ad 2) Што се односи на измјену појединог (превладавајућег) облика привреде и (друштва) треба споменути бар два значајна фактора за измјену; први фактор: (претходна) измјена технике, технологије, организације итд. производње, односно привреде те са тиме промјењена техника (начин, стил) живота људи, све као резултат развитка науке и знања; други фактор: промјена система вриједности или

вриједносног система људи (везиваног такође на измјену генерација), којима више не одговарају постојеће институције (институционални систем).

А за промјену вриједносног система образложење је опет једноставно: поред промјена генерација, треба да знамо да је све у свијету подвргнуто „зубу вријемена“, дакле старењу; конкретно, институције датог (превладавајућег) система немају више стимулативне (погонске) снаге; људи се преусмјеравају ка свежијим, (не сасвим) новим идејама па онда и вриједностима, на којима „би требало“ темељити друштво. Ка тому треба додати још грешке до сада водеће политичке снаге, на које су људи све осјетљивији и које их одвраћају од система вриједности, које нека, до тада руководећа, политичка снага представља.

Другом речју, превладавајући систем сувише развија, акцентира особине, назовимо их $A (B)$, а не $B (A)$, због чега се руши нека равнотежа између A и B особина (вриједности) у човјеку, и са тиме унутар друштва. Реч је о предјелној „природној“ хисторијској граници, која мора да постоји између особина (вриједности) оба типа да постоји човјек (4) (заједница, друштво).

Конкретно, када неки систем фаворизира особине колективног, сувише социјалног итд. човјека и ограничује, занемарује особине (и аспирације) човјекове индивидуалне слободе, приватности итд., тада се све више људи почиње да одвраћа од тог система.

Томе факторе можемо као ситуацијски фактор додати још кумулирање проблема и конфликта у појединој земљи и њихов нужан правац рјешавања. Рецимо, ако су докази да је недовољна тржишност система привреде узрок лошим привредним резултатима, онда ће људи мјењати свој став до система; све више људи оријентираће се ка јачању тржишних облика и тиме такођер повезано ка мијењању политичког система, чак државног уређења.

Ако конкретизирамо ову мисао на данашње прилике, треба да знамо да долази до *јачања новог информатизираниог као новог социјално-комуникационог итд. тржишног система због развоја нове информационо-комуникационе технологије*, што омогућава један више рационалан и стимулативан и демократичан систем одлучивања, директног повезивања потрошача, штедиша и подuzeћа; један више ефикасан, плуралистичан систем привреде, који се било по одлукама, по понашању, реакцијама итд. *већ битно разликује од тржишног система XIX стољећа*. Овакав систем задржава, односно садржава још увијек довољно или чак више стимула и конкуренције за инвентивне и иновативне процесе који су тако значајни за развој сваке сувремене прив-

(4) – Могли бисмо симболички да кажемо да је човјек са једне стране увијек био неки (тржишни) „*homo oeconomicus*“ („капиталиста“), ако не стварно бар потенцијално, у смислу његове природне тежње по неком иметку (имовини), као материјализацији његових индивидуалистичких тежњи.

реде (како у дубину, тако и у ширину); а уједно са новом комуникационо-информационом, односно регулационом микро и макротехнологијом (знањем) омогућава већ *ex ante* усклађивање понуде и потражње како у глобалу (на „националном” нивоу), тако и на микронивоима.

*Онаква теорија од нарочитог је значаја за објашњење развоја досадашњих бирократских (статистичких) колективистичких система, који су покушали у једнопартијском настојању (по Марковим завјетима) за већом „социјалном правдом” (на бази рада) те са планским народнопривредним (државним) билансирањем и контролирањем да исправе неке грешке, прије свега ранијег, класичног *laissez-faire* капитализма, али су уједно угушили све битне изворе самоиницијативе, стимуланса за инвентивну, иновативну, економизирајућу итд. дјелатност индивидуа и група, укидајући на тај начин пословно-подузетничку слободу, механизам конкуренције, и тржишне цијене, као најједноставније, објективне параметре за рационалне децентрализоване алокационе одлуке.*

Поред тога треба да нагласим да смо данас сведоци, нарочито у тзв. бирократско колективистичким, статистичким државама, јаким покрета за већом слободом, демократијом, за постојањем изједначених личних права човјека од стране једне цивилне и цивилизоване правне, демократске државе. Што у вези с нашим питањем значи јак притисак на развијање привреде као тржишне, јер она у садашњим увјетима технике, технологије, науке једина може да омогући у највећој мјери директни утицај грађана и као потрошача и као радника и као привредника и као штедиша на све економске одлуке: у погледу производње, инвестирања, производне оријентације, расподеле итд., са чиме, не да се само јача демократија с економске стране, него и економска рационалност (види нашу тезу о паралелограму сила као демократском и рационалном начину развоја).

Нужну диференцијацију (чак у виду социјалне неправде итд.), коју неминовно производи тржишни систем (и као рационалан селективан систем) можемо посматрати и кориговати на два начина: 1) због веће ефикасности систем може да компензира раслојавање становништва на богате и релативно сиромашније са самом бољом опсрбом свих грађана добрима, са увећаним друштвеним продуктом и стандардом, што опет, бар потенцијално омогућава веће изједначавање доходака итд., 2) са јачањем тзв. „сила противпритиска”, рецимо синдиката, политичких покрета и странака и других сегмената, директно на привредни сегмент или индиректно на друштво (државу), да се доносе мјере за ублажавање социјалних и других неправди, свакако не у идеалном, социјалистичком смислу.

Ad 3) На површини и за данашње вријеме можемо примити тезу да се (тржишна) робна привреда у различитим варијантама проширује на читав свијет, такође због тога што су привреде са бирократско колективистичком (нетржишном) системом упале у дубоку раз-

војну кризу односно њихов систем је пред пропашћу. Ако, пак, приступимо ка тој појави научно, са дубљим рашчлањивањем процеса и сравнимо садашњи, развијени тржишни облик привреде са неким пријашњем, показат ће се нама да тај процес нове „маркетизације”, „рекомерцијализације” или „релиберализације” привреде, начина привређивања, крије испод површине велике, дубоке и далекосежније трансформационе процесе, развијајући класичну тржишно-конкурентску привреду XIX стољећа у неки нови тип плуралистичко (више демократско) уређене привреде, на основу нових научних достигнућа и метода, у неки нови високо технологизирани-информатизовани (*ex ante* регулисани-кибернетизирани) итд., тип тржишног система, такођер са новим, више и боље интегрираним социјалним системом, који је и бит ће све мање сличан тржишном систему XIX стољећа, чак систему пред други свјетски рат (о чему сам већ говорио); да је заправо сада тзв. „западно” друштво, којег статистика ОУН региструје као „развијена тржишна привреда”, на челу ове промјене у другачији, употпуњени тржишни систем, да се, пак, све привреде са тзв. бирократско-колективистичким планским системом, са досада врло примитивним, административним, бирократско интегрираним управљањем, налазе пред великом трансформацијом у развијенију, више тржишну привреду, чак више сличну западној тржишној привреди, наравно на неком нижем ступњу развитка, мада ће привреде ових земаља бити практично још дуго у невољи, јер развој (постојање) једног система привреде више од 40 година, ма како он био неефикасан и недемократичан, није могуће трансформирати преко ноћи, само са промјенама политичког система.

Све што смо овдје казали наравно важи бар генерално и за реформу југословенске привреде, односно друштва.

(Примљено 1.04.1990.)

dr France Černe,
Professor of the Faculty of Economics in Ljubljana

AN ATTEMPT OF NEW THEORETICAL-HISTORICAL EXPOSITION OF DEVELOPMENT AND EXISTENCE OF COMMODITY RELATIONSHIP IN THE MARKET ECONOMY

Summary

The subject matter treated is the relationship between the market and natural forms of doing business, viewed through finding relevance between the rules of dialectical development and historical movement of market relations. The analysis of dialectical

thinking and empirical activities shows that there are no pure forms and substances, which is also valid for the area of relations of market and natural components in the sphere of doing business. The same ground is used also for the conclusion regarding the directions and methods of reform of Yugoslav economy and Yugoslav society.

Key words: Market economy. – Natural economy. – Dialectics of movement. – Social development.

*dr France Černe,
Professeur à la Faculté économique de Ljubljana*

TENTATIVE D'UNE NOUVELLE EXPLICATION THÉORIQUE ET HISTORIQUE DU DÉVELOPPEMENT ET DE L'EXISTENCE DE LA FORME MARCHANDE, C'EST-À-DIRE DE MARCHÉ DE L'ÉCONOMIE

Résumé

L'auteur examine le rapport entre le mode de marché et le mode naturel d'économie sur la base des tentatives de lier les règles du développement dialectique à l'évolution historique des rapports de marche. Il constate, tout d'abord au niveau de la pensée dialectique et ensuite au niveau des courants empiriques, l'absence des formes et des contenus purs, pour transférer ensuite cette conclusion au domaine des rapports de la composante de marché et de la composante naturelle dans l'économie. Partant de ce point de vue, l'auteur aboutit à la conclusion sur les directions et les méthodes de la réforme de l'économie et de la société yougoslaves.

Mots clé: Economie de marché. – Economie naturelle. – Dialectique de l'évolution. – Développement social.

UDK – 330.342.15
Изворни научни рад

др Љубомир Маџар,
професор Економског факултета у Београду

ПРИВРЕДНОСИСТЕМСКЕ ИНВАРИЈАНТЕ И ФАКТОРСКА ТРЖИШТА У СОЦИЈАЛИЗМУ

Међу економистима је коначно оформљен консенсус да се економска ефикасност не може осигурати без децентрализације као темељног организационог начела и да се децентрализација у привреди не може доследно спровести без целовитог тржишног механизма. Одавно већ нема економиста који одбацују тржиште и верују у могућност непосредног, планског алоцирања ресурса.

Напоредо са прихватањем тржишта, и то у његовој интегралној верзији, прихватају се и неке институционалне варијанте које су са комплетним тржишним механизмом неспојиве. У нашем случају то су друштвена својина и самоуправљање. У раду се детаљније образлажу елементи и разлози ове инкомпатибилности.

Кључне речи: *Тржиште – Факторска тржишта – Друштвена својина – Самоуправљање.*

1. УВОД: ЈЕДНА ИРИТИРАЈУЋА НЕУСКЛАЂЕНОСТ

Садржина овог текста је посвећена односу између преовлађујућих својинских облика и услова за формирање ефикасног и по могућству целовитог тржишног механизма. За овај повод који је „пригодан и свечан”, одабрана тема вероватно је довољно прикладна. Питању међузависности својинских облика и форми тржишних алокативних механизма посвећен је велики део импозантног опуса којим нас је

обдарио професор Максимовић, док карактер везе између својине и тржишта сигурно спада у фундаментална питања економске теорије и кључне елементе привредносистемске изградње.

Независно од садржинског обухвата овог написа, на сасвим другом плану он треба да има још једну додатну, од суштинске расправе потпуно независну поруку. Треба да одрази једну невољу која на неки начин повезује професора Максимовића и аутора овог скромног текста. Само се по себи разуме да о неком приближавању, или чак повезивању, не може бити речи када је у питању *научна* разрада сложеног комплекса друштвене својине и њених алокативних, дистрибутивних и свих осталих импликација. Ту је проф. Максимовић умногоме јединствен, апартан и – управо зато што је већина међу нама далеко мање допринела научном проницању у тешко разрешиве енигме друштвене својине – уочљиво усамљен и то у најбољем смислу речи. Међутим, професионална невоља која извире из саме материје којом се бавимо, судбински нас повезује и чини врло блиским у заједничкој невољи.

Посреди је мало очекивана и још увек збуњујућа чињеница да се нагло и вртоглаво мења свет у којем смо се професионално оријентисали и на чијој анализи је израстао наш опус. Наша мисао, укореењена у тај свет, почела је и сама да се љуља. Да не буде неспоразума, свет који се круни и осипа – није добар свет. Он не одговара савременим стремљењима, а по свему судећи није ваљао ни у време у којем се зачео, а потом развијао. Ипак, то је свет наше младости, наших најлепших успеха и егзистенција и не можемо а да га не испраћамо са тешким уздасима болне носталгије. Ломи се тај свет и, сав ровит, много јасније показује своје недостатке него што је то био случај у нашим млађим данима, кад смо га аналитички пратили, научно артикулисали, па и волели. Волели, да, јер другог света тада није било. Тектонски поремећаји и мучне трансформације његове, баш зато што се његове суштинске особине (и дефекти!) показују у новом осветљењу, захтевају и дубоку ревизију оцена које су о њему давале. Са сутоном тог света неминовно наилази и сутон позитивне теорије која је настала као његова научна артикулација, а то не може а да на много неугодних начина не тангира и наше научне опусе.

То је разлог због којег многе своје раније радове гледам са све тежим осећањем нелагодности и што сам најсрећнији кад не морам на њих нити да мислим. Али, то је у исто време и поменута заједничка невоља која нас повезује. Догађаји немилосрдно теку и дробе све на шта наићу попут парног ваљка. Заједничка тескоба повезиваће нас и кад – пошто се, и ако се, све то истући – будемо бројали жртве и утврђивали шта је од нашег опуса остало неоштећено, шта је окрзнуто, а шта је отишло у неповрат. Заједничка невоља настаје поводом поменуте фундаменталне скупине проблема из домена својине и тржишта, о којима смо обојица писали. Проф. Максимовић веома много, и на начин који је оставио дубоког трага у стручној и широј јавности, а ја – на жалост или на срећу – неупоредиво мање.

Међу бројним доприносима којима је проф. Максимовић задужио нашу научну мисао, спадају и они који су показивали (и убедљиво доказивали) неопходност тржишта, његовог систематског развијања и пуне афирмације (1988а). У исто време, наша научна мисао полазила је од друштвене својине као институционалне инваријанте која је изван сваке сумње и упитаности, а ту је, такође, проф. Максимовић дао велики и широко прихваћени и уважени допринос (нпр. 1988ц). Вредна карактеристика његовог рада на овом сегменту јесте суптилно изнијансиран третман, који је био у контрасту са неким поједностављеним и фронталним приступима у заговарању друштвене својине, али је ипак задржавао доследно афирмативан став.

Док је друштвена својина увек истицана као знак препознавања социјализма и, тако, у анализама представљала својеврсну константу, истицање тржишта кретало се јасно препознатљивом узлазном линијом. Десило се оно што је било неминовно: две линије су се пресекле и појавиле су се неке неугодне противречности. Они којима су на срцу били и тржиште и друштвена својина нашли су се у помало коматозном стању иритирајуће амбивалентности која је била извор зебње и nelaгоде и у разматрању тржишта и у анализама друштвене својине. Држећи се гесла да на љуту рану треба стављати љуту траву, овде ће та противречност бити изнета на видело и анализирана у свој њеној онеспокојавајућој неугодности. Иако то може деловати као пријатељско задиркивање – што не мора да буде баш толико далеко од истине, с обзиром да су ретки сусрети са проф. Максимовићем на којима се не разлеже здрав, праскав смех – сврха је терапеутска: биће нам свима лакше када оно што нас тишти, а ми га једнако потискујемо, изнесемо на светло дана.

2. ДРУШТВЕНА СВОЈИНА И ТРЖИШТЕ КАПИТАЛА

Не треба доказивати да је тржиште фактора производње неразлучиви део целовитог и ваљано устројеног тржишног механизма, а тржиште капитала оно фино његово језгро које му твори и нервни систем и најважнију жилу куцавицу. Прва невоља, на коју се наилази приликом разматрања могућности уграђивања тржишта капитала у социјалистичку привреду, састоји се у чињеници да оно тешко комуницира са друштвеном својином, која за сва друштва што би да се уресе атрибутима социјализма, истински одређује заједнички *genus proximum*. На интуитивном нивоу то се најбоље може видети по томе што су приватна својина и тржиште капитала, с једне, и друштвена својина и директно централно планирање, с друге стране, природни парови које ће мало ко довести у питање. Друга је ствар што централно планирање, лишено факторских тржишта, не може обезбедити ефикасну алокацију ресурса. То тек сада, са полувековним закашњењем, постаје јасно у социјалистичком свету, иако је немогућност постизања ефикасности без комплетног тржишног механизма Науек давно доказао беспрекорно

и на крајње ригорозан начин. Његову танану аргументацију одбацили смо са ноншалантном супериорношћу и то тако што смо са пар реченица жигосали његове мрачњачке конзервативне мотиве и погледе. Науек је био јасан, али они којих се тицало нису хтели да чују. Испало је по оној народној да уопште не треба говорити: паметнима доказивање није потребно, а недоказанима је оно залудно.

Први проблем односа између друштвене својине и тржишта капитала проистиче већ из околности да се на овом потоњем промећу власнички наслови. Субјект који поседује неку имовину уступа је другом субјекту за новчану накнаду. Он може да је уступи и да прими монетарну противвредност, само зато што му та имовина припада. И то искључиво њему и ником другом. Стриктно гледајући, друштвена својина, већ по дефиницији, не припада ниједном конкретном субјекту, па је не може ни отуђити. Појединачни субјекти, баш зато што могу стављати у промет само оно што им припада, не могу трговати друштвеном имовином ако је својина друштва у правом смислу речи. Дакако, на тржишту капитала, баш као и на сваком другом тржишту, промет може да буде само између појединачних субјеката; „друштво” не може трговати само са собом.

Немогућност прометања власничких наслова, па тако и немогућност постојања тржишта капитала при стриктно институционализованој друштвеној својини – даље се може конкретизовати ако се проблем посматра са становишта продавца, а потом са тачке гледишта купца. Сви субјекти морају у начелу, и то опет по дефиницији, имати *исти* приступ друштвеној својини. Продавцу стога не би смело ни на крај памети да падне да прода друштвено средство које је њему дато на употребу. Како продати нешто некеме ако тај неко на то нешто има иста права као и сам продавац? Само је једном домишљатом Њујорчанину пошло за руком да једном необавештеном Тексашанину за 100 долара прода Бруклински мост. Било је то могуће искључиво зато што Тексашанин није био свестан чињенице да му Бруклински мост припада баш исто онако као и Њујорчанину. Посматра ли се трансакција са тачке гледишта купца, ствар постаје још апсурднија – зашто *плаћати* за нешто ако оно потенцијалном купцу припада баш у истој мери као и самом (вероватно несуђеном) продавцу.

Дозвољавајући у општем случају постојање импулса за куповину и продају, назначена је и теза о продуктивности капитала. Прометање власничких наслова тиче се, у крајњој линији, капитала као производног чиниоца; зашто би неко куповао тај фактор ако му он не би давао могућност остваривања додатног дохотка, тј. ако не би био извор дохотка. Ономе ко не прихвата тезу о продуктивности капитала морао би да изгледа бесмислен цео огромни скуп привредних активности везан за инвестирање или, нпр. онај који се односи на спољно економско задуживање. Први је то код нас, експлицитно исказао, чини се, Бајт (1979, с. 88-90), а многи од нас, који су исту ствар образлагали на

заобилазан и неразговетан начин, наћи ће се у невољи ако икада буду у прилици да објашњавају зашто су преко Азије ишли на Теразије. Као уосталом и Бајт пре него што је решио да питање разложи онако како у стварности и јесте.

Следеће питање односи се на ризик. Не може бити рационалне привреде ако, пре свега, није осигуран рационалан однос према ризику. То је у (нужно) децентрализованој привреди могуће једино ако субјекти иза својих одлука стоје *својом* имовином. Међутим, имовина која је „своја” не може бити друштвена. Мудри аналитичари својине су показали да из спреге индивидуализованог одлучивања и подруштвљене имовине може да проистекне само катастрофа: јавља се погубна асиметрија, тако да у случају повољног исхода привредних подухвата субјекти убирају ефекте, а у случају промашаја и губитака – рачуне испостављају друштву (Гамс 1987, с. 310-311, Поповић 1984, с. 117).

Знак великих тешкоћа, када је реч о тржишту капитала, било је и нервозно трагање за тзв. титуларом друштвене својине. Преведено на једноставнији језик, било је то трагање за власником. Постало је на неки начин јасно да друштвена својина, да би уопште могла да се квалификује као *својина*, мора да има газду. Поверовало се за тренутак да је кључ енигме друштвеног власништва у титулару. У исти мах заборавило се да, баш у часу када се пронађе неки титулар, друштвена својина губи свој толико истицани атрибут друштвености; она не може у исто време имати титулара и, с друге стране, бити друштвена, тј. припадати свима и свакоме, и то управо у истој мери у којој припада и самом титулару. За ову апорију логичко решење није могуће наћи зато што оно и не постоји.

У један мах посегло се за спасоносном формулом предузећа као титулара: оно је досад било гурнуто на маргине збивања, а у друштвеном режиму власништва оно му дође као неки предодређени, природни титулар (Божовић 1989, с. 36-37). Аналогно томе, у разматрању режима који је био дефинисан ЗУР-ом, озбиљне дилеме јавиле су се у погледу тога да ли ООУР или РО да се идентификују као субјекти друштвене својине, али без настојања да се заврши својински ланац и да се утврди крајњи власник, тј. ко *via facti* поседује организације у друштвеној привреди. Заборавило се, међутим, да са предузећем ланац својине може да почне, али никако и да се заврши, јер остаје без одговора питање коме припада предузеће.

У погледу разумевања овог сегмента у комплексу власничких односа, стручна јавност може се грубо поделити на два дела: први (већи) није дозрео ни до нивоа на којем може да разуме значај овог питања, и други (далеко мањи), који важност питања схвата, али на њега не може да пружи било какав разумљив одговор. У том склопу предложио сам и једноставан тест (не)постојања конзистентног решења проблема власништва: будући да су у (правим) тржишним привредама и предузећа (и то не само када су у банкроту) предмет свакодневних

купопродајних трансакција, ко би у таквом случају у нашој привреди примио новац при евентуалној продаји једног (нормалног) предузећа? Тек је најновији Закон о промету и располагању друштвеним капиталом (1989) пронашао неког газду који би примио новац за продато предузеће, али ни то решење неће моћи да опстане. Прво, неки други субјект треба да донесе одлуку о продаји, а републички фонд ваља да прими новац; при таквој спрези тешко да може бити речи о правој мотивацији за продају. Друго, расположиво друштвено богатство за које се до доношења закона држало да је у друштвеној својини, сад је (имплицитно) распарчано на републике, док је велики дуг (курсне разлике и остало), као облик *негативног капитала*, великодушно остављен у наручју федерације. Не би се могло рећи да у таквој политици нема неке перверзне конзистентности, али овакав распоред капитала и дугова толико је асиметричан и на путу да створи такве макроекономске неравнотеже, да је мало вероватно да може да опстане.

У описаној ситуацији није било друге него да се прихвати неки компромис са животом. Као што је убедљиво аргументисао и сам проф. Максимовић (1988б), друштвена својина је један прилично разноврстан и разноводан скуп права. Да би уопште могло да буде правног промета, тј. да би неки субјект уопште могао да прода неко средство у „друштвеном” власништву, а да би други имао рачуна да одрешу кесу и плати то средство, нека права морала су да се припишу самим субјектима, тј. да се на њиховом индивидуалном нивоу *монополизују*. Да би купопродаја било чега уопште имала смисла продавац мора имати нека ексклузивна права која други немају, а купац може стећи таква, опет искључива, права ако и *само ако* их плати. Без цепања снопа права из института друштвене својине, и то тако да „отцепљени” део буде приватизован, не може бити правног промета, али са самим цепањем незалечиво је начет атрибут друштвености. Делимична или квази-приватизација неизбежни је исход. Разни субјекти на разне начине и у различитој мери долазе бесплатно у посед неких атрибута друштвеног богатства који, поред осталог и пре свега, представљају изворе дохотка.

То је најлошији облик приватизације, у етичком погледу далеко испод приватне својине у капитализму, зато што субјекти долазе у посед имовине која им није наслеђе, за коју нису уложили нимало труда. Својство друштвеност неповратно је изгубљено, а потребна и тражена ефикасност није осигурана. Уместо најбољег решења, како се хтело и прижељкивало, добијено је неко сасвим другачије; ако тако добијено решење и није најгоре, по свему судећи није ни много далеко од њега.

Уз све муке остаје и Furubotn-Пејовићев ефекат (1974). Он из корена подсеца мотивацију не само за ширење имовине у режиму друштвеног власништва, већ крајње неугодно дестимулише и напоре да се сачува оно што већ постоји. Ипак, без мотивације да се сачува и максимално увећа имовина, тржиште капитала, као тржиште власничких права, очигледно не може да постоји. Ето још једног ограни-

чења, иако су бројне претходно изнете сметње, свака за себе и независно од других, довољне да онемогуће израстање и опстанак тржишта капитала.

3. ОГРАНИЧЕЊА У ВЕЗИ СА ТРЖИШТЕМ РАДА

Користећи аргументацију из претходног одељка, о тржишту рада би се могло пресудити по кратком поступку. Ако нема услова за тржиште капитала – а они се сви на овај или онај начин сведе на непостојање мотивационих сила које иду за максималним увећавањем имовине и присвајањем што већих ефеката управо по том основу – онда аутоматски нема услова ни за тржиште рада. Јер, на тржишту рада, као и на сваком другом, да би се уопште могло говорити о равнотежи, неопходно је да делују две међусобно супротстављене силе. Ако запослени настоје да „истеррају” што веће дохотке, по могућству уз што мање напрезање, у систему мора да постоји класа субјеката који се труде да поменути тежњу за што већим дохотком уз што мањи напор осујете и да постигну исход који је управо супротан у односу на таква стремљења. Како произлази из претходног одељка, тих сила у систему нема, па стога изостаје и елементарни услов за тржиште рада.

Сметње се јављају и по другим основама. Као што је познато, у аранжману за који смо се ми определили, као брат близанац друштвене својине наступа самоуправљање. Са наших страна потекла је теорија према којој и сама дефиниција социјализма губи сваки теоријски и друштвени смисао ако као свој битан, опредељујући елемент, не садржи и самоуправљање (Хорват, 1984, с. 200-218; 1989, с. 20-50, 80).

Самоуправљање, на жалост, повлачи читав низ независних сметњи за успостављање тржишта рада. Први је проблем идентификовање робе која се на њему промеће. То може да буде само радна снага, а третирати радну снагу као робу још увек представља светогрђе са становишта социјалистичке ортодоксије. Поврх тога, поставља се питање ко су продавци, а ко купци на том тржишту. Продавац радне снаге задржава тај статус само док се не запосли, а чином запошљавања сврстава се у редове послодаваца, тј. купаца радне снаге, па се од тог момента надаље у истој особи оваплоћују и купац и продавац! Нико нема што Србин имаде! У овом случају појам се, додуше, шири, тако да важи за све Југословене. Оригинални куриозитети до којих је дошла наша друштвено-инжењерска инвентивност, поред многих необичних и занимљивих црта, имају и ту незгодну страну да нису у најбољем складу са логиком, па зато и у функционалном смислу показују неке иритирајуће недостатке.

Следећа неприлика у вези са тржиштем рада у самоуправном систему састоји се у томе да је у њега структурно уграђена могућност да се у личне дохотке преливају и доприноси других, комплементарних

фактора производње. Због технолошки, а и на друге начине условљене разлике у композицији фактора, исти рад у различитим запослењима може, а и мора, наглашено различито да се вреднује; исти ресурси карактеришу се огромним разликама у вредновању чак и кад се систем смири у, теоретичарима толико драгим, ситуацијама дугорочне равнотеже. Нема бољег доказа алокативне неефикасности.

Неки теоретичари су покушали да ову пошаст отклоне сложеним механизмима економско-политичке интервенције, заборављајући да је враг однео шалу чим се политиком, тј. управљањем, морају компензирати дефекти који су структурно дубоко уграђени у систем. Са овим дефектом директно је повезан, боље речено јавља се као његово наличје један други – субјекти на таквом самоуправном „тржишту рада” купују читаве класе радних утрошака (и то од оних који су имали срећу да „удруже” рад) по релативно врло високим ценама, иако утрошке истог или бољег квалитета далеко јефтиније могу да купе од незапослених, који су често и млађи и боље образовани. Није тешко увидети да ни меда ни воска не може да буде од тржишта које се ослања на субјекте који (тако рећи од самих себе) потребне утрошке купују скупо, а на располагању су им знатно јефтиније алтернативе.

Да ствар буде још компликованија, механизам алокације радне снаге у самоуправном аранжману у наглашеној мери пати од познате асиметрије у варирању радне снаге: импулси тражње делују приликом њене експанзије, али реакција изостаје када стицај спољних околности захтева контракцију (Менцингер 1989, с. 216-217). Једва да је могуће зачудити се поводом тог феномена; било би чудно да је понашање супротно од описаног обрасца, јер би то подразумевало да самоуправни послодавци и квазивласници отпуштају сами себе.

Кад се свему томе дода и Wardov (1958) парадокс, налаз у вези са реакцијом на промене у параметрима, битно се појачава и поприма драстичне импликације: не само да фирме не приступају смањењу запослености кад је то потребно и економски рационално, већ рестрикцијом чак реагују и на експанзију тражње и одговарајући пораст цена. Додуше, неки су аутори (Хорват, 1967), прихватајући битно друкчије полазне претпоставке, добили стандардне компаративно-статичке резултате какви важе у нормалним тржишним привредама. Wardove претпоставке су разумније. Мала је утеха и то што су компликовањем анализе – увођењем више фактора или производа – добијени унеколико неодређени резултати: перверзне реакције се могу, али и не морају, јавити. У свом најдрастичнијем виду парадокс је доиста заташкан, али остаје основана бојазан да би могао да се јави и у таквим сложенијим констелацијама.

Последња линија одбране оних који самоуправни алокативни механизам покушавају да прогласе за тржиште радне снаге јесте посве тачна тврдња да у том механизму ипак делују снаге тражње и понуде: кад се, нпр. повећа тражња за програмерима, расту њихови доходи, а то подстиче раст њихове понуде, и сл. Заговорницима ове тезе може се,

заједно са Корнаијем (1986, с. 1699-1700) одговорити да није довољно да се само појаве неки импулси тражње и понуде да би се неки алокативни механизам могао оквалификовати као тржишни; ти импулси треба да пређу одређени праг. Није птица баш све што лети.

*

Велика је невоља што су се два најважнија потпорна стуба целе наше институционалне структуре – друштвена својина и самоуправљање – испречила управо на путу изградње факторских тржишта која представљају тврдо језгро и душу тржишног механизма. Доследно спроведено тржишно начело претпоставља да и фактори производње – и људи, и финансијска средства, и машине... – буду размештени посредством интеракције понуде и тражње, а не слободним удруживањем, или административним одлукама. Неки аутори су отишли тако далеко (Николић 1986, с. 127-129, 135-141; Поповић 1988) да су отворено истакли да без (код нас тако жестоко проказаног) капитал-односа права тржишна привреда не може ни да се замисли.

Док се не прогута крупна кнедла факторских тржишта – а гутање кнедле значи превазилажење најсветијих међу светињама самоуправног социјализма – мораћемо се задовољити само са тржиштем производа (и услуга) и евентуално девизним тржиштем као јединим факторским тржиштем које се уз важећа институционална ограничења може изградити. Произлази да је тржиште производа као чардак ни на небу ни на земљи, без свог природног ослонца у факторским тржиштима. То је слабо и недовољно и оставља отвореним питање може ли се уопште привреда са тако половичним механизмом назвати тржишном. На та ограничења више пута се упозоравало (Маџар, 1989) и она остају актуелна и даље.

То су разлози због којих друштвена својина и самоуправљање, с једне и факторска тржишта, с друге стране, никако не могу бити на истом таласу. Напротив, то је истовремено и разлог за заједничку невољу поменуто у уводном делу овог рада, која изједа нас тржишно оријентисане економисте у мери у којој се, због носталгије, доследности и из других разлога, нисмо ослободили идеолошког багажа друштвене својине и свега што иде уз њу, а што тако често изазива главобољу.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

1) Божовић Радоман (1989), у И. Максимовић и Р. Божовић, ур., *Облици својине у социјализму*, Београд, „Савремена администрација”.

2) Furubotn Eirik and Svetozar Pejovich (1972), *Property Rights and the Behavior of the Firm in a Socialist State: The Example of Yugoslavia*, *Zeitschrift für Nationalökonomie* 30, No. 3-4, 431-454, прештампано у Е. Furubotn and S. Pejovich, ed., *The Economics of Property Rights*, Cambridge, Mass., Ballinger Publishing Co., 1974, 227-251.

3) Гамс Андрија (1987), *Својина*, Београд, Институт друштвених наука – Центар за филозофију и друштвену теорију.

4) Hayek Friedrich A (1950/1953), *The Nature and History of the Problem*, F. A. Hayek, ed., *Collectivist Economic Planning*, London, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1-40.

5) Хорват Бранко (1967), *Прилог заснивању теорије југословенског подuzeћа*, Економска анализа I, бр. 1-2, стр. 7-28.

6) ----- (1984/1982), *Политичка економија социјализма*, „Глобус”, Загреб.

7) ----- (1989), *АБЦ југославенског социјализма*, „Глобус”, Загреб.

8) Kornai Janosz (1986), *The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes, and Reality*, *Journal of Economic Literature* XXIV, December, 1687-1737.

9) Маџар Љубомир (1989), *Ограничења тржишности југословенске привреде*, *Правник* 22, бр. 1-2 (41-42), 57-62.

10) Максимовић Иван (1974), *Теоријске основе друштвене својине*, Београд, Институт друштвених наука – Центар за економска истраживања.

11) ----- (1988 а), *Осврт на савремене проблеме тржишно-планске привреде*, у Н. Чобелић, ур., *План и тржиште у југословенском систему*, Београд и Крагујевац, САНУ – Одељење друштвених наука и Универзитет „Светозар Марковић”, Економски зборник, VII, 61-74.

12) ----- (1988 б), *Прилог проучавању проблематике критерија код одређивања субјеката друштвене својине*, у И. Максимовић, ур., *Субјекти друштвене својине и њихове економске функције*, Београд, САНУ – Одељење друштвених наука, Економски зборник, VI.

13) ----- (1988 ц), *Прилог систематизацији проблема у вези са истраживањем субјеката друштвене својине*, у И. Максимовић, ур., *op. cit.*, 19-29.

14) ----- (1989), *Уставни и институционални развој друштвене својине у Југославији и економско емпиријска анализа модела и праксе репродукције друштвене својине*, у И. Максимовић и Р. Божовић, ур., *op. cit.*, 3-22.

15) Менцингер Јоже (1989), *Привредна реформа и незапосленост*, у Т. Бандин и др., ур., *Привреда у реформи*, Београд, ИРО Економика и Савез економиста Југославије.

16) Николић Томислав (1986), *Суштина закона економије друштвеног рада*, Сента, Међуопштинско друштво економиста.

17) Поповић Страшимир (1984), *Оглед о привредном систему Југославије*, Београд, НИО „Пословна политика” и Марксистички центар Организације СК у Београду.

18) ----- (1988), *Аутономија привредних субјеката и тржиште*, у Н. Чобелић, ур., *op. cit.*, 229-237.

19) Ward Benjamin (1958), *The Firm in Ilyria: Market Syndicalism*, *American Economic Review* XLVII, No. 4, September, p. 566-589.

20) *Закон о промету и располагању друштвеним капиталом* (1989), Службени лист СФРЈ, XLV, бр. 84, 2043-2044.

(Примљено 30.06.1990)

dr Ljubomir Madžar,
Professor of the Faculty of Economics in Belgrade

INVARIANTS OF THE ECONOMIC SYSTEM AND FACTOR MARKETS IN SOCIALISM

Summary

Economists finally agree that economic efficiency can not be achieved without decentralization as a fundamental organisational principle, as well as that decentralization in the sphere of economy can not be consistently put into effect without a unified market mechanism. For quite a long time there are no more economists who would reject the market and believe in the possibility of direct planned allocation of resources.

Parallel to accepting the market – and in its integral version, too – some institutional variants are also accepted which are incompatible with the complete market mechanism. In case of Yugoslavia these are social ownership and self-management. The rest of the present article deals with elements and grounds of such incompatibility.

Key words: Market. – Factor markets. – Social ownership. – Self-management.

dr Ljubomir Madžar,
Professeur à la Faculté économique de Belgrade

LES INVARIABLES ÉCONOMIQUES SYSTÉMIQUES ET LES MARCHÉS DE FACTEUR DANS LE SOCIALISME

Résumé

Les économistes ont enfin abouti au consensus que l'efficacité économique ne peut pas être assurée sans la décentralisation comme principe de base de l'organisation et que la décentralisation dans l'économie ne peut pas être réalisée de manière conséquente sans mécanisme global de marche. Depuis longtemps déjà, les économistes ont cessé de rejeter le marché et de croire à la possibilité de l'allocation directe planifiée des ressources.

Parallèlement à l'admission du marché, et cela dans sa version originale, on accepte aussi certaines variantes institutionnelles qui sont incompatibles avec le mécanisme complet de marché. Dans notre cas, il s'agit de la propriété sociale et de l'autogestion. L'auteur expose en détail les éléments et les raisons de cette incompatibilité.

Mots clé: Marché. – Marché de facteurs. – Propriété sociale. – Autogestion.

др Драгутин Марсенић,
професор Економског факултета у Београду

ЕКОНОМСКИ (И НЕ САМО ЕКОНОМСКИ) ТЕОРЕТИЧАР ВЕЛИКОГ ФОРМАТА

Аутор анализира допринос Ивана Максимовића теоријском осмишљавању социјалистичког друштва у нас. Истиче се оцена да Иван Максимовић спада у најистакнутије економске и правне теоретичаре и протагонисте таквог друштва. Његов посебан допринос огледа се у два домена. На једној страни он је веома много допринео одбрани и даљем развијању концепта друштвене својине, док је, на другој страни, био упорни заговорник робне производње у социјализму. Остаје отворено питање у којој ће се мери историјски потврдити ова два опредељења, али је сасвим сигурно да је Иван Максимовић морао највећи део свог теоријског опуса да посвети одбрани ових идеја од критике догматске социјалистичке теорије. Као доследан марксиста, Иван Максимовић је на одговарајући начин вредновао и промене у савременом грађанском свету. За њега се, међутим, не може рећи да није познавао грађанску економску мисао и да није уважавао њене резултате. Тиме је отворио простор да се други лакше ослободе теоријских канона и методолошких стега званичног марксизма.

Кључне речи: *Марксизам. – Социјализам. – Друштвена својина. – Робна привреда.*

1. Време у којем је Иван Максимовић формирао своју економску (и не само економску) мисао и њоме деловао на економску стварност и интелектуална збивања у друштву, није било наклоњено прегаоцима у домену друштвених наука. Идеолошким притисцима у том времену нису успевале да се отргну ни најумније главе. При томе не мислимо само на притиске институционалне („режимске“) природе, већ и на „заводништво“ марксистичке економске науке и марксизма уопште,

којем је било тешко супротставити се путем трезвеног рационалног резона у условима у којима је доминирао емотивни занос о изградњи праведног, бескласног, неексплоататорског, егалитарног... друштва. Да нема искуства кроз које смо прошли, да се нису поступно и готово флуидно догађали, те коначно у последње две године и догодили, деманти остваривости тог друштва, да се неким волшебним случајем и без стеченог горког искуства поново налазимо пред избором: друштвена или приватна својина, план или тржиште, сарадња и заједништво свих учесника у економским збивањима или селекција међу њима, која путем конкуренције неуспешне баца у амбис пропадања а успешнима отвара путеве новог успона, да се поново налазимо пред дилемом права на егзистенцију независно од рада, умећа, квалитета знања и производа, односно опште солидарности наспрам социјалног дарвинизма – сасвим је сигурно да бисмо се определили за прву марксистичку и Марксову солуцију, за друштво социјализма. На жалост, тај избор, који смо извршили у време када нам се марксистичка доктрина наметала као опојна дрога, није имао горку емпиричку грађу коју сада имамо и која се као несавладаива препрека поставља пред било какву социјалистичку солуцију у чијој би се основи налазиле марксистичке и Марксове економске поруке и учење и која би, као таква, значила настављање досадашње праксе. За ову прилику није важно на који је начин друштво „изабрало“ социјалистичку солуцију. Важне су нам њене трагичне последице које је, најзад и срећом, смештају у историјску баштину, из које ће она можда опет изронити као срећније решење за неке будуће срећније генерације. Наше је да се од те доктрине коначно опростимо као непримерене сваковрсној материјалној оскудици из које израста људски егоизам и која, као таква, може бити превазиђена само уз егзистенцију (и доминацију) приватне својине, тржишта и конкуренције.

2. Социјалистичко друштво је испунило пола века наше историје. Оно је, као и свако друго друштво у модерној историји, имало своје теоретичаре који су га осмишљавали, своје прогатонисте који су га бранили од могућих рестаурација (унутар њега) класних, капиталистичких друштвених односа. Иван Максимовић спада у најистакнутије економске и правне теоретичаре и прогатонисте тог друштва. Као што се то друштво не може избрисати из економске историје, тако ни његове најистакнутије економске (и друге) теоретичаре не може прекрити вео заборава. У том погледу Иван Максимовић, независно од тога шта још буде понудио нашој економској јавности, остаје већ урађеним делима један од теоријских корифеја социјализма. Социјализам и као теоријска доктрина и као практично деловање има ослонац у делима класика марксизма. Отуда су теоретичари социјализма у смислу његове теоријске одбране били неизбежно марксисти. Марксизам је, међутим, био и остао исходиште веома разноврсних социјалистичких солуција. Пошто је изворна солуција социјализма, која га потпуно одваја од друштва која му претходе и по којој је он друштво без робне привреде,

претрпела крах у етатистичкој верзији, то се социјализам са робном привредом као планско-тржишна социјалистичка солуција наметнуо снагом друштвеног опредељења (план и друштвена својина) и објективне неопходности (тржиште и конкуренција). На том планско-тржишном моделу, Максимовић развија своју економску мисао. У два кључна подручја он нуди решења која су и њему (или можда највише њему) захваљујући, постала преовлађујућа у нашој економској науци. Првим се подручјем обухватају својински односи, а другим робно-новчане трансакције.

3. У домену својинских односа Максимовић, као и највећи број марксистичких теоретичара, остаје на становишту да у власничкој структури социјалистичког друштва треба и мора да доминира друштвена својина, затим да она (друштвена својина) не може да се поистовећује са државном својином, јер би се у том случају и ново друштво поистовећивало са државним социјализмом уз мноштво негативних импликација од којих смо неке искусили у првим послератним социјалистичким годинама. Оно не може да се квалификује ни као несвојина, дакле као „својина” свих, нити као таква може бити свима подједнако доступна. Разлог због којег она није, нити може бити несвојина (дакле „својина” свих па према томе и ничија и свачија) јесте управо реткост средстава за производњу која већ по себи њима намеће својински статус. Пошто је већ по дефиницији искључена могућност да се та својина испољава као државна и као приватна, остаје да се тражи теоријска дефиниција ње као друштвене својине која се економски мора оплођавати и бити друштвени капитал. Максимовић своје теоријске напоре усмерава у овом правцу и као резултат тих напора настаје дело *Теоријске основе друштвене својине – студија о самоуправним односима присвајања*. То је дело постало класика југословенске економске литературе. Први пут је публиковано 1974. године – дакле у време када идеолошку кулминацију доживљава „теоријски” концепт несвојинског статуса друштвених средстава за производњу, којем се Максимовић са снажном теоријском аргументацијом супротставља. Одбрана и даље развијање концепта друштвене својине остаће трајна Максимовићева теоријска оријентација и бројне публиковане прилоге на ту тему он сакупља и објављује у књизи *Социјализам између утопије и стварности*, коју 1990. године издаје Центар за економска истраживања Института друштвених наука у Београду. Време ће изрећи научни суд о Максимовићевој концепцији друштвене својине. Најновија збивања којима се социјализам и друштвена својина на којој се заснивао смешта у историју нашег столећа, односно која отварају зелено светло приватној својини, приватизацији и својинским присвајањима, не иду у прилог Максимовићем концепту друштвене својине. То, међутим, не може бити разлог да високо не вреднујемо Максимовићево прегалаштво у овом домену. Прво, настојећи да пронађе економски смисао друштвене својине, те да сагледа мотивационе полуге њене експанзије, академик Максимовић је, остајући марксиста,

издашно користио аналитички апарат и методолошке поступке грађанске економске науке. Тиме се и у његовом делу, као и у делима неких других великих економиста (*Oskara Langea i Michala Kaleckog*, да само њих примерице споменемо) запажа да економска наука није и не може бити демаркационом линијом подвојена на марксистичку и грађанску, односно у мери у којој је наука она је све мање само марксистичка или само грађанска. Друго, Максимовић је својим целокупним делом о друштвеној својини чинио напоре да скине идеолошке велове с економских сазнања. Чинио је то тако што се енергично супротстављао идеолошкој самоуправној еуфорији која је захватила наше друштво током седамдесетих година (и даље) и којом је био захваћен и део наше економске науке. Подстицао је, тако, креативни бунт научне радозналости код млађих економиста, те је и по томе његов допринос мисаоним збивањима у нашој економији вредан пажње.

4. Максимовић припада бројној групи економиста која се залагала за робну привреду у социјализму са универзалним својствима која она, иначе, има и у капиталистичким друштвеним односима. Реч је, пре свега, о цени производње као законитом облику испољавања закона вредности, као разменском односу роба произведених при различитим органским саставима капитала и у условима када су њихове понуде и тражња за њима изједначене. Затим, реч је о робној производњи у којој је базична организациона јединка производња предузећа које настоји да употребом ограничених ресурса максимизира профит. Другим речима, социјалистички односи производње остављају одређене трагове на робно привређивање, али га у најбитнијим карактеристикама не чине есенцијално другачијим од робног привређивања у капитализму. Мада ће тек време које долази изрицати суд о овом начину теоријског резонувања, а поготову о томе колико је уопште робна производња могућа у социјализму, а затим и о томе колико је робна производња такође уопште могућа без тржишта фактора производње (тржишта капитала и тржишта радне снаге), остаје да Максимовићу заједно са Зораном Пјанићем, Војиславом Ракићем и другим познатим економистима, припада велика заслуга за афирмацију робне привреде као јединог рационалног приступа организовању и остваривању производње употребних вредности у условима ограничених ресурса. Ова заслуга има утолико већи вредносни пондер, што је наведени приступ робној привреди браћен у време када је идеолошки био готово забрањен. Реч је о седамдесетим годинама, током којих је владало уверење и идеолошка догма да робна привреда у социјализму (када се већ без ње не може) мора бити битно другачија од законитих форми њеног испољавања у капитализму. Теоријска догма која је овако третирала робну привреду у социјализму, истицала је несвојински статус друштвених средстава за производњу, „сменила” је предузеће организацијом удруженог рада, добит дохотком, тржиште договорима и споразумима итд. И све је то постало официјелна идеологија на основу које је изграђивана институционална структура југословенског

друштва и привреде. Максимовић се свему томе одупире и трага за научном истином и поред свих ризика којима су научни радници који нису следили официјелне идеолошке поруке били изложени. Из овога, наравно, не следи да су били у праву, али остаје да су трагали за научном истином на основу својих (такође социјалистичких) уверења и на основу теоријске аргументације за коју су сматрали да је научно неспорна.

5. Социјализам по својим економским садржајима – као економска доктрина и као жива друштвена пракса – био је животна интелектуална преокупација академика Ивана Максимовића. У готово свим својим делима он се њиме бави. У три своја дела то је већ њиховим насловима (те тим пре садржајима) назначено. Реч је о докторској дисертацији *Теорија социјализма у грађанској економској науци*, која је публикована као пета књига познате едиције „Економска библиотека” у издању Савеза економиста Југославије (Београд, 1958. године), затим о књизи *Политичка економија социјализма* (издање „Савремене администрације”, Београд, 1989) и већ поменутом зборнику радова *Социјализам између утопије и стварности*.

Максимовић је већ својом докторском дисертацијом, у време када су се у нашој и другим социјалистичким земљама знања о социјализму углавном сводила на оно што су о њему оставили као поруке класици марксизма, понудио широку лепезу становишта грађанске економске науке. Тиме је освежавао нашу економску литературу, доприносећи заједно са другим економистима (превасходно оним који су се бавили историјом економских доктрина – Шошкич, Саболовић и др.) попуњавању велике празнине у њој. Разуме се, време је оставило трага и на овај Максимовићев подухват. У њему доминира наглашен критички однос према грађанским економским ученицима о социјализму. Грађанска економија је, по правилу, социјализам вредновала са становишта (не)могућности да се у њему путем тржишта и цена остварује алокација ресурса. Та би алокација са становишта произвођача требало да води максимизацији профита са употребом ограниченог капитала, а са становишта потрошача максимизацији корисности с ограниченим дохотком. Неретко ће се Максимовић у својој дисертацији служити Марксовом квалификацијом грађанске економије, по којој је она после великих класика (Петија, Смита, Рикарда) углавном вулгарна, а затим ће јој замерати статичност у приступу већ због саме чињенице да искључиве ослонце за алокацију ресурса и доходака тражи (и по Максимовићу – не налази, нити може наћи) у тржишту и слободном формирању цена.

Максимовић се прихватио и озбиљног посла да на скромном социјалистичком искуству и још скромнијем теоријском наслеђу, пружи елементе политичке економије социјализма у већ поменутој књизи са тим насловом. Није у томе подлегао искушењу да социјализам види као друштво које раскида са свим обележјима капиталистичког друштва

које се њиме смењује у историјској сукцесији. Ово је утолико значајније уколико је такав покушај био учињен у нашој економској науци (Миладин Кораћ и малобројна група истомишљеника којој сам кратко време и сам припадао) и био веома утицајан на нашу официјелну концепцију самоуправног социјализма. Међутим, Максимовић није одолео ни марксистичкој оптици о законитој смени капитализма новим друштвеним системом „када производне снаге дођу у сукоб са продукционим односима”. Једноставно, он је у целокупном свом изучавању социјализма остао доследни марксист. Ни по покушају да дефинише политичку економију социјализма, нити по уверењу да то уради на марксистички начин, време не оправдава учињени труд, нити потврђује валидност теоријских налаза. Социјализам уопште и наш самоуправни посебно, радикално настаје из друштвене стварности коју је тако рећи до јуче испуњавао. Ни марксистичко учење као његова теоријска потка не држи више воду, или већ одавно није било довољно да уз његову помоћ разумемо шта се са нама збива. И више од тога, марксистичко учење већ одавно није довољно да објасни економску структуру данашњег капитализма. Максимовић не дели то мишљење. Доследан је марксиста, што уосталом показује и својом књигом *Политичка економија – увод у марксистичку економску теорију и капиталистички начин производње* (издање „Савремена администрација”, Београд, 1988). Разуме се, у тој књизи поред осталог говори у последњем поглављу о општој кризи савременог капитализма и о њеном могућем разрешавању кретањем у правцу социјализма. Неспорне су, разуме се, огромне промене у самој природи капиталистичког продукционог односа. Оне су такве да се „класичан” марксистички опис тог односа не може више препознати у такозваној капиталистичкој стварности. Промене, међутим, не илуструју ништа од оног што као социјализам препоручује марксистичка економска наука, а још мање су сличне оном што о социјализму знамо из емпиричке грађе наше земље и земаља такозваног реалног социјализма. Ту је много непознаница и тек ће време које долази вредновати све досадашње социјалистичке захвате, па и теоријске прегаоце у том домену, међу којима Ивану Максимовићу припада истакнуто место.

6. Животописи многих великих економиста показују да се добар део њих на заласку свог стваралачког доба економијом баве у интердисциплинарном контексту са наглашеним спојем економије и филозофије, те економије и етике. Академик Иван Максимовић је свој интерес за консекцију економије са филозофијом и етиком, испољавао још у време писања докторске дисертације и касније, разуме се. Огледао се и у теоријско-методолошким аспектима сазнајног процеса у економским наукама. Пажњи историчара наше економске мисли не сме измаћи његова луцидна студија *Предмет економских наука*, публикована давне 1967. године (у издању Института друштвених наука).

7. Једноставно речено, академик Иван Максимовић својим је делом обележио економску мисао нашег послератног доба.

(Примљено 30.06.1990)

dr Dragutin Marsenić,
Professor of the Faculty of Economics in Belgrade

ECONOMIC (AND NOT ONLY ECONOMIC) THEORETICIAN OF GREAT PROPORTIONS

Summary

The author analyzes the contribution of Ivan Maksimović to the elaboration of the theory of socialist society in Yugoslavia. Maksimović is one of the most prominent economic and legal theoreticians and the protagonist of that type of society. His particular achievements relate to two areas. He has effected the defence and further development of the concept of social ownership, while at the same time being a persistent pleader of commodity production in socialism. The issue is still open of historical evaluation of these two orientations, but there is no doubt that Ivan Maksimović had to dedicate the major part of his work to the defence of these ideas against the criticism of dogmatic socialist theory. As a consistent marxist, Maksimović also took into consideration in an appropriate way the changes in the bourgeois world. He is not among the ones who did not have sufficient knowledge of bourgeois economic thought or who disregarded its results. In such a way he has opened the space for others to free themselves from the theoretical canons and methodological restraints of the official marxism.

Key words: Marxism. – Socialism. – Social ownership. – Commodity production.

dr Dragutin Marsenić,
Professeur à la Faculté économique de Belgrade

UN THÉORICIEN ÉCONOMIQUE (ET NON SEULEMENT ÉCONOMIQUE) DE GRAND VOLUME

Résumé

L'auteur analyse la contribution d'Ivan Maksimović à l'élaboration du concept théorique de la société en Yougoslavie. Il souligne que Maksimović se range parmi les plus éminents théoriciens économiques et juridiques et parmi les plus éminents protagonistes de cette société. Sa contribution particulière se reflète dans deux domaines. D'une part, il a contribué beaucoup à la défense et à la poursuite du développement du concept de propriété sociale, alors que d'autre part il s'employait énergiquement en faveur de la production marchande dans le socialisme. La question reste ouverte de savoir dans quelle mesure l'histoire confirmera ces deux orientations, mais il est tout à fait certain que Maksimović a dû consacrer la plus grande partie de son oeuvre théorie dogmatique socialiste. En sa qualité de marxiste conséquent, Maksimović a valorisé de manière appropriée aussi les changements dans le monde bourgeois contemporain. Cependant, on ne peut pas dire de lui qu'il ne connaissait pas la pensée économique bourgeoise et qu'il ne respectait pas ses résultats. Il a créé ainsi l'espace qui a permis aux autres de se libérer plus facilement des canons théoriques et des contraintes méthodologiques du marxisme officiel.

Mots clé: Marxisme. – Socialisme. – Propriété sociale. – Economie marchande.

др Владета Станковић,
професор Правног факултета у Београду

ПРИСТУП ЕКОНОМСКОМ ДЕЛУ ИВАНА МАКСИМОВИЋА

Ова расправа обухвата богато стваралаштво академика проф. Ивана Максимовића, које континуирано траје четири деценије и садржано је у око 300 одредница.

На самом почетку указује се на особен метод систематизације веома слојевитог и интердисциплинарног опуса Ивана Максимовића.

У првом делу је наглашен изузетан допринос Максимовића развоју политичке економије. Истиче се специфична архитектоника укупне економске проблематике, и указује на категорије и законе које аутор уводи у политичку економију. Већ двотомно дело „Политичка економија“, сврстава Максимовића у ред класика савремене економске мисли.

Истраживање економских система чини другу целину Максимовићевог дела. Његов допринос у овој сфери значајан је не само за теорију економског система уопште, већ и за теорију савремених типова система, као и за теорију појединачних система.

Трећи део је посвећен изучавању друштвене својине. Међу бројним радовима из ове области посебно место заузима књига „Теоријске основе друштвене својине“. Утемељење научне обраде друштвене својине чини Ивана Максимовића родоначелником школе друштвене својине.

Четврту значајну област Максимовићевог учења представља методологија економских наука. Аутор је створио неопходну основу за интердисциплинарно изучавање економских феномена.

Кључне речи: *Методологија – Политичка економија – Економски систем.
– Друштвена својина*

РАЗНОВРСНОСТ СТВАРАЛАШТВА ИВАНА МАКСИМОВИЋА

Почетни прилаз делу академика проф. др Ивана Максимовића није ни једноставан, ни лак, мада је истовремено хеуристички и плодан и подстицајан. У питању је научно стваралаштво особите врсте које континуирано траје већ четири деценије, представљено са око три стотине библиографских јединица. Ово учење је исказано кроз готово све видове научног промишљања, истраживања и сазнања – од великих научних пројеката, студија, монографија, уџбеника, есеја, дискусија, расправа, прилога, до значајних одредница за енциклопедије и приказа.

Будући несводива на једну одредницу, а у широком спектру сазнајних ставова и појмовних веза, Максимовићева научна мисао се најпотпуније везује за кореспондентистички модел приказа који је са становишта научне заједнице онај, у методолошкој разноврсности, нужан поступак за тумачење и разумевање разних видова општости научних теорија. Када говоримо о Максимовићевом достигнућу сазнајних циљева имамо на уму теорије са високом ефикасношћу решавања проблема за које *Larry Laudan* каже да су теорије које „предсказују нове чињенице”. Сагледавањем сазнајног процеса из циљева и перспективе науке, мислимо да истраживање дела Ивана Максимовића треба уврстити у приоритетне истраживачке програме са аподиктичком извесношћу да ће оно и у будућности допринети решавању многих проблема. Без жеље да се овом приликом упустимо у големо теоријско расправљање о раздвајању емпиријских од појмовних проблема (у науци још незавршене расправе о моделу научне промене), указујемо само на потребу обogaћивања наше науке која би била започета логичком и епистемолошком критиком Максимовићевог дела. Из властитог истраживачког искуства знамо да реконструкција привремено прихваћених теорија не мора да значи апсолутно одбацивање супротних и занемаривање историјских чињеница, како мисли *Popper*, а ово мишљење има и аргументацију више, јер је реч о систему економске мисли вишеслојно структуриране и истовремено полисемантичне. Ако се условно може прихватити став *Paula Feyerabend* да „наука заслужује посебан положај зато што производи резултате”, онда у конститутиван поступак те исте науке можемо уврстити и, то аподиктички тврдимо, постављање темељних појмовних питања чију ширину компетенција налазимо у Максимовићевом делу. Имамо ли на уму појам научне револуције (оног *Kuhn*овог о граници између епоха), слику Максимовићевог научног подухвата прихватамо као стварни развитак науке, а будући по многим елементима универзална, она доприноси обрасцима научних промена. За време којем припада и њен носилац, она је израз наше духовности и свести. Као облик онтолошке диференцијације (Маркс: „не одређује свест људи њихово биће, већ...”), ова мисао је још увек у успону са константним стваралачким импулсом, интелектуална и надасве парадигматична.

За њу, као такву, која егзистира (схваћено у смислу критичке свести и самосвести) скоро половину века, а проистиче из јединства теорије и праксе (њена апликативност), можемо рећи да је отворена и у дијалогу с временом. Ако прихватимо тврђење из филозофије науке да „вредност теорије и истраживачке традиције, при чему мислимо да, када је о методолошкој проблематици реч, она има изузетан значај, акцептирајући у потпуности четврти став (d) *Laudanove* специфичне функције научног прогреса, оне које „постављају појмовне проблеме за сваку теорију у тој традицији која нарушава онтолошке или епистемолошке поставке изворне традиције”. Са тог методолошког становишта сваки садашњи и будући продор у ејдетичке равни економских суштина (у феноменологији: „пут ка самим стварима”) и феноменолошког испољавања, нужно ће доводити до јасних увида у спектар сазнајних модалитета. Због богатства и ширине мисли о којој говоримо, овом приликом указујемо и на питање пред којим ће се наћи будући истраживачи његовог стварног домаћаја, а то је питање компетенције у херменеутичком задатку и рецепције уопште.

Дело Ивана Максимовића можемо посматрати са становишта нивоа формално-логичке класификације на опште, посебно и појединачно, с обзиром на разнолик домаћај истраживања бити економских појава, процеса, категорија, закона и модела садржаних у овом стваралаштву. На пример:

на нивоу општег – на највишем степену апстракције налазе се:

а) Опште појаве привређивања – трагање за њиховом квалитативном одређеношћу, као што су:

- опште активности и структура економских односа;
- опште детерминанте и структуре и величине друштвеног производа;
- производне снаге људског рада;
- начини организације и облици друштвене производње (натурална привреда, робна привреда, и планска привреда);
- резултати производне активности: потребан производ и вишак производа; друштвени (национални) доходак;

б) Проблеми методологије економских наука:

- општи методолошки проблеми економске теорије;
- микро и макроекономска анализа;
- појам и врсте метода у друштвеним наукама;
- метод апстракције;
- економске категорије;
- економски закони;
- економски модели
- метод верификације;
- историјска верификација и економско-политички експеримент;

– економска теорија *vice versa* историја и историјска метода.

У област посебности улази истраживање законитости и категорија одређених начина производње:

– истраживање економских законитости које владају у одређеним начинима производње,

– истраживање законитости које карактеришу поједине фазе у историјском развоју датог начина производње (либерални капитализам, монополски капитализам, државно-монополски (савремени) капитализам, фазе развоја социјализма, привредне реформе у земљама Источне Европе, савремени проблеми тржишно-планске привреде, самоуправни социјалистички економски систем, теоријске основе друштвене својине, и др.

Простор појединачности посвећен је проучавању економских феномена одређених друштвених заједница:

– централно-плански систем привређивања у СССР-у,

– савремени привредни систем НР Кине,

– нормална цена у југословенској економској теорији,

– економска проблематика Закона о удруженом раду,

– развој критичке теорије друштвене својине.

Напомињемо да смо само примера ради навели одређене економске феномене из богате збирке радова Ивана Максимовића, сврстане применом нивоа општости, односно према степену домаћаја и универзалности. То значи да велики број других радова (категорија и закона) није овде поменут (овом приликом циљ нам није навођење укупног стваралаштва аутора, већ указивање на један од могућих метода разврставања и класификовања богате научне грађе).

Делу Ивана Максимовића може се приступити и са становишта утврђивања посебних економских области из сложене динамике економских односа. На овој хоризонталној пројекцији укупне економске мисли, својим значајем, могу се издвојити следеће научне целине:

а) проучавање политичке економије;

б) истраживање економских система;

в) научна обрада друштвене својине; и

г) методологија економских наука.

Са увидом у потребу њиховог дијалектичког структурирања јасно је да ће нас (без обзира на различите методе критичког приступа укупном делу) примена и једног и другог прилаза проучавању економске мисли Ивана Максимовића довести до закључка, тврдњи о изградњи (модел посебног уобличавања) универзалног система економске мисли (уколико је универзални обухват уопште могућ, а посебно, у ком степену је то могуће појединцу). Уверени смо да у уском кругу истинских стваралаца у области економске мисли, свакако заслужено место припада и Ивану Максимовићу.

Будући да је други метод презентације стваралаштва чешће коришћен и да је, стога, стекао статус поступка класичне анализе, опредељујемо се за њену већ постављену пројекцију и тиме указујемо на најзначајније области интересовања, истраживања и достигнутих остварења у делу овог аутора.

ПРОУЧАВАЊЕ ПОЛИТИЧКЕ ЕКОНОМИЈЕ

Четири века дуга традиција Политичке економије – као фундаменталне економске науке, чијем су стварању и уобличавању дали своје доприносе хиљаде мислилаца (од Антоана Манкретјена /1575-1621/ који је први свом делу дао име *Трактат о политичкој економији*, 1615, преко оснивача ове науке Виљема Петија /1623-1687/, затим Адама Смита /1723-1790/, Давида Рикарда /1772-1823/, Карла Маркса /1818-1883/, до данашњих дана), била је више него изазов и за Ивана Максимовића. То је и разумљиво, јер основна дисциплина система економских наука – Политичка економија (чији су предмет проучавања основни закони који владају у друштвеној производњи, расподели, размени и потрошњи, дакле, у економским моментима који су претпоставка човекове егзистенције) никад, док траје људски род, неће бити коначно уобличена, будући да привређивање прати човеков стваралачки немир. Отуда свако време даје појединце који стреме проблематици политичке економије. Само изузетнима пада у део да из дате сфере друштвено-економских односа сагледају и отворе видике научној мисли.

Допринос Ивана Максимовића политичкој економији особен је и разноврстан. Прве радове из ове области објавио је почетком педесетих година, а данас је пред нама двотомни уџбеник који је доживео више издања. Разуме се, сваки прави уџбеник поред оригиналних доприноса аутора мора да садржи и својеврсну интерпретацију научне баштине (поновимо, у овом случају, четворовековног наслеђа које су оставиле плејаде меркантилиста, физиократа, енглеске класичне политичке економије, оснивачи научног социјализма, савремена грађанска мисао, као и социјалистичка економска мисао).

За разлику од бројних аутора који, попут Адама Смита (*Истраживање природе и узрока богатства народа*, 1776), праве синтезу и систем мисли, користећи претежно научно наслеђе, а мање сопствено истраживање и сопствене теорије, Иван Максимовић многоструко обогаћује политичку економију. Овде се најпре уочава специфична архитектоника укупне проблематике, са богатим структурирањем сложених области, којима се освежава конвенционална интерпретација политичко-економских садржаја започета још средином прошлог века. У сферу садржаја ове дисциплине уводи нове категорије и открива нове законе. Дакле, није реч само о разумевању односа произ-

водње и закона који су давно добили своје теоријске изразе, већ и о особеним феноменима савремених типова привређивања, што сматрамо изузетним достигнућем.

У књизи *Политичка економија*, чији је поднаслов *Увод у марксистичку економску теорију и капиталистички начин производње*, Иван Максимовић са уважавањем истиче доприносе које су дале главне школе и правци у развоју политичке економије, истичући и најзначајније ауторе (почев од мисли меркантилиста и француске физиократске школе, са којима почиње савремена епоха развоја економске мисли, па до гледишта аутора изражених последњих деценија нашег времена).

У књизи *Политичка економија социјализма*, са посебном ерудицијом испољио је моћ продирања у само биће економских феномена и темељно познавање достигнућа економске мисли (око 250 наслова у „Избору из литературе”, како сам пише, без чланака и студија по часописима, уколико нису обухваћени у оквирима зборника и појединих тематских бројева часописа) и надасве, способности стварања система мисли о односима производње и економским законима, који су по својој природи историјски, а због тла са којег потичу и хетегорени. Проф. Максимовић је овим радом (изашло је и треће допуњено издање, што по себи говори о континуираном раду аутора на овој материји) дао основне претпоставке за теоријско уобличавање савременог економског живота, које ће подједнако бити значајне и за аналитичаре реалних економских збивања и за развој (и достигнуће) научне мисли о економским категоријама и економским законима социјализма.

Његово дело је утолико значајније јер је настало на темељу општеусвојене историјске мисли и бројних сопствених теоријских уопштавања. У првом од шест делова ове књиге говори се о настанку и развоју политичке економије социјализма, о предмету политичке економије социјализма и политичкој економији самоуправног социјализма. Од посебног је значаја *Расправа о основама и главним проблемима теоријске изградње политичке економије социјализма* (наведено је више познатих аутора). У другом делу се тематизују: социјалистички економски односи, механизми и методи функционисања социјалистичких економских односа, привредне реформе у социјалистичким земљама Источне Европе, савремени привредни систем НР Кине, као и самоуправни социјалистички економски систем. У трећем делу пише о општим законима социјалистичке репродукције, о проблемима планске и тржишне активности социјалистичких привредних субјеката, планирању у совјетском (централно-планском) систему привређивања, теорији робне производње у совјетском систему, тржишном и планском привређивању у самоуправном моделу социјализма. Четврти део је посвећен расподели и размени друштвеног производа у социјализму. Посебно је реч о „нормалној цени” као облику примарне расподеле новостворене вредности и нормалној цени у југословенској економској теорији. Дато је посебно место и општим проб-

лемима потрошње у социјализму. У веома интересантном и значајном петом делу, посвећеном развоју социјалистичких економија, говори се о етапама развоја и трансформацији социјалистичког начина производње, о садржају и смислу развоја социјализма, као и чиниоцима развоја. У шестом (завршном) делу размотрена је „Економска доктрина о социјалистичкој економији”. Најпре је дата „напомена о литератури о економској доктрини”, потом се наводе „основни извори и главни правци економске мисли о социјализму”, „научни социјализам и економска доктрина о социјализму”, „класични марксизам и доктрина о социјализму”, „научни социјализам и социјалистичка економска пракса”, да би се на крају дао простор ревизионистичкој, реформистичкој и грађанској економској доктрини о социјализму.

Наведена структура и богатство садржаја Максимовићеве *Политичке економије социјализма*, као и специфичан метод презентирања сложених проблема теорије и праксе социјализма, већ га сврставају у ред класика савремене економске мисли.

ИСТРАЖИВАЊЕ ЕКОНОМСКИХ СИСТЕМА

Посебну научну целину у укупном делу Ивана Максимовића чини истраживање економских система. И ова широка тематска област (као и друге којима се бави) омогућава аутору истраживање, промишљање и квалитативно одређивање различитих нивоа егзистенције економског (економских) система.

Феномен(и) економског система налазе се како у оквиру уџбеничке литературе, тако и у бројним есејима писаним за *Економску енциклопедију*, студијама, ауторизованим предавањима и чланцима. Развијајући политичку економију социјализма, Максимовић даје посебно место бројним системским аспектима, као што су „Модел продукционих односа и систем привређивања”, „Централно-плански систем привређивања у СССР-у”, „Савремени привредни систем НР Кине”, „Самоуправни социјалистички економски систем”, „Фундаменти самоуправног система”, „Систем проширене репродукције (акмулације)” итд.

У есеју *Упоредна анализа економских система* (Економска енциклопедија, I том), аутор посебно обрађује „историју развоја садржаја и предмета компаративног аналитичког истраживања система” и „теоријско-аналитичке проблеме у вези с проучавањем упоредних економских система” (у којем посебно тематизује „концепт економског система у сврхе поређења”, „проучавање упоредно-економског система на основу постигнутих резултата (*outcomes*) и критеријума успеха”, „вредновање резултата које постижу поједини системи – проблеми критеријума успеха”, „остали проблеми – интеракције системских детерминаната и окружења и политичких структура и институција, интеракције институција и економских инструмената”). Есеј *Само-*

управни социјалистички економски систем (Економска енциклопедија, I том), садржи: „специфичност пута у развоју самоуправн г социјалистичког економског система”, „два фундамента система и механизма самоуправне економике – друштвена својина и самоуправљање”, „механизам функционисања и координације: тржишно-плански систем и доходак као мотив привредне активности”, „федеративни карактер система; привредни систем и национална аутономија; улога и положај државе у систему самоуправљања”, „резултати и проблеми економског система (отворена питања реформе)”.

Од посебног значаја за проблематику привредног система су и следећи радови: *О социјалистичком систему друштвене производње, Поглед на стање и проблеме привредног система и вредносних садржаја, Самоуправни привредни систем и развој СФРЈ – теоријски и емпиријски проблеми, Криза југословенског економског система, Друштвено-економски систем.*

Из наведених наслова (и поднаслова) види се да је аутор свестрано промишљао проблематику економског система. Нека питања су општег карактера (када је, на пример, реч о теоријско-аналитичким проблемима, о проблемима критеријума успеха система, о интеракцијама системских детерминаната и окружења). Има и питања везаних за феномен посебности, као што су: модел продукционих односа и систем привређивања, централно-плански систем, самоуправни економски систем, систем проширене репродукције, тржишно-плански систем и др. Аутор је често истраживао и на апстраховању привредно-системске проблематике „појединачног”, у случајевима када промишља привредно-системска питања одређене друштвене заједнице (СФРЈ, СССР, НР Кина и др.). Свакако, када је реч о појединачном привредном систему највише простора посвећује економском систему Југославије.

Не само поменути наслови, које смо навели примера ради, већ и многи други које аутор третира у свом учењу, представљају значајан допринос теорији економских система уопште, теорији посебних врста привредних система и теорији појединачних привредних система. Ставови, концепти, модели и категорије до којих је Максимовић дошао, чине незаобилазну грађу за теорију економских система која се данас налази у фази темељног конституисања.

НАУЧНА ОБРАДА ДРУШТВЕНЕ СВОЈИНЕ

Друштвена својина представља једно од посебних поља научног рада Ивана Максимовића. То је разумљиво ако се има у виду следеће поимање аутора о овом феномену: „Својина уопште, а друштвена својина посебно, представљају једно од централних поља истраживања марксистичке економске и друштвене науке. То произлази отуда што, према марксистичкој интерпретацији, економски садржај и правни

облици својине представљају угаони камен сваког друштвено-економског система привређивања”.

Истраживања Ивана Максимовића у овој области веома су разноврсна, тачније свестрана, јер је комплексан феномен друштвене својине разматран са разноврсних аспеката, почев од најапстрактнијег теоријског модела, до потребе критичког сагледавања друштвене својине у контексту развоја (реформисања) нашег привредног система. У том смислу аутор дефинише теоријски модел друштвене својине, а потом трага за бићем друштвене својине у самоуправним односима производње, настоји да се „одвоји правна од економске проблематике друштвене својине” и доприноси „теоријско-економском рашчлањивању проблематике друштвене својине”, нуди теоријска решења која „могу имати и извешан нормативан карактер и послужити консидерацијама економске политике у вези са даљим реформама нашег привредног система” (како сам дословно каже); утврђује предмет и садржину друштвене својине и указује на њихове економске функције и противречности.

Ангажовање Ивана Максимовића посвећено друштвеној својини налази се у свим облицима научног стваралаштва: великим пројектима, монографијама, студијама, есејима, чланцима, рефератима, расправама, као и у уџбеничкој литератури. Поред самосталног писања многих дела, Максимовић се јавља и у улози уредника или редактора зборника радова познатих аутора и стваралаца из области друштвене својине.

Сматрам да је најзначајније и најцеловитије посебно дело Максимовића из сфере друштвене својине, књига *Теоријске основе друштвене својине*, у издању „Савремене администрације”, која је доживела два издања, наишавши „на живо интересовање и добар пријем у ужем кругу стручњака, који су о њој већ изразили своја мишљења у стручној литератури и на научним скуповима”. Архитектоника ове књиге веома је конзистентна, настала као резултат умешног коришћења научног речника, теоријског језика и прецизне мисли о сложеној и комплексној природи друштвене својине, што на својеврстан начин објашњава и поднаслов књиге *Студија о самоуправним односима присвајања*. Прва глава под насловом *Биће својине као економске категорије*, по обухвату проблема и дубини понирања у суштину феномена друштвене својине могла би, по нашем мишљењу, да буде предмет самосталног научног дела јер разматра: (1) појам својине као економске категорије, (2) присвајање и биће својине, (3) функције потрошње и биће својине, (4) размену и својину, (5) субјекте присвајања, (6) предмет (објекат) својине, (7) својину као историјску категорију и (8) правну, јуристичку форму и правни режим економског присвајања. За следеће главе ове књиге, које су, као и прва, веома разуђене, а при том у међусобној кореспонденцији, навешћемо само називе. Друга глава је под насловом *Друштвена својина као економска категорија*, трећа глава – *Самоуправни економски односи и проблеми друштвене својине*, четврта глава – *Економска садржина теоријског*

модела друштвене својине и проблеми самоуправне робне (тржишно-планске) привреде, и шеста глава – Економски и институционални проблеми валоризације и алокације средстава у друштвеној својини.

И не само зато што нам није познат неки други аутор са више библиографских јединица из области друштвене својине, већ и због садржаја ових радова, као и начина њиховог пријема од стручне јавности и места које већ заузимају у баштини економске мисли, Ивана Максимовића можемо сматрати родоначелником школе друштвене својине.

МЕТОДОЛОГИЈА ЕКОНОМСКИХ НАУКА

Посебно место у научном раду Ивана Максимовића заузима истраживање методолошких поступака и принципа економских наука. То се, по себи, разуме када се има у виду ширина економске проблематике којом се бави. Велики број питања и проблема на које је наилазио у току истраживања, захтевао је упоредо усавршавање и метода економских наука. Искуства стечена у уопштавању и генерализацији економских феномена и њихових законитости, омогућила су му да обогати и област методологије економских наука. Будући да је ова област недовољно истраживана, и то не само због „старости” економских наука, већ и због природе економских феномена (који се, са развојем друштва, умножавају и јављају у новим облицима, што захтева и нове методолошке поступке, принципе и изразе), резултат на епистемолошкој и логичкој критици методологије који је остварио Иван Максимовић је *conditio sine qua non* сваког будућег истраживања.

Из бројних радова издвајамо следеће теоријске области: „Општи методолошки проблем економске теорије” (предмет и избор метода, методи истраживања савремене економске теорије, микро и макроекономска анализа, економетрија и методологија модела), „Метод политичке економије” (значај научног метода за политичку економију, основне методе политичке економије, специфичност примене општеметодолошких принципа у политичкој економији, метода апстракције, индуктивни метод у функцији апстракције, дедуктивни метод у функцији апстракције, методе верификације), „Неки проблеми односа политичке економије и економских емпиријских истраживања”, „Методологија проучавања економских закона”, „Историја историјског метода и економске науке”, „Економска методологија” (метод истраживања, квалитативна анализа, историјско-логички метод), итд.

Наведене теме из области методологије указују да је аутор ову сферу теоријских исказивања дубоко промишљао, стварајући тиме добру основу за даље научно истраживање широких области економског живота које смо већ разматрали у претходним насловима овог рада. То, уосталом, проистиче из следећег ауторовог исказа: „Еко-

номска методологија је скуп средстава, сазнања и начина на који остварујемо мисаону теоријску репродукцију економске сфере живота, као и законитости које у њој егзистирају”.

Однос истраживања према постојећој пракси у економској области и њеном вишем, универзалном моделу у апстракцијама, Максимовић казује особеним интелектуалним језиком. Са знањем онтолошко-епистемолошкој природи економских појава „које су увек богатије и разноврсније с обзиром на промене њихових суштина и форми испољавања”, а незадовољан постојећим стањем истраживања, Максимовић тражи нове методолошке поступке и примену синтетичке економске методологије.

Према интердисциплинарном проучавању економских појава и закона, а против априористичких и антитеоријских принципа, у овом поступку уочавамо низ нивоа општости научних теорија и широки појмовни оквир, као карактеристике метода конкретизације резултата дедуктивне логике. Његову „унутрашњу” подстицајну димензију и доследност чини отвореност према индуктивно-дедуктивном путу мишљења у методологији. Особености ове перфектне мисаоне праксе налазимо у прецизности *explicitans explicanda* као Речника једне значајне теорије.

Убеђени смо да освојена грађа из области која досад није била као целина у првом плану истраживања економиста, може да послужи за стварање једног кохерентног система методологије економских наука, за којим већ постоји изражена потреба. Независно од наших захтева и очекивања она (грађа) у овом облику, по свом домашају, теоријској заснованости и верификацији у истраживачкој пракси, представља неоспоран, изузетан допринос економској науци уопште.

(Примљено 18.04.1990)

dr Vladeta Stanković,
Professor of the Faculty of Law in Belgrade

THE APPROACH TO ECONOMIC WORK OF IVAN MAKSIMOVIĆ

Summary

The present review covers rich works of the member of the Academy and professor Ivan Maksimović effected in course of four decades and presented in some three hundred entries.

At the very beginning it is stressed that method of systematization of rather complex and interdisciplinary opus of Ivan Maksimović is specific. In the first part exceptional contribution of Maksimović to political economy is the subject matter of elaboration. Particular attention is paid to specific structure of economic problems, as well as to

categories and laws which have been introduced by him into political economy. The two-volume book „Political Economy" already classifies Maksimović as a classic of contemporary economic thinking.

Research in the sphere of economic systems is the second part of Maksimović's work. His contribution in this field is significant not only for the general theory of economic system, but also for the theory of contemporary types of systems, including the theory of individual systems.

Third part is dedicated to the study of social ownership. Among numerous works in this sphere, one should emphasize the book „Theoretical Foundations of Social Ownership". This way of fundamental approach to social ownership makes Ivan Maksimović an originator of the school of social ownership.

Fourth significant field of Maksimović's studies relates to the methodology of economic sciences. The author has created the necessary basis for interdisciplinary study of economic phenomena.

Key words: Methodology. – Political economy. – Economic system. – Social ownership.

*dr Vladeta Stanković,
Professeur à la Faculté de droit de Belgrade*

UNE APPROCHE DE L'ŒUVRE ÉCONOMIQUE D'IVAN MAKSIMOVIĆ

Résumé

Ce débat englobe la vaste création de l'académicien, Prof. Ivan Maksimović, création qui dure depuis quatre décennies et qui comporte environ 300 titres.

Au début, l'auteur souligne la méthode particulière de systématisation de l'oeuvre très complexe et interdisciplinaire d'Ivan Maksimović.

Dans la première partie, l'auteur met l'accent sur la contribution extraordinaire de Maksimović au développement de l'économie politique. Il souligne l'architecture spécifique de la problématique économique globale et les catégories et les lois que Maksimović introduit dans l'économie politique. Par son oeuvre en deux volumes „L' Economie politique" Maksimović s'est déjà rangé parmi les classiques de la pensée économique contemporaine.

La recherche des systèmes économiques est le deuxième domaine du travail de Maksimović. Sa contribution dans cette sphère est importante non seulement pour la théorie du système économique en général, mais aussi pour la théorie des types contemporains de systèmes et aussi pour la théorie des systèmes particuliers.

La troisième partie est consacrée à l'étude de la propriété sociale. Parmi de nombreux travaux de Maksimović, consacrés à ce domaine, le livre „Les bases théoriques de la propriété sociale" occupe une place particulière. En jetant les bases du traitement scientifique de la propriété sociale, Maksimović est devenu le père de l'école de la propriété sociale.

La méthodologie des sciences économiques est le quatrième domaine important du travail de Maksimović. Il a jeté la base indispensable pour l'étude interdisciplinaire des phénomènes économiques.

*Mots clé: Méthodologie. – Economie politique. – Système économique.
– Propriété sociale.*

др Драгутин Шошкић,
професор Правног факултета у Београду

ЗАКОНИТОСТИ ПОТРЕБНОГ ПРОИЗВОДА И ВИШКА ПРОИЗВОДА

Расподела друштвеног производа на потребан производ и вишак производа остаје нужна и у социјалистичкој привреди, иако је један део југословенске теорије заступао став о хомогеном карактеру новостворене вредности, имајући у виду измењени однос између најамног рада и капитала. Аргументи у прилог изнетом ставу деле се на четири групе: (1) рационалан обрачун нормалних цена захтева јасну поделу трошкова, (2) макроекономска равнотежа не може се остварити без усклађених пропорција између потребног производа и вишка производа, (3) овај однос предодређује учешће приватне (личне) и друштвене (јавне) својине у присвајању друштвеног производа, и (4) структура потреба захтева поштовање ове разлике. Нормално, природа потребног производа и вишка производа у социјалистичкој привреди је другачија у односу на најамни рад и вишак вредности.

Кључне речи: Потребан производ. – Вишак производа. – Расподела.
– Социјализам.

1. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Уопштено речено, пракса као најпоузданији критеријум нужности манифестовања одређене појаве може да се одвија сасвим адекватно научним интерпретацијама њених законитости, али може, такође, и да заостаје, па често и да корача знатно испред теорије. Што се тиче питања поделе нето друштвеног производа на потребан производ и вишак производа, економска теорија је остала на традиционалним схватањима. Наиме, теорија се задовољила општом научном констатацијом

да категорије о којима је реч остају да важе и у социјалистичком начину расподеле. Теорија то своје уверење заснива, пре свега, на објективним законитостима да се из друштвеног производа неминовно мора увек издвојити један део за потребе просте репродукције, „за голи физички опстанак” радника и њихових породица (1). Ова објективна нужност није условљена никаквим методолошким, класно идеолошким, институционалним и организационим разлозима, нити, пак, карактером својинских односа, статусом радне снаге као непосредног ствараоца нове вредности, владајућим начином расподеле. Дакле, економска теорија, „без обзира на све то”, полази од опште законитости да, „увијек остаје природно одређена потреба за извјесном сумом материјалних добара која су *неопходна* да се живот радне индивидуе одржи у нормалном стању” (2).

Од овог указивања на неопходност постојања „убичајеног”, „нормалног”, „друштвено признатог” нивоа потрошних добара (3), неопходних за репродуковање радника, није се у теоријским анализама отишло много даље. Остала је неистражена економска природа потребног производа (4) и његов однос са гарантованим, минималним личним дохотком, са платом. Такође му није одређена ни релација са личним дохотком присвојеним на основу критеријума доприноса и резултата рада. Да ли су то исте или битно различите политекономске категорије? Ако јесу различите, у чему се та разлика састоји? У томе што се потребан производ постепено „трансформише”, преображава преко дела дохотка издвојеног за потребе акумулације, која остаје радницима на слободно располагање, и опште (заједничке) потрошње у вишак производа, а он тиме фактички мења, у односу на класичан облик, своју економску природу у социјализму (5).

Застало се и пред низом спорних питања око одређивања материјалне, натуралне и вредносне, номиналне стране потребног производа. Занемарила се узрочна веза између, с једне стране, обима и структуре материјалних и духовних добара и, с друге стране, вредносног, односно ценовног израза (цене) фонда употребних вредности неопходних за биолошко репродуковање оних који су и произвели целокупан друштвени производ.

Додуше, на захтев праксе, правна надградња непрекидно настоји да одреди ниво радничких плата, „фонд заработној плати колетива” (6),

(1) Др И. Максимовић, *Политичка економија*, „Савремена администрација”, Београд, 1982, стр. 154 и 159-160.

(2) Колектив аутора са редактором др С. Јарин, *Политичка економија*, „Научна књига”, Београд, 1976, стр. 77.

(3) *Исто*, стр. 78-80.

(4) Термин, категорија потребан производ, овде се користи са становишта расподеле (присвајања), а не у смислу производње када се он јавља као „потребан рад”, односно „потребно радно време” у којем се производи потребан производ неопходан за репродуковање радне снаге.

(5) Др И. Максимовић, *Политичка економија социјализма*, „Савремена администрација”, Београд, 1989, стр. 181-185.

(6) *Форми неопходног продукта при социјализму*, „Наука и техника”, Минск, 1976.

утврди планску „цену рада”, обрачуна основни, стартни део личног дохотка као имплицитни трошак садржан у структури вредности производа (7). С друге стране, у домену интерне расподеле ствара се законска обавеза утврђивања категорије минималног и зајамченог личног дохотка радника „најмање у висини, односно обиму који обезбеђује његову материјалну и социјалну сигурност”(8).

Отуда се намеће питање какво је раније и садашње стање емпиријских истраживања и посебно теоријских уопштавања економске природе разграничења друштвеног производа на потребан производ (*pp*, макроекономски означен *PP*) и вишак производа (*vp*, макроекономски *VP*), а овога на акумулацију (*a*, *A*) и општу, односно заједничку потрошњу (*q*, *Q*). Ова проблематика се нашла, стицајем разних околности, на маргини научних збивања, ван домена интересовања политичке економије.

2. НЕКА ОГРАНИЧЕЊА АНАЛИЗЕ ПРИРОДЕ ПОТРЕБНОГ ПРОИЗВОДА И ВИШКА ПРОИЗВОДА

Постоји више оправданих разлога за такво стање истраживачког духа. Наиме, дуго времена се заступало становиште, потхрањивано, пре свега, идеолошким предрасудама, као што је уосталом био случај и са низом других економских категорија, специфичних принципа и општих законитости социјалистичког начина присвајања. Једна ограничавајућа аналитичка детерминанта за шире проучавање природе потребног производа и вишка производа била је постављена теоријска хипотеза да је, са настанком социјалистичких продукционих односа, историјски и класно превазиђена противречност, споља манифестована на сектору односа расподеле, противречност најамног рада и капитала. На тај начин се, наводно, многоструко мењају друштвени, економски и социјални статус, положај и улога радне снаге као примарног чиниоца производње. Наводно, отклањањем монопола приватне својине средстава за производњу и других материјалних услова рада, нестаје с историјске позорнице експлоатација власника радне снаге од стране власника различитих облика капитала.

Друго лимитирајуће методолошко полазиште става социјалистичке економске доктрине према диференцираној структури новостворене вредности произведене робе и подели друштвеног дохотка на део неопходан радницима за њихово биолошко репродуковање, и на део

(7) Др Ана Жилић-Јурин и др Смиљан Јурин, *Политичка економија*, Београд, 1977, стр. 391.

(8) Устав СФРЈ, 1974, чл. 22. За потпуније информисање о природи најнижег личног дохотка, као могуће границе „природне репродукције” радника, види радове др Д. Шошкић, *Минимални лични дохотак у нашем систему привређивања*, „Економска мисао”, Београд, 1969, бр. 1, стр. 120-131, и *Неки теоријски и практични проблеми утврђивања најнижег личног дохотка*, „Анали Правног факултета у Београду”, Београд, 1984, бр. 5-6, стр. 887-899.

за неодложне друштвене потребе, јесте питање доминирајућег облика својине. Када уместо монопола приватне својине почне да преовлађује и коначно доминира облик друштвене својине у којем су, начелно и теоријски, средства за производњу и други материјални услови процеса рада доступни за коришћење свим члановима друштва, под приближно једнаким условима, онда нестаје основни разлог диференцирања и рашчлањивања новостворене вредности на међусобно економски и класно супротстављене делове. То логично важи и за нето друштвени производ који у првој апроксимацији улази у тоталу, „без окрћења” у предмет (објект) друштвене, јавне својине. Он се, с обзиром на такав његов својински статус, не дели на потребан производ који присвајају произвођачи „за себе”, за своје личне потребе и вишак производа који остаје под режимом друштвене, односно јавне својине. Напротив, целокупан друштвени доходак припада само онима који су суделовали у његовом стварању. Питање је колико је то сагласно објективном деловању економских закона.

На основу претходна два аналитичка ограничења уведена је и трећа аксиома. Наиме, полази се од теоријске претпоставке да у „моделу” социјалистичке расподеле радна снага губи робни карактер, престаје да буде роба. А пошто радна снага губи својства робе, онда се на основу њене тржишне вредности не може ни одређивати квантитативна страна номиналног износа личног дохотка, „плате”, који радник присваја у циљу репродуковања своје целокупне биолошке основе, што у економском значењу те категорије треба да представља вредност потребног производа, а „остатак” представља вредност вишка производа.

Дубља генеза теоријских ограничења робног карактера радне снаге и негирања тржишта на којем се формира понуда и тражња рада, утврђује да „цена рада”, потиче из једног дуго владајућег теоријског става да је робна производња инкомпатибилна, неспојива са карактером социјалистичке привреде. Отуда потиче и оспоравање деловања закона вредности као основне законитости робне производње. Све је то оставило негативне последице на објективно одређивање квантитативног удела радника у присвајању дела националног дохотка (потребног производа).

Док се научна мисао и привредна пракса ослобађају некад прилично распрострањеног схватања о неробном карактеру социјалистичке привреде, ограниченом деловању закона вредности и контроверзама око начина његовог испољавања, дотле се, истовремено, доследно заступа мишљење да радна снага у социјализму, ниуком погледу, не долази под утицај „снага” и деловања „сила” тржишних закона. У томе, доскора, апсолутно доминира схватање, уз ретка спорења и супротстављања општеприхваћеном ставу, „да друштвено-економска позиција радника није таква да би се могло закључити да је радна снага

у социјализму роба”⁽⁹⁾). Она, у условима доминације друштвене својине ⁽¹⁰⁾, губи обе битне карактеристике из капитализма: својство робе и капитала. Излаже се научна аргументација да самоуправна робна производња „негира тржиште радне снаге, те с тим у вези и вредност радне снаге”⁽¹¹⁾. Тако у самоуправном моделу социјалистичке привреде „радна снага губи својство робе јер нестаје куповина радне снаге од стране власника средстава за производњу”⁽¹²⁾.

Независно од изложеног схватања да радна снага у социјалистичкој робној производњи нема атрибуте и статус робе, јер питање је како радници могу сами себи да продају своју радну снагу, коме они то отуђују и са ким закључују купопродајни уговор о коришћењу радних способности и, насупрот мишљењу да радна снага ипак егзистира као роба ⁽¹³⁾, јавља се тржиште радне снаге ⁽¹⁴⁾ манифестују са сви елементи тржишта рада, па је могуће објективно одредити, преко деловања закона вредности, тржишта и цена, вредност потребног производа.

3. ЗАКОНИТОСТ РАСПОДЕЛЕ ДРУШТВЕНОГ ПРОИЗВОДА НА ПОТРЕБАН ПРОИЗВОД И ВИШАК ПРОИЗВОДА

Какве су све последице остварила претходно изложена аналитичка ограничења на испољавање објективних економских закона расподеле? Изнети разлози условили су решење и довели до општег теоријског става, обавезујућег за праксу, да се нето производ третира као хомогена, јединствена и неиздиференцирана вредносна „супстанца”. То је, са своје стране, оставило видне последице и посебно дошло до изражаја приликом теоријске формулације, облика равнотежне цене, као критеријума примарне расподеле новостворене вредности. При томе се није водило рачуна да свако теоријско решење равнотежне цене примарне расподеле мора, јер је то економска неминовност, да садржи све оне елементе структуре цене на којима се заснива стварна могућност економског опстанка и непрекидног обнављања процеса производње.

(9) Др Драгољуб Драгишић, *Положај произвођача у самоуправном систему*, „Гледишта”, Београд, 1968, бр. 3, стр. 354.

(10) „Пошто у условима друштвене својине радна снага нема робни карактер, јасно је да се ниједан део новостворене вредности не осамостаљује, нема самосталну економску егзистенцију пре процеса производње и независно од њега” (Теодосије Челенковић, *Радна снага у самоуправном друштву*, „Рад”, Београд 1980, стр. 179).

(11) Др Драгутин М. Марсенић, *Доходак у условима социјалистичке робне производње*, „Самоуправљање”, Београд, 1985, бр. 5, стр. 7.

(12) Др Софија Попов, *Утврђивање личног дохотка у самоуправном социјализму*, „Економска мисао”, Београд, 1985, бр. 3, стр. 17.

(13) Др Андрија Гамс, *Друштвена својина и друштвено самоуправљање*, „Гледишта”, Београд, 1965, бр. 6-7, стр. 889.

(14) Славен Летица, *Самоуправно друштво и теорија тржишта радне снаге*, „Гледишта”, Београд, 1975, бр. 3, стр. 262, 268 и 271.

(1) Због тога нужно мора бити, са микроекономског становишта, издиференцирана укупна вредносна „супстанца” садржана у производу и неминовно рашчлањена на вредност материјалних трошкова (mt), амортизације (am), трошкова радне снаге (ld), акумулације (a) и део вредности намењен за потребе опште и заједничке потрошње (q). Сваки од ових елемената вредносне структуре производа (робе), објективно је детерминисан и постављен у каузалну међузависност, што подразумева и неминовност постојања, са низом узрочно-последичних веза, потребног производа (имплицитни трошкови изражени преко „калкулативног” личног дохотка) и вишка производа (акумулација плус општа и заједничка потрошња). Њихова узајамна условљеност, сагласно законима економске логике, представља унутрашњу повезаност, јединство и идентичност свих момената привредног живота, а нарочито повезаност процеса производње вредности и система њене расподеле. Тако се неопходност комбиновања производних фактора и неизбежност њиховог непрекидног обнављања у проширеном обиму, поставља као захтев да се економски реално валоризују друштвена средства, објективизира биолошка репродукција радне снаге (потребан производ) и нужно осигура привредни развој, повећање животног стандарда, запошљавање нове радне снаге (вишак производа).

(2) Други аргумент за, емпиријском свету, што последнију расподелу друштвеног производа (националног дохотка) на потребан производ и вишак производа, наравно са макроекономског становишта, налази се у самој природи општих законитости социјалистичке друштвене репродукције. Унутар њених материјалних и вредносних токова, неминовно се испољавају бројне опште и специфичне законитости расподеле, тако да без обзира на различита понашања субјеката присвајања, учесника у процесима расподеле, делују „неумитно” економске „силе”, испољава се законитост, на пример, законитост парцијалне и глобалне привредне равнотеже, закон сразмерности и једнакости свих елемената друштвене репродукције.

У томе, без сумње, најважније место заузима неминовност расподеле новостворене вредности на потребан производ и вишак производа. Дакле, мора се, у циљу складне сразмере између и унутар одељака репродукције, стећи сазнање колики део новостворене вредности, посматране са макронивоа, нужно одлази на неопходне потребе радника (потребан производ), а колики се део националног дохотка користи за „потребе” друштва (вишак производа).

Штавише, и у аналитичком моделу социјалистичке друштвене репродукције претпоставља се – приликом формулисања теоријског модела анализе природе општих законитости производње и расподеле (размене), када се апстрахују „деформишући” елементи у односу на „идеализирани” и, у мисаоној „лабораторији” створени, модел привреде – квантитативна једнакост, пропорционалност и сразмерност укупне вредности потребног производа (WPP) и глобалне вредности вишка производа (WVP). При томе је неопходно објективизирати

поделу вишка производа на део за потребе опште и заједничке потрошње (Q) и на део одређен на основу „рачуна вероватноће”, хипотетички за потребе акумулације (A). Уколико се у овоме пренебрегну квантитативна сразмерност и складност парцијалних и глобалних величина, тада неминовно настаје стање тежих, односно лакших поремећаја привредних токова.

(3) Трећи разлог поделе друштвеног производа на потребан производ и вишак производа налази се у карактеру, друштвено-економској и социјалној функцији друштвене својине. Наиме, нужност поделе нето друштвеног производа, сагласно економским законима, на одговарајуће сразмерне агрегатне величине и објективизација њихових међусобних квантитативних односа и релација, представља граничне тачке, разграничења различитих облика својине (индивидуалне, личне, приватне, јавне, односно државне). Од тако утврђене поделе простире се, с једне стране, лична, приватна својина и одвија процес „индивидуализације присвајања” одређеног дела нето дохотка, квантитативно (вредносно и материјално) до износа вредности потребног производа, док се, с друге стране, изнад економски рационално постављене границе (објективно утврђене величине вредности потребног производа), налази простор афирмације друштвене, јавне својине, њено непрекидно обнављање, увећање и репродуковање на проширеној основи. Отуда, објективно постављање ових релација зауставља претварање, сузбија „протоке” попут „спојених судова”, друштвене у приватну (индивидуалну), личну својину. Захваљујући томе, уместо изазивања индивидуализације, испољавања „агресивног духа” приватизације јавне својине, долази до подруштвљавања у оквирима вредности вишка производа неких облика потрошње (инвестиционе, репродукције, опште и заједничке). На тај начин потпуније се испољава природа јавне својине и остварују услови очувања њене материјалне основе.

(4) Најзад, један од битних узрока поделе друштвеног производа на потребан производ и вишак производа налази се у самој економској суштини, природи феномена потреба. Од великог је економског значаја складност и сразмерност структуре (вредносне и материјалне) друштвеног производа и структуре, значаја и редоследа потреба. Шта улази у круг материјалних добара, употребних вредности, у предмет потреба (објект) потребних раднику (субјект), за његово (и породице) „природно”, биолошки нужно репродуковање. Ако потребе нису дефинисане искуствено, на основу економских критеријума, историјских услова живота људи, културних назора и духовних захтева „потрошача”, већ су оне означене описно, одређен је само њихов филозофски појам (15), онда није објективно одређен ни потребан производ. На пример, „природне потребе” претпостављају предмете, материјална добра, употребне вредности самоодржања, јер је немогућа

(15) Агнеш Нелер, *исто*, стр. 105-135.

човекова егзистенција ако их не задовољи, ако оне не постоје као реалност. Ове потребе су више појам границе, доњег лимита, испод којег је угрожена човекова физичка егзистенција, његов биолошки опстанак, него што оне улазе у групу потреба према којима се одређује величина вредности (натурално и вредносно) потребног производа, а у зависности од њега и величина вредности вишка производа.

Потребе, као захтеви радника, њихов субјективни став изражен у односу на збир материјалних добара и духовних творевина неопходних за „нормално” и „уобичајено” репродуковање произвођача, веома су разноврсне, комплексне, симултане, периодичне и дељиве. Оне су зависне од низа различитих, не само економских момената – материјалног благостања, већ и других детерминаната: историјских, културних и социјалних услова у којима се одвија активност потрошње. У систему, скали потреба, „природне потребе” се разликују од „нужности”, а ове од „друштвених”, „подруштвљене потрошње”, од „потреба стандарда” (16). С обзиром на различите особине потреба, њихов динамички карактер, зависност од бројних утицајних чинилаца, разноврсности систем потреба у којем постоје приоритети њиховог задовољавања, неопходно их је довести у склад са потребним производом. У томе се огледа неминовност, законитост његовог објективног утврђивања, дефинисања.

4. ИЗМЕЊЕНА ПРИРОДА ЗАКОНИТОСТИ ПОТРЕБНОГ ПРОИЗВОДА И ВИШКА ПРОИЗВОДА

Ако се сагласимо (без обзира на методолошко-теоријска ограничења и контроверзе, око схватања карактера радне снаге у самоуправном моделу привреде и друштвене својине) да се у социјалистичком начину расподеле друштвени производ дели на потребан производ и вишак производа, остаје да се одговори на питање да ли је, и ако јесте у чему је, измењена њихова природа у социјализму у односу на капиталистички систем присвајања. Неспорно је, с обзиром на историјски, односно динамички карактер односа производње, да долази до промене односа присвајања (расподеле). Пошто економске категорије представљају теоријско уопштавање, мисаони одраз друштвене (закон) објективне економске стварности, „апстракције друштвених односа производње”, а они су, са становишта принципа материјалистичке дијалектике, „подвргнути” непрекидним историјским „трансформацијама”, поред осталог од једног ка другом, увек развијенијем од претходног, облика својинских односа, то се логично мења и категорија потребног производа и вишка производа.

Међутим, остаје обавеза да се одговори на питање у чему је промењена њихова економска природа. Одговор се налази, формално,

(16) Исто, стр. 136-143.

логички и садржински, у битним разликама између, с једне стране, најамнине и вишка вредности, као основних категорија капиталистичког начина присвајања, и с друге стране, потребног производа и вишка производа, као економских категорија социјалистичког модела расподеле. У њиховим супротностима и различитостима садржана су слична, па и нека идентична обележја. Извесна сличност и идентичност међу њима огледа се на релацији утврђивања економске функције најамнине и личног дохотка – „плате”. Преко њих се, у оба случаја, обезбеђује одређена количина (обим) разноврсних материјалних добара (структура употребних вредности), неопходних за нормално репродуковање целокупне биолошке основе радника. Код оба облика дохотка, реч је о вредносној, номиналној и материјалној страни средстава за живот потребних да се радна снага произведе, развије, одржи и овековечи.

Уосталом, ако се најамнина сведе „на део сопственог производа рада радника”, неопходан за нормално репродуковање радне снаге, „ако се овај део ослободи капиталистичке границе и увећа до таквог обима потрошње, какав с једне стране допушта производна снага друштва, ... а који се, с друге стране, захтева за пуни развитак индивидуалности; ако се затим вишак рада и вишак производа сведе на меру која се под датим друштвеним условима производње захтева, с једне стране, за стварање фонда осигурања и резерве, с друге стране за стално увећавање репродукције у степену који је одређен друштвеном потребом, ако се на крају у потребан рад и вишак рада укључи количина рада коју за рад способни чланови друштва морају да обаве за чланове који још нису или више нису способни за рад, тј. буде ли се и најамнини и вишку вредности, потребном раду као и вишку рада, скинуо специфични капиталистички карактер, онда ови облици не остају, већ само њихове основе које су заједничке свим друштвеним начинима производње” (17).

Међутим, ако се пређе с општих на специфичне одреднице категорије најамнине и вишка вредности, односно потребног производа и вишка производа, онда се, начелно и теоријски, између њих испољавају знатне разлике. Наиме, у капиталистичком начину расподеле новостворене вредности, „потребан производ”, изражен вредносно у облику најамнине, одређује се на основу тржишне вредности робе радне снаге. Преостали део остварене вредности представља вредност вишка вредности, који капиталисти присвајају на основу монопола приватне својине над средствима за производњу и са њим слободно располажу, делећи га, наменски, на фонд своје личне потрошње и средства сопствене акумулације, чија је економска функција не сметано одвијање проширене репродукције индивидуалног капитала, уз непрекидан пораст његовог органског састава, повећања конкурентске способности, увођења техничких иновација у процес производње, а све у циљу максимизације профита. У овом случају, с

(17) Карл Маркс, *Капитал*, том III, „Култура”, Београд, 1948. стр. 760.

обзиром на карактер својинских односа, нема реалне могућности све док постоји монопол приватне својине, да „потребан производ”, изражен вредносно и материјално преко најамнине, захвати један део вишка вредности, мењајући на тај начин своју класну природу, јер то апсолутно не дозвољавају власници пласиране капитал-вредности.

Насупрот томе, у моделу социјалистичке расподеле мења се економска природа потребног производа и вишка производа. Лични доходак, остављајући по страни све спорне тачке и недоследности теорије и праксе у погледу његовог односа са минималним, гарантованим, „зајамченим” личним дохотком, као институтом вођења социјалне политике према одређеним радничким слојевима, није идентичан са потребним производом. Он садржи, у односима социјалистичког облика присвајања, осим личног дохотка, „радничке плате”, што у класичном значењу тога појма представља потребан производ, и део вишка производа који се аналитички разлаже на фонд акумулације и средства намењена за потребе опште и заједничке потрошње (18). Оба дела, на која се рашчлањује вишак производа, улазе на индиректан, посредан, начин у потрошњу радника. Један његов део, намењен акумулацији (*a*), остаје радницима на слободно располагање и коришћење, присвајајући га фактички, без обзира на то да ли у томе посредује држава или предузеће, кроз облик одложене будуће потрошње. Други део вишка производа враћа им се преко коришћења услуга њиховог школовања, стицања знања и стручног оспособљавања, „потрошње” културних и духовних добара, коришћења услуга здравствене заштите и слично, тако да произвођач оно што привремено губи као приватно лице касније добија директно или индиректно као члан друштва. На овај начин се део вишка производа претвара у потребан производ, при чему се донекле мења његова економска природа.

(Примљено 20.12.1990)

(18) Види о томе аналитички потпуније у књизи др Ивана Максимовића, *Политичка економија социјализма*, „Савремена администрација”, Београд, 1984, стр. 162-168.

dr Dragutin Šoškić,
Professor of the Faculty of Law in Belgrade

PATTERNS OF NECESSARY PRODUCT AND OF SURPLUS OF PRODUCTS

Summary

The distribution of the social product into the necessary product and the surplus of products remains necessary also in the socialist economy, although a part of Yugoslav theory advocated the homogenous character of the newly created value, while having in mind the changed relationship between hired labour and capital. The arguments in favour of mentioned opinion can be classified into four groups: (1) rational calculation of normal proces requires clear distribution of costs; (2) macro-economic balance can not be achieved without coordinated proportions between the necessary product and the surplus of products; (3) this relationship is a prerequisite for participation of private (individual) and social (public) ownership in the acquiring of social product; and (4) the structure of needs requires the respect for such differences. Obviously, the nature of necessary product and the surplus of products in the socialist economy is different in comparison to the hired labour and the surplus value.

Key words: Necessary product. – Surplus of products. – Distribution. – Socialism.

dr Dragutin Šoškić,
Professeur à la Faculté de droit de Belgrade

LES LOIS DU PRODUIT NÉCESSAIRE ET DU SURPLUS DE PRODUIT

Résumé

La division du produit social en produit nécessaire et surplus de produit reste indispensable dans l'économie socialiste aussi, bien qu'une partie de la théorie yougoslave ait soutenu la position sur le caractère homogène de la valeur nouvellement créée, étant donné le rapport modifié entre le travail salarié et le capital. Les arguments en faveur de la position soutenue se divisent en quatre groupes: (1) le calcul rationnel des prix normaux exige un partage plus clair des dépenses; (2) l'équilibre macro-économique ne peut pas être réalisé sans proportions équilibrées entre le produit nécessaire et le surplus de produit; (3) ce rapport détermine la participation de la propriété privé (personnelle) et de la propriété sociale (publique) dans l'appropriation du produit social et (4) la structure des besoins exige le respect de ces différences. Il va sans dire que la nature du produit nécessaire et du surplus de produit dans l'économie socialiste diffère par rapport au travail salarié et au surplus de valeur.

Mots clé: Produit nécessaire. – Surplus de produit. – Distribution. – Socialisme.

др Мирослав Петровић,
професор Правног факултета у Београду

ПРИЛОГ АНАЛИЗИ ФУНКЦИЈА И ОБЛИКА ЈАВНИХ ЗАЈМОВА И ЈАВНИХ ДУГОВА

Реални токови новца и капитала показују да се процес ширења задуживања и умножавања дугова у домаћим и иностраним размерама не може зауставити, па чак ни успорити. Два су једноставна објашњења за то. Прво, поларизацијом економске моћи у једним државама недостају средства за привредно активирање природних и људских потенцијала и укупни друштвени развој, док у другим постоји вишак средстава која морају да буду пласирана, а најчешће се у домаћим условима не налазе могућности за њихово ангажовање. Друго, с обзиром на постојеће односе, у многим привредно развијеним државама тешко су остварљиви активирање и мобилизација слободних новчаних средстава без директне или индиректне интервенције државе и државног сектора у привреди.

Постојање слободних и неактивираних сума финансијских средстава неприхватљиво је и неодрживо са становишта опште економске теорије и праксе, посебно са становишта основних правила да се свака сума новца мора укључити у одређене облике тзв. „оплодње” средстава, односно капитала. Пошто су апсорпционе могућности често недовољне, на тржишту новца и капитала јављају се краткорочно и дугорочно вишкови који се нуде и то под релативно повољним условима, како у погледу висине каматне стопе, тако и у погледу рокова и начина враћања. У тим и таквим условима једно од могућих решења било је и јесте позајмљивање оним субјектима који желе да тим средствима постигну жељени економски или ванекономски циљ и спремни су да за остварење тог циља плате својеврсни данак. Практика је током протеклих неколико година показала да постоје бројне и врло различите могућности да се позајмљивањем и задуживањем, посебно преко рентних зајмова, нађу решења прихватљива и за повериоце и за њихове дужнике.

Готово несхватљиво високи износи дугова и висок степен унутрашње и спољне задужености, представљали би, свакако, изузетно

велики финансијски, економски, социјални и политички проблем савременог света када би били у питању само класични облици зајмова и задуживања. У великом броју случајева, међутим, тај проблем је знатно другачији, јер многи повериоци и не очекују да им се дуг врати – они су пласирали своја слободна средства и задовољавају се убирањем камате као сталне и сигурне ренте. На унутрашњим и међународним тржиштима новца и капитала дошло би до изузетно тешких поремећаја у односима понуде и тражње и до одговарајућих реперкусија на привредне и финансијске токове, када би се и један релативно мали део тог пласираног капитала вратио кредиторима и када би они морали поново да траже услове и могућности за нове пласмане. То практично значи да многи, заправо већина поверилаца, прихвата стање *status quo* и спремна је да на дуги рок одложи питање повраћаја главнице дуга. Једино што те бројне повериоце интересује јесте то да дужници буду ревностни у погледу плаћања камате и да повериоцима пруже ваљане доказе да извршавање те обавезе неће бити доведено у питање. У том смислу репрограмирање и рефинансирање дугова, како унутрашњих, тако и спољних, представља објективно потребну и корисну финансијску и економску појаву.

Кључне речи: Јавни кредит. – Рентни зајмови.

УВОД

Зајмови и задуживање, дугови и презадуженост представљају данас готово незаобилазну тему у свим разговорима о привреди и привредном развоју, о актуелним економским и ванекономским питањима савременог света. Реално се, међутим, о овим питањима још увек недовољно говори и пише, бар не онолико колико би било потребно и не на начин који би одговарао стварном стању и његовој сложености и озбиљности.

Најчешће се у свим тим расправама има у виду комплекс односа између високоразвијених индустријских држава, са једне, и земаља у развоју, са друге стране, комплекс који неоспорно има своје значајне економске, социјалне, политичке и хумане димензије.

Поред тог значајног и врло актуелног комплекса односа између развијеног света и земаља у развоју, постоји и други, не мање значајан и не мање актуелан сплет односа и њихових унутрашњих поверилаца: банака, корпорација, грађана. У јавности се сразмерно мало о томе зна, па су и компетентни коментари о тој релативно новој финансијској, економској, социјалној и политичкој појави још увек испод потребног и могућег нивоа.

Податак о висини тих унутрашњих дугова добија на значају када се дода да највећи део тих позајмљених, односно примљених средстава, никада неће бити враћен кредиторима, односно да су се у најчешћем броју случајева повериоци и дужници, формално или *via facti* договорили или споразумели да дуг номинално постоји и то *ad infinitum*, а да реално постоји само обавеза редовног и неодређено дугог плаћања камате по том дугу.

Мада су разлике између спољних и унутрашњих дугова веома велике и суштинског карактера, изненађују две њихове заједничке

прте: настали су и настају због потребе многих савремених држава да дефицитарним финансирањем омогуће толико потребну финансијску и економску стабилност и услове за привредни и друштвени развој, а могуће их је одржати и, чак, стално увећавати захваљујући процесу трансформације класичних амортизационих у нове, рентне зајмове. И једно и друго заслужује да буде детаљно анализирано, јер без такве анализе није могуће схватити обим и значај новина у материји јавног кредитирања.

КЛАСИЧНО ГЛЕДАЊЕ НА ЗАДУЖИВАЊЕ ДРЖАВЕ

Пошто се под појмом *класично* често подразумева нешто што припада давној прошлости или бар периоду од пре једног или два века, потребно је одмах нагласити да је то класично гледање струке и науке, па и шире јавности, на задуживање државе, карактерисало чак и прве три деценије овог столећа, те да нова гледања јесу заиста нова, односно савремена.

Полазна основа за то класично гледање на зајмове и, уопште, на задуживање државе, била је да „здраве финансије” државе не могу и не смеју дозволити трошење државних или јавних средстава изнад мере коју одређују државни или јавни приходи. Буџетска равнотежа сматрана је идеалом који се по сваку цену мора поштовати и остваривати, чак и у врло сложеним и тешким временима. Само у случају рата или великих елементарних непогода било је дозвољено користити ванредне изворе прихода, па, према томе, задуживање је било прихватано само као нужно зло којем се прибегава онда када се никако не могу обезбедити средства за уравнотежење државног буџета.

Дефинисање средстава остварених задуживањем, у земљи или у иностранству, као „ванредни државни приход”, потврђивало је да је реч о заиста изнимном начину обезбеђивања толико потребног покрића ванредних издатака у тим ванредним условима или околностима. Наравно, такво гледиште имало је у виду само тзв. консолидоване зајмове, зајмове на рок од више година, док су тзв. летећи зајмови ретирани као дозвољене краткорочне позајмице за покриће привремених, текућих дефицита у државној بلاгајни у току извршења буџета и као такви бивали прихваћени без већег противљења.

То класично осуђивање зајмова и, уопште, задуживање државе, било је у пуном и логичном складу са гледиштем да су функције и задаци државе ограничени на организацију државне управе, на обезбеђивање унутрашњег јавног поретка и на стварање свих потребних услова за одбрану земље од евентуалног спољњег непријатеља. Пошто је била реч о редовним државним или јавним потребама, било је сасвим разумљиво да се није прихватало тражење ванредних извора прихода за њихово финансирање.

Тек крајем прошлог и почетком овог века долази до извесног ублажавања оштрих осуда задуживања државе и до нешто либерал-

нијег односа према државним или јавним потребама које управо у том периоду почињу да добијају нове садржине и за чије задовољавање све чешће почињу да се обезбеђују и допунски извори прихода, па и зајмови. Та промена је проузрокована еволуцијом схватања о стварним функцијама државе и почетним облицима мешања њених органа у многим областима друштвеног живота и многим сферама друштвених односа.

У почетку релативно дискретно и суздржано, а убрзо много отвореније и агресивније, многе државе су већ последњих деценија прошлог и првих деценија овог века оствариле своје учешће у образовању (не само основном, већ у малом броју земаља и у средњем и високом), у здравству, пензијском и инвалидском осигурању, социјалној заштити. Тај процес ширења државних функција и све екстензивнијег тумачења обима задатака и улога државних органа, захватио је у том времену и неке делове привредне сфере: железнички саобраћај, поштанско-телеграфски и телефонски саобраћај, чак и производњу електричне енергије. За све те нове функције било је тешко, готово немогуће, обезбедити средства из редовних извора, па се одступа од чврстог и крајње доследног схватања које значи безрезервну осуду задуживања. Многе железничке пруге и друге саобраћајнице, многе термо и хидроелектране, као и неки други привредни објекти, изграђени су као државни, средствима обезбеђеним путем државних, односно јавних зајмова. Све је то, међутим, било у границама које су биле једино могуће у класичном, либералном капитализму и свим другим фазама овог друштвено-економског система које су претходиле савременом државном капитализму. Тек је велика светска криза тридесетих година овог века означила крај једне и почетак друге ере у привредном и друштвеном животу савремених заједница и тек у њој постаје јасно да се старо мора напустити и заменити новим, да се, између осталог, мора у основи променити став према буџетској равнотежи и односу између редовних и ванредних државних или јавних потреба и начина обезбеђивања финансијских средстава за њихово задовољавање. За разумевање природе и карактера свих тако значајних промена, извршених у релативно кратком периоду од једва десетак година, потребна су мало шира и детаљнија указивања на суштину процеса који су били нови и тражили нове механизме и инструменте.

ПОРЕМЕЋАЈИ ФИНАНСИЈСКЕ РАВНОТЕЖЕ У ВРЕМЕ ВЕЛИКЕ СВЕТСКЕ КРИЗЕ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА – УЗРОЦИ И ПОСЛЕДИЦЕ

Добро је познато како је и зашто дошло до велике светске кризе тридесетих година овог века и како је и којим путем нађен излаз из ње. Више него икада дотле, економска струка и наука дале су немерљив допринос разумевању узрока и тражењу путева за излаз из тог стања које је било алармантно, тешко и опасно. Најчешће се та велика криза

временски одређује у уже границе од четири или пет година, а реално она је трајала знатно дуже и имала дугорочније последице. У Сједињеним Државама, на пример, као привредно најразвијенијој земљи западне хемисфере, ниво оствареног укупног друштвеног производа из 1928. године достигнут је и премашен не 1932. или 1933. године, већ тек тринаест година касније, 1941. године. После кризе следио је дуги период опоравка у којем су многи негативни процеси и трендови још увек постојали и снажно деловали на привредни живот те велике земље.

Због наглог и општег пада привредних активности, већ у 1929. години драстично су смањени приходи државних буџета, а потребе за хитним интервенцијама у многим сферама друштвеног живота нагло су повећане. Требало је обезбедити финансијска средства за пружање помоћи незапосленима, за обезбеђивање хране гладнима, за све облике социјалних давања којима се настојало да ублажи негативно дејство кризе на социјалне односе и политички живот. То је био први и основни разлог за иницијално прибегивање задуживању. Следили су, затим, други, условљени мењањем схватања о односима између државе и привреде и конституисањем савремене, активне и функционалне економске политике.

Често се губи из вида чињеница да су у моменту када је криза почела да добија сва своја значајна обележја, постојали сви услови и све претпоставке за нормалан привредни живот и привредни развој. Радне снаге је било и више него што је привреда могла да запосли, сировине су се производиле у све већим количинама, машина и друге опреме било је све новијих и све савременијих. Штавише новца, односно капитала, било је довољно, али се он хитро почео повлачити из привредних токова и имобилисати у банкама и другим финансијским институцијама. Због познате глобалне неравнотеже између производње и потрошње (која је, наравно, настала не због хиперпродукције, већ услед проблема у кретањима укупне, односно платежно способне тражње, изазваних односима у капиталистичкој расподели друштвеног бруто производа и националног дохотка), било је неопходно интервенисати и вратити тај имобилисани капитал у ток друштвене репродукције. То нису могли да учине појединци, без обзира на висину расположивог капитала, то нису могли да предузму ни удружени власници значајних финансијских средстава, већ је то могла и морала да учини само држава као нови активни учесник у привредном животу и у привредним процесима. Будући да није располагала сопственим капиталом и да опорезивањем није могла да прибави ни средства за своје основне редовне потребе, држава је била приморана да приступи задуживању, и то најчешће интерном, обезбеђујући тако на посредан начин мобилизацију новчане акумулације и њено привредно активирање.

У стручној, па и у популарној економској литератури, о тим променама улоге државе у друштвеном и, посебно, привредном животу, написано је много радова и готово да ниједан од битних момената у том комплексу трансформација државних функција није остао неанализиран и непроучен. Промене су биле не само велике, већ и суштинске: дефинитивно је напуштено схватање о спонтаности привредних кретања, економска доктрина садржана у формули „Laissez faire-laissez passer”, и утврђено је и потврђено да је активна и функционална економска политика, којом савремене државе утичу на привредни живот, привредна кретања и привредне токове, категорички императив садашње друштвене и економске епохе. За ту и такву економску политику било је неопходно обезбеђивати све веће износе финансијских средстава и у тој готово хроничној беспарици напуштање буџетске равнотеже представљало је једино могуће практично и теоријско решење.

Пошто се напуштање једног доктринираног схватања или једног дуго поштованог принципа у теорији врши релативно тешко и споро, учињен је покушај да се нађе компромисно објашњење зашто се и како тражи другачије решење за односе између државних или јавних прихода и државних или јавних расхода. Уместо класичне једногодишње финансијске или буџетске равнотеже, предлаже се циклична равнотежа по којој се у знатно дужем временском периоду, који се поклапа са трајањем привредног циклуса, мора остварити толико потребна финансијска равнотежа. У годинама рецесије или кризе, државни приходи биће смањени и због повећаних државних расхода, посебно оних усмерених у интервенције за подстицање привредних кретања, наступиће дефицити у државним буџетима. Након тога, захваљујући успешности економске политике, наступиће период успона или просперитета, када ће државни редовни приходи бити повећани, а смањена потреба за већим интервенцијама, те ће у тим годинама државне финансије бити позитивне. Суфицити тада остварени биће довољни да покрију раније остварене дефиците и равнотежа ће бити остварена, само не више у свакој појединачној буџетској години, већ у периоду који се креће од 7 до 10 или 11 година, односно који одговара трајању једног привредног циклуса.

У пракси се, међутим, теорија цикличне буџетске равнотеже показала као неостварљиви идеал. Увек је и лако могуће одредити почетак и крај једног буџетског циклуса који је завршен у протеклим годинама. Много је теже, и то се чини са много више ризика да се погрешно, предвидети резултате текућих привредних кретања и одредити у којој се фази једног циклуса привреда земље управо сада налази. Стога се у пракси најчешће заузима конформистички став да је „управо сада најтеже”, да „управо сада треба трошити више” па да ће у

годинама које следе све то бити изравнано и уравнотежено. Потражено је и нађено решење које је значило још веће удаљавање од класично дефинисане буџетске равнотеже - изграђен је концепт систематског буџетског дефицита.

У основи новог концепта државних финансија и односа између потреба са једне, и финансијске могућности са друге стране, стоји уверење да се буџетска равнотежа мора ставити у други план, подредити једној много важнијој, привредној равнотежи у сваком друштву па и у држави. Без равнотеже у привреди и без услова за привредни развој, нема опстанка савремено организованог друштва, не може се очекивати да се оно развија и напредује. Ако због потреба привредног живота и привредне стабилности треба смањити фискални притисак и растеретити привредне субјекте, смањиће се сви порези и друге дажбине. Уколико су привреди потребна одговарајућа финансијска средства, она ће се обезбедити разним облицима финансијске интервенције: дотацијама, субвенцијама, регресима, премијама, рефакцијама и другим сличним инструментима или мерама. У шали се некада говорило да је добар министар финансија онај „коме је прва реч - не дам!”. У многим савременим државама такав министар би био лош финансијски стручњак и лош политичар, јер се за одређене потребе морају увек обезбедити потребна средства у циљу очувања или остварења економске, социјалне и политичке стабилности државе и друштва.

Тешко је и готово немогуће утврдити јединствена мерила и рецепте за превазилажење поремећаја финансијске равнотеже у свим савременим државама; разлике у степену привредне развијености и, поготово, разлике у основама њихових друштвено-економских система толико су велике и суштинске да се о њима мора водити рачуна. Развијеним земљама је проблем како да мобилишу и привредно активирају сопствену акумулацију која често бива неоптимално каналисана и коришћена. Недовољно развијене земље и земље у развоју настоје да обезбеде прилив иностране акумулације у циљу што бољег коришћења својих људских потенцијала и природних ресурса и, на основу тога, створе услове за превазилажење заостајања за другим земљама у привредном и друштвеном развоју.

Упркос свим разликама у прилазима успостављању привредне и, посебно, финансијске равнотеже, за све савремене земље је карактеристично да у својим напорима да консолидују своју привреду и своје финансије све чешће користе унутрашње и спољне зајмове, те на основу тога долази до готово константног повећања износа који се код дужника књиже као обавеза која све више оптерећује њихове привреде.

ТРАНСФОРМАЦИЈА КЛАСИЧНОГ СИСТЕМА ЗАДУЖИВАЊА И ПОЈАВА НОВИХ ОБЛИКА ЗАЈМОВА И ДУГОВА

У финансијској теорији и пракси постоји више подела јавних зајмова, али се најчешће јављају и анализирају две: прва је подела на летеће и консолидоване, друга на унутрашње и спољашње. Теку новије време пажњу привлачи и трећа подела, на амортизационе и рентне.

Амортизационе зајмове карактеришу извесност и прецизност свих релевантних момената у односима између поверилаца и дужника и њихова постојаност, која се, чак и у условима битније промењених околности, релативно тешко доводи у питање. У настојању да се што потпуније обезбеде оба партнера, у уговорима о амортизационим зајмовима не оставља се ништа нерегулисано или недовољно прецизно регулисано. Зна се ко је кредитор а ко дужник, колика је сума у питању, колика је каматна стопа уговорена, како ће се и када зајам вратити. Захваљујући овим њиховим одликама, амортизациони зајмови су дуго били цењени и прихватани као гарант успешности и сигурности ових својеврсних финансијских аранжмана.

Уз њих су се, само изнимно и релативно врло ретко, јављали у пракси и рентни зајмови који су били нешто другачије оријентисани: циљ им је био да повериоцу обезбеде сталан периодичан доходак по основу позајмљених средстава. Да би тај циљ могао да се оствари, у уговорима о рентним зајмовима се не одређују време и начин отплате дуга, већ се оставља да то дужник учини онда када му одговара, у целини одједном или у одговарајућим траншама. Специфичан облик тих рентних зајмова била је тзв. „вечита рента”, где су се обе уговорне стране саглашавале да повраћај дуга никада неће уследити, али да ће повериоцу неограничено дуго бити исплаћивана камата по утврђеној каматној стопи. Значајно је нагласити да ни повериоци, нити дужници, у таквој врсти посла нису налазили довољно интереса, због чега су се рентни зајмови ретко користили. У новије време, међутим, они постају изузетно интересантни и зато им се посвећује много већа пажња, како у пракси, тако и у струци и науци. Попримивши и неке додатне одлике и садржаје, рентни зајмови су постали све чешћи у пракси, било да се од самог почетка уговарања као такви користе, било да се у току трајања трансформишу из амортизационих у рентне.

Још у време велике светске кризе крајем тридесетих година, у многим развијеним земљама Запада, а нарочито у Сједињеним Државама, прихваћен је концепт активне и функционалне економске политике који није било могуће остварити у пракси без значајно великих износа којима би држава располагала и користила их за разне облике интервенције у привреди. Показало се да су ти нови „рецепти” били веома успешни и да је тзв. кејнзијанска економска теорија помогла да се брзо и ефикасно реагује у ситуацији у којој су основе

друштвено-економског система и начина производње биле озбиљно угрожене. Велики државни или јавни расходи били су усмерени на оживљавање привреде и многи од њих су имали мултипликаторско или акцелераторско дејство од пресудног значаја за привреду, државу и друштво. Дуже трајање негативних дејстава економске кризе могло је имати изузетно важне социјалне и политичке реперкусије и о томе се морало водити рачуна.

Будући да се опорезивањем нису могла обезбедити одговарајућа финансијска средства, прибегло се зајмовима, али уз сазнање да се класичним задуживањем не може објективно много постићи. Нудећи релативно повољну каматну стимулацију (тржишна каматна стопа изузетно је ниско пала због мале тражње а велике понуде капитала), држава је знала да ће на тај начин привући одређена имобилисана финансијска средства. То, међутим, није било довољно јер је држава истовремено морала да води рачуна о реалним условима за отплаћивање тако насталог дуга, поготово што повериоци нису прихватили закључивање уговора о зајмовима са дужим роковима отплате.

Искуства стечена претходних деценија коришћењем система акцијског капитала и емитовања и употребе, односно промета акција, била су више него позитивна и на одговарајући начин су стимулисала на размишљања о могућим променама тих искустава и у другим сферама привреде и финансија. Ималац слободних новчаних средстава је куповином акције постао само власник те хартије од вредности, са правом да на основу тог власништва учествује у расподели профита акционарског друштва, а дивиденда, као сталан периодични доходак, зависила је од успешности пословања акционарског друштва, али и од одлуке о томе колики ће део профита бити подељен акционарима, а колико ће бити употребљено за проширење процеса репродукције. Потребно је истаћи две значајне, наравно не и једине, карактеристике тог система које су привукле пажњу финансијских стручњака: (а) куповином акције не стиче се сусвојина, не постаје се сувласник предузећа – акционарског друштва и уложена средства се не могу повратити враћањем акције акционарском друштву; (б) власник акције своје право на учешће у расподели профита друштва може да користи неограничено дуго, а може га продајом, најчешће не ефектној берзи, пренети на друго лице, без икаквих ограничења или сметњи.

Идеја о могућем коришћењу управо наведених карактеристика акцијског система и механизма релативно је брзо прихваћена и њена је реализација у пракси започета без посебних најава или уобичајених претходних објашњења и рекламирања. Државе су једноставно напустиле класичне обвезнице на име и почеле да емитују обвезнице које су гласиле на доносиоце. И друго, у тесној вези са том деперсонализацијом обвезница, почеле су да изграђују систем амортизације, односно враћања дуга њиховим откупом на берзи. Уместо да предвиде рокове и начин амортизације дуга, дале су себи право да повраћај

средстава изврше у време и на начин који је њима највише одговарао. Обвезнице државних зајмова су тако, слично акцијама, почеле да циркулишу као и све друге хартије од вредности, да се продају и купују на ефектним берзама. Слично акцијском систему, држава која је емитовала и продала обвезнице свог зајма не зна и нема никаквог интереса да зна ко је у ком моменту у поседу њених обвезница (уводи се и нови термин – „портер”), њена је обавеза да на те обвезнице уредно плаћа камату која је по правилу привилегована, односно нешто увећана у односу на тржишно утврђену каматну стопу.

Емитовањем тих нових зајмова државе су успеле да привуку власнике слободних новчаних средстава, та су средства пласирале у одговарајуће инвестиционе подухвате или су их искористиле за разне облике интервенција у привреди и привредном животу (отклањање „уских грла” подстицање инвестиција, фаворизовање одређених облика производње или потрошње, стимулисање извоза или увоза и сличне мере), и, као резултат свега тога, уследило је оживљавање привредних кретања и привредног развоја, односно следило је превазилажење кризе или кризних ситуација.

Тако, наизглед не баш сасвим економски оправдано, чак логично, свој одговарајући интерес и „своју рачуницу” у тим новим облицима зајмова нашли су и повериоци и дужници. Захваљујући томе било је могуће током протеклих готово шест деценија прикупити, или тачније – прикупљати, огромна финансијска средства која се мере стотинама и хиљадама милијарди долара, односно других новчаних јединица. Захваљујући томе, исто тако је било могуће спречавати рецесиона и кризна кретања и онемогућити јављање њихових негативних социјалних и политичких последица.

Интерес држава као дужника био је вишеструко изражен. Основно је да је тако прикупљеним средствима извршена значајна мобилизација и активирање великих износа средстава у циљу стабилизације привреде и стварања услова за што уравнотеженији привредни развој. Пошто је активна и функционална економска политика захтевала њихово све веће финансијско ангажовање, државе су користиле овакву врсту емисије рентних зајмова све чешће и у све већем обиму. Раст износа номиналног дуга бивао је енормно убрзан и достигао је импозантне суме, али је реално постојала и бивала све већа само обавеза плаћања камата по том дугу. Оцена да је у питању номинални, а не реални дуг, произлази из чињенице да је држава задржала за себе право да обвезнице држи у промету неограничено дуго и да их у одређеном моменту може да откупи на берзи уколико нађе за сходно, односно ако јој то буде одговарало. И докле год се остварују позитиван утицај на привредна кретања и уравнотежени привредни развој и раст друштвеног бруто производа и националног дохотка, односно догод се из прираста тих макроекономских агрегата обезбеђује исплата камата по постојећем дугу, већих финансијских последица од номиналног раста дуга нема и не би требало да буде. Цена привредног и друштвеног развоја свакако

није мала, али се она плаћа за економску, социјалну и политичку стабилност државе, односно друштвено-економског система у земљи.

Интерес портера који су директно или индиректно купили обвезницу и држе је у свом поседу, наплаћујући редовно доспелу камату, исто је тако јасан и видљив. Они су уложили свој новац у хартије од вредности које им доносе камату по привилегованим, значи надтржишним каматним стопама, а уколико желе да повуку своја средства то могу да учине једноставно на ефектној берзи уз релативно малу дисажију. Сем тога, у великом броју финансијских трансакција, обвезнице државних зајмова имају третман идентичан готовом новцу, тако да њихови власници, односно портери, могу са њима да врше своја плаћања, односно извршавају своје финансијске обавезе, укључујући чак и плаћање пореза. Из чињенице да се обрачун камата врши по повлашћеним каматним стопама које се прилагађавају променама на тржишту новца и варирају у зависности од кретања тржишне каматне стопе, произлази да је положај власника обвезница државних зајмова обезбеђен од конјунктурних промена и да су и на тај начин они избегли ризик који је карактеристичан за берзанске трансакције или штедне депозите у банкама. Дивидендна стопа, наима, често може бити веома висока, али и да падне испод тржишне каматне стопе; исто важи и за каматне стопе по којима многе банке обрачунавају и исплаћују камате. Сталан периодичан доходак који држава обрачунава и исплаћује, међутим, у повлашћеном је положају јер се ослања на стимулативну каматну стопу која је увек изнад тржишне каматне стопе.

ПОХВАЛЕ И КРИТИКЕ СИСТЕМА И ПОЛИТИКЕ ИНТЕРНОГ ЗАДУЖИВАЊА

Стручна економска, али и политичка јавност, никако није могла остати по страни од процеса и кретања који су се одвијали и који су имали значајне реперкусије на токове у друштву и привреди. Било је, а и данас има, оних који у потпуности прихватају и одобравају политику задуживања државе (али и ужих друштвено-политичких колективитета), као што је било, и има, оних који јој се оштро и енергично противе.

Критичара је било од самог почетка примене ове нове политике, а има их и данас, што није чудно и необично, с обзиром на то да је пораст задуживања био брз и изузетно велики, те да је многим било потребно и времена и аргумената да би схватили и прихватили нову логику финансијског система и финансијских односа. Најжешће критичке оцене потицале су из реда свих оних који су у активној и функционалној економској политици савремене капиталистичке државе видели опасност за основе система капиталистичког приређивања. Тврдили су и тврде да се угрожава предузетништво, да се доводи у питање слободна иницијатива, да држава својом привредном

активношћу реално ствара монопол који негира слободну конкуренцију.

Врло јак аргумент критичара био је што се оваквим задуживањем стварају дугови које ће платити или плаћати следеће генерације, да је то себичност садашње генерације која решава своје тренутне тешкоће и не води рачуна о економској и финансијској ситуацији у којој ће се наћи они који тај дуг буду почели да отплаћују. При том се, међутим, најчешће губи из вида битна карактеристика тог новог начина задуживања рентним зајмовима код којих је, ваља поновити, битно само редовно плаћање камате по дугу, док се враћање дуга чак и не поставља као проблем.

Процес задуживања узео је, међутим, маха и ниједна критика није могла да га заустави, чак ни да га успори. Државама су била потребна финансијска средства, њихове функције нису без средстава могле да се остваре, не само у привреди већ и у свим другим областима живота. Прихватање реалности представљало је једино што је јавност могла да учини, док су стручњаци – економисти, учинили и додатни напор настојећи да проникну у дубље корене и последице све већег ангажовања државе у привреди и друштву. Најзначајнији допринос економске струке, посебно економске науке, био је у дефинисању става да је за друштво и привреду, па према томе и за државу, најзначајнија укупна, глобална економска и финансијска равнотежа као претпоставка стабилности и развоја. Заслуга је Џ. М. Кејнза и свих његових следбеника, што је победила позитивна и напредна економска концепција по којој се морају систематски и континуирано стварати услови за стабилност и развој и то од стране државе као организатора привредног живота и привредних односа. Задатак је и обавеза државе да учини све што је могуће и плати сваку потребну цену за глобалну економску и финансијску равнотежу без које нема социјалног мира и политичке стабилности државе. Тако дефинисан став о улози државе у друштвеним и привредним кретањима и процесима, најбоље је и најјасније изразио један од водећих америчких економиста, нобеловац Џејмс Тобин.

Цитирајући Тобина, као представника читавог једног новог начина економског резонувања и новог гледања на привредни живот у савременим државама, требало би поћи од његове тезе да фискални конзервативизам сам себе уништава, те да је неопходно прихватити нову фискалну политику као саставни део укупне привредне политике. Његов став у одбрану дефицитног финансирања и напуштања буџетске равнотеже прожет је уверењем да постоји озбиљно неразумевање порекла дефицита и суфицита у државном буџету. Ослањајући се на извесну сличност са системом спојених судова у физици, Тобин тврди да постоји велика међузависност између финансијске равнотеже у привреди, финансијским институцијама и код домаћинства, са једне, и

државних прихода и расхода, са друге стране. „Ако желите да федерални дефицит буде мањи”, тврди Тобин, „дефицит привреде мора бити већи”. И обрнуто, „ако желите да федерација оствари суфицит и смањи свој дуг, дефицит у привреди морао би бити довољно велики да би могао да апсорбује тај суфицит”.

Све што се током протеклих деценија дешавало у материји зајмова и задуживања, потврдило је застарелост и неодрживост класичног економског резонувања које се морало повући пред плимом нових идеја и нових решења за проблеме и појаве који су били непознати у прошлости. Све се мења и све се променило, па је и економска теорија, заједно са привредном праксом, прихватила да се привредни живот и привредна кретања не могу више одвијати стихијски и спонтано, већ уз врло јасно изражену економску активност, пре свега регулирајућу и усмеравајућу, државе као новог актера. Све то није могуће остварити без толико потребних великих износа финансијских средстава.

Трансформацијом амортизационих зајмова у рентне, створене су изванредно повољне могућности за мобилизацију неангажованих, често тезаурисаних количина новца и капитала, за њихово ефикасно активирање. Резултати који су постигнути добијали су значајну и потпуну верификацију прво у пракси, а одмах затим и у стручној и научној литератури. Зајмови су се емитовали, вршено је прикупљање великих износа финансијских средстава, расли су дугови и обавезе плаћања камате по тим дуговима, али су и привреде показале висок степен снаге и способности за превазилажење свих тешкоћа које би могле изазвати парцијалне неравнотеже или рецесиона и кризна кретања. Рентни зајмови су се афирмисали као успешни за остваривање толико потребне финансијске и економске стабилности и данас представљају реалност коју више нико и ничим не може довести у сумњу, поготово негирати.

Од претварања унутрашњих амортизационих зајмова у рентне, до фактичког претварања спољних зајмова у исте или сличне, по својим битним карактеристикама, рентне зајмове, није било потребно да прође много времена. Како то често бива, живот је констатовао потребе, а пракса је настојала да тај проблем реши.

ЕКСТЕРНО ЗАДУЖИВАЊЕ И ЊЕГОВЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ

О задуживању у иностранству и свим његовим карактеристикама и последицама написано је много бележака, расправа, чланака, студија; читави томови књига не би били довољни да обухвате све што је о екстерном задуживању написано само у нашој публицистици и стручним радовима. Чак и најкраћи осврт на то обиље писаних текстова није потребан, али су и могући и потребни неки допунски осврти на један специфичан аспект зајмова узетих у иностранству и дуговања иностраним повериоцима.

Иако су и раније често коришћени као облик и начин обезбеђивања допунских средстава за решавање многих финансијских, економских, али и ширих потреба, зајмови закључивани у иностранству били су предмет бројних осуда, највише због тога што се плаћањем камата по тим дуговима врши одлив дела новостворене вредности или националног дохотка. Тек након завршетка другог светског рата, долази до честог и све чешћег задуживања код иностраних кредитора. Мада су тражени и налажени и други начини решавања акутних финансијских тешкоћа појединих земаља (тзв. „Маршалов план” помоћи неким државама Западне Европе једна је од могућих илустрација тих настојања), класични инострани зајмови су ипак остали најсигурнији и најбоље познати пут за решавање финансијских неравнотежа у многим земаљама у развоју и у многим другим државама.

Најчешће су се за зајмове иностраним повериоцима јављали из земаља које су тек недавно стекле своју независност и могућности за убрзани привредни и друштвени развој виделе искључиво у финансијским средствима набављеним у иностранству. Истини за вољу, треба истаћи да је унутрашња или сопствена акумулација у тим земаљама била испод нивоа потребног и довољног за активности које су процењене као нужне да би се превазишло стање неразвијености и заосталости у привредном и друштвеном животу и обезбедио толико потребни прогрес. Уз директно или индиректно учешће или посредовање Међународног монетарног фонда и Међународне банке за обнову и развој, започео је процес преливања слободних новчаних средстава и капитала из развијених земаља у земље у развоју, али ни изблиза тако брзо и већих димензија. Све до пре нешто више од десетак година, износи дугова земаља у развоју били су знатно мањи и тек су у новије време нагло увећани: са око 100 милијарди у 1970. порасли су на 626 милијарди у 1983. години, 992 милијарде у 1985. години и 1.032 милијарде у 1986. години, док се на крају 1987. године достиже ниво од преко 1.080 милијарди. Према томе, за првих 25 година задуживања у послератном периоду била је достигнута сума која је четири пута мања од суме постигнуте у наредних петнаест година.

Упоредо с експанзијом, по многим карактеристикама готово неконтролисано, задуживања код иностраних кредитора, у јавности се јављају отпор и критика тенденције да се све економске и финансијске, а поготово платнобилансне тешкоће, решавају зајмовима, односно задуживањем. Посебно се при том наглашава да то води финансијском и економском, па и политичком банкрутству и да ствара нове, готово несавладиве и нерешиве проблеме и за дужнике и за повериоца. Сложеност и тежина новонасталих ситуација на међународним тржиштима то су само умножавали.

Током протекле две деценије на светским тржиштима и у међународним економским односима јасно се испољавају многе нове тенденције, али и неке од раније познатих добијају другачије облике и манифестације. У питању је, пре свега, привредно затварање појединих

региона у свету (Европска економска заједница, земље СЕВ-а, земље ЕФТ-а и др.), све јасније изражени трговински протекционизам, општи пад цена пољопривредних производа, пад цена великог броја сировина, као што су обојени метали и слично. А земље у развоју су управо заинтересоване за што интензивнију и што отворенију и слободнију економску и трговинску размену, за пласман својих, најчешће примарних, производа на светским тржиштима. Само у тој и таквој економској и трговинској сарадњи и токовима размене, оне могу доћи до средстава којима ће извршавати своје финансијске обавезе према повериоцима. Реални токови и тенденције у тим токовима показују да су могућности земаља у развоју све мање, управо супротне порасту њихових финансијских обавеза које доспевају и не могу бити извршене у року.

Велико питање – како наћи излаз из кризе дугова у коју су дошле многе земље у развоју – тражи и одговарајући одговор. Њега, међутим, није могуће дати, бар не онако лако како се то често очекује од стручњака који се том материјом баве. Све чешће „упадање у доцњу”, односно констатоване да је рок за извршавање обавезе протекао а обавеза није плаћена, изазива недоумице, али и неспоразуме. Најчешће се, након дугих преговора и натезања, постижу договори о рефинансирању или о репрограмирању дугова, чиме се врши само привремено „премошћавање” тако насталих ситуација. Треба нагласити да је реч о привремености оваквих решења, али и да се под тим крије и нешто друго, много значајније, а то је често присутна спремност да се, *via facti*, постојећи систем међународних или екстерних зајмова амортизационог типа трансформише у систем специфично дефинисаних и устројених рентних зајмова.

На страни поверилаца у систему екстерних зајмова налазе се разни субјекти, најчешће банке и друге финансијске организације, транснационалне или мултинационалне компаније, велике корпорације и предузећа. Њихов интерес је морао бити заштићен и то је остваривано кроз механизме гаранције које су преузимале државе или њихове централне емисионе банке, али и познате бретонвудске установе. Међу повериоцима, по правилу, нема индивидуалних власника новца или капитала и та чињеница представља једну од специфичности иностраног задуживања у савременом свету.

Одобравањем финансијских или робних кредита земљама у развоју повериоци су остваривали свој вишеструко изражени интерес. Често су били у питању пласман производа, извоз технологије, патената и техничких унапређења, али је најчешће главни мотив била камата, чија је висина бивала све значајнија што је на светским финансијским тржиштима каматна стопа расла као резултат односа понуде и тражње. Управо у годинама у којима су енормно порасли дугови земаља у развоју, висина каматних стопа била је довољно атрактивна и прихватљива за све који су располагали слободним сумама новца и капитала. Ваља додати и то да се већи део тих слободних износа финансијских средстава није могао по тако повољним условима пласирати у домаће

привреде, те да је њихов „извоз” представљао решење којем се срочунато тежило.

Будући да се многе доспеле обавезе не извршавају и не могу извршити не само о року, већ ни у догледној будућности, повериоци сами, или уз врло активно ангажовање Међународног монетарног фонда, приступају репрограмирању као најједноставнијем облику решавања новонасталих проблема. Једноставним одлагањем извршавања обавеза и предвиђањем нових рокова, врши се својеврсно негирање примарности обавеза враћања главнице и у први план се ставља плаћање камате која се трансформише у ренту. Повериоцима као да све више почиње да одговара да амортизациони дуг претворе у рентни. Да ли је у питању прагматични приступ и мирење са чињеницом да се главница, у садашњим економским и финансијским ситуацијама у којима се налазе земље дужници реално и не може вратити, и да прихватање камате, која по својој природи постаје својеврсна рента представља једино могуће решење, или је реч о нечем знатно ширем и важнијем, остаје тек да се види у будућности.

На нове појаве и процесе не може се реаговати на познати, често превазиђени начин, и пошто они захтевају адекватну анализу и објашњење чини се да су и могућа и потребна истраживања која ће показати о чему је реч и које су реалне димензије и карактеристике тих појава и процеса. За почетак, требало би имати у виду да се за позајмљена средства путем камате прибављају износи који омогућавају задовољавање рентијерских амбиција многих власника новца или капитала. Пласмани, извршени путем иностраних зајмова, далеко су сигурнији и дугорочнији од многих других пласмана у сопственим земљама. Томе ваља додати чињеницу да се на светским финансијским тржиштима добрим делом вештачким путем одржавају релативно високе каматне стопе, без обзира на то што то објективно штети и домаћим привредним субјектима у земљама кредиторима.

Ништа мање значајно није ни да се репрограмирањем постиже фиксирање допунских обавеза (као што је, на пример, осигурање кредита, тзв. режијски трошкови репрограмирања и др.), чиме се заправо положај дужника, који продужава враћање дуга, објективно знатно погоршава, а положај поверилаца учвршћује и побољшава.

Репрограмирање и рефинансирање најчешће се прате мерама и механизмима који омогућавају специфичне облике „праћења” привредних кретања и анализирања економских и ванекономских прилика у земљама-дужницима. Познато је, наиме, да Међународни монетарни фонд и Међународна банка за обнову и развој, кроз облике тзв. „Стенд-бај аранжмана”, „појачаног праћења”, „зајмова за структурално прилагођавање привреде” и на друге начине, врше својеврсно заштићивање интереса поверилаца и стварање привида да враћање дуга остаје њихов примарни интерес. Реално, стварају се квалитетно нови облици у којима је примарно и готово једино значајно редовно плаћање камате,

које се тако јавља у својој трансформисаној суштини као рента на дуги или врло дуги рок.

Које су реалне димензије и у чему су све позитивне и негативне одлике тих промена, тешко је сада констатовати и дати им одговарајућу оцену. Очигледно је да се користе идеје и рецепти из искустава стечених коришћењем интерних рентних зајмова, али на начин и у мери коју диктирају специфичности спољних зајмова. Не смеју се, међутим, имати илузије да се ништа није променило и да се ништа не мења у материји зајмова и дугова и да су класични интереси и поверилаца и дужника остали исти као и пре ових појава и процеса. Посебно је тешко прихватљиво веровање да је прави интерес дужника у томе да што пре и у целини изврши своју обавезу из дуга. Имајући у виду све економске и финансијске околности времена у којем живимо, отплата дуга „по сваку цену” може објективно значити илузију која има веома високу цену.

На крају овог покушаја да се укаже на неке функције и облике спољних јавних зајмова и јавних дугова у савременој финансијској теорији и пракси, мора се указати на још два значајна момента. Први се односи на нове идеје како решити проблем у односима између земаља-кредитора и земаља-дужника, а други се односи на појаву тзв. „нето-дужника” и међу најразвијенијим капиталистичким државама.

У најновије време се као излаз из постојећих односа између поверилаца и дужника у међународним односима предлаже конверзија неизвршених финансијских обавеза дужника у специфични облик страног улагања у земљи дужника. Суштина предлога је да се дуг у целини, или бар једним делом, претвори у одговарајући износ средстава у домаћој валути и третира као учешће у заједничком улагању домаћег и страног порекла. Тиме би повериоци постали сувласници једног броја домаћих предузећа, уз сва права која би им по том основу морала припасти (учешће у расподели дохотка, односно профита, али и учешће у управљању, тзв. менаџмент, што свакако није једноставно и без ванекономских елемената. Будући да је то још увек више иницијатива него наступајућа реалност и пошто се само у неким латиноамеричким земљама остварује у врло ограниченом обиму, та нова идеја мора бити пажљиво оцењена и вреднована на одговарајући начин.

Из податка да су Сједињене Државе почеле интензивно да се задужују код иностраних поверилаца и да је тај процес задуживања добио знатно убрзање током протеклих неколико година, није могуће извучити одређене закључке. Велики буџетски дефицити и још већи спољнотрговински дефицити америчке владе, представљају појаву која је узрокована текућом политиком (не само економском или финансијском) коју та влада остварује. Иако се већ врше и предвиђања о будућим износима све већег спољног дуга САД, чини се да је потребно релативизовати те прогнозе и, бар за сада, не давати им исти значај као што га имају сва анализирана и истражена питања из домена уну-

трашњег и спољног задуживања савремених држава и проблематике стално растућег обима укупних јавних дугова.

ЗАДУЖИВАЊЕ И ДУГОВИ СУ ЕКОНОМСКА И ФИНАНСИЈСКА РЕАЛНОСТ

Сви покушаји да се умањи значај тенденције да се задуживањем решавају многи отворени проблеми, у великом броју случајева остају безуспешни. Реални токови новца и капитала показују да се тај процес, бар сада, а вероватно и у догледној будућности, не може зауставити, чак ни успорити. Два су једноставна објашњења за то – поларизацијом економске моћи у једним државама недостају средства за привредно активирање и укупни друштвени развој, док у другим постоји вишак средстава која морају да буду пласирана, а најчешће у домаћим условима не налазе могућности за њихово активирање. И друго, с обзиром на постојеће односе у многим развијеним капиталистичким државама, тешко су остварљиви активирање и мобилизација слободних новчаних средстава без директне или индиректне интервенције државе и државног сектора у привреди.

Постојање слободних и неактивираних сума финансијских средстава неприхватљиво је и неодрживо са становишта опште економске теорије и праксе, посебно са становишта основних правила у капиталистичком друштвено-економском систему да се свака сума новца мора укључити у одређене облике тзв. „оплодње”. Пошто су апсорпционе могућности често недовољне, на тржишту новца и капитала се јављају краткорочни и дугорочни вишкови који се нуде и то под релативно повољним условима, како у погледу висине каматне стопе, тако и у погледу рокова за враћање. У тим и таквим условима једно од могућих решења било је и јесте позајмљивање оним субјектима који желе да тим средствима постигну жељени економски или ванекономски циљ и спремни су да за остварење тог циља плате својеврсни „данак”. Пракса је током протеклих неколико деценија показала да постоје бројне и врло различите могућности да се позајмљивањем и задуживањем нађу решења прихватљива и за повериоце и за њихове дужнике. Готово несхватљиво високи износи дугова и висок степен унутрашње и спољне задужености представљали би, свакако, изузетно велики финансијски, економски, социјални и политички проблем савременог света, када би били у питању само класични облици зајмова и задуживања. У великом броју случајева, међутим, тај проблем је знатно другачији јер многи повериоци и не очекују да им се дуг врати – они су *пласирали* своја слободна новчана средства и задовољавају се убирањем камате као сталне и сигурне ренте. На унутрашњим и на међународним тржиштима новца и капитала дошло би до изузетно тешких поремећаја у односима понуде и тражње и до одговарајућих реперкусија на привредне и финансијске токове, када би се и један релативно мали део тог пласираног капитала

вратио и морао поново да тражи услове и могућности за нови пласман. То, практично, значи да многи, заправо већина поверилаца прихвата стање *status quo* и спремни су да на дуги рок одложе питање повраћаја главнице дуга. Једино што те бројне повериоце интересује јесте да дужници буду ревносни у погледу плаћања камате и да повериоцима пруже ваљане доказе да извршавање те обавезе неће бити доведено у питање.

(Примљено 20.04.1991)

dr Miroslav Petrović,
Associate Professor of the Faculty of Law in Belgrade

A CONTRIBUTION TO AN ANALYSIS OF FUNCTIONS AND FORMS OF PUBLIC LOANS AND PUBLIC DEBTS

Summary

Real flows of money and capital show that the process of extension of incurring debts and multiplying them in domestic and international proportions can not be stopped, and even slowed down. There are two simple reasons for that. Firstly, polarization of economic might in some states means shortage of resources for economic activating of natural and human potentials and the total economic development, while in others there exists a surplus of resources which should be invested, but most frequently there is no possibility for this in domestic frameworks. Secondly, in many economically developed countries mobilization and direct activation of money resources are difficult to achieve without direct or indirect intervention of state and state sector in the economy.

Existing of free amounts of financial means is not acceptable from the standpoint of economic theory and practice, since every amount of money has to be included in the processes of reproduction of capital. Since absorption possibilities are quite often inadequate, short and long term surpluses appear in the money and capital market, which are offered at relatively favourable terms. In such situation the only solution is to lend the money to those wanting to use it for their various purposes, and willing to pay for it. In the process during several decades numerous possibilities appeared for lending and incurring debt, particularly through renting loans, which are acceptable for both parties.

Almost unbelievable amounts of debts and high level of internal and external debt would be undoubtedly rather heavy financial, economic, social and political problem of the contemporary world if only classical forms were to be applied in the above sphere. However, in many a case the problem is much more different since creditors even do not expect their money back, because they have placed their free resources and are satisfied with collecting interest, as permanent and sure rent. There would be exceptionally serious disturbances in internal and international money markets regarding offer and demand which would be felt also in economic and financial flows if even a small part of invested capital would be paid back to the creditors and if they had to find again conditions and possibilities for new placements of their money. This practically means that a majority of

creditors accepts the *status quo* and is ready to postpone for a long time payment of the principal. The creditors are only interested in regular payment of interest and that debtors provide sufficient evidence not to miss their obligation. Along these lines reprogramming and refinancing of debts, both internal and external, are really a necessary and useful financial and economic instrument.

Key words: *Public credit. – Rent loans.*

dr Miroslav Petrović,
Professeur à la Faculté de droit de Belgrade

UNE CONTRIBUTION À L'ANALYSE DES FONCTIONS ET DES FORMES DES EMPRUNTS PUBLICS ET DES DETTES PUBLIQUES

Résumé

Les courus réels de l'argent et du capital démontrent que le processus de l'escalade de l'endettement et de la multiplication des dettes sur le plan national et international ne peut pas être suspendu et qu'il est impossible même de le ralentir. Il y a deux explications simples à cet état de choses. Premièrement, en raison de la polarisation du pouvoir économique, des moyens pour l'activation économique des potentiels naturels et humains et pour le développement social global font défaut dans certains pays, alors que dans d'autres il y a un surplus de moyens qui doivent être placés, et le plus souvent on ne trouve pas de possibilités de leur engagement au niveau national. Deuxièmement, étant donné les rapports existants dans de nombreux pays économiquement développés, il est difficile de réaliser l'activation et la mobilisation des moyens financiers libres sans l'intervention directe ou indirecte de l'Etat et du secteur d'Etat dans l'économie.

L'existence des sommes libres et inactives des moyens financiers est inacceptable et insoutenable du point de vue de la théorie et de la pratique économiques générales, et surtout du point de vue des règles élémentaires selon lesquelles chaque somme d'argent doit être incluse dans certaines formes de "fructification" des moyens, c'est-à-dire du capital. Etant donné que les possibilités d'absorption sont souvent insuffisantes, des surplus à court terme et à long terme apparaissent sur le marché de l'argent et du capital, surplus qui sont offerts à des conditions relativement favorables aussi bien en ce qui concerne les taux d'intérêt qu'en ce qui concerne les délais et les modalités de remboursement. Dans ces conditions, une des solutions possibles est de donner des prêts aux sujets qui désirent réaliser, à l'aide de ces moyens, l'objectif économique ou extraéconomique visé et qui sont prêts à payer un certain "tribut" pour le réaliser.

Au cours des dernières années, la pratique a montré que de nombreuses et différentes possibilités existaient pour trouver, par le biais des emprunts et de l'endettement, et surtout par le biais des emprunts de rente, des solutions acceptables aussi bien pour les créanciers que pour leurs débiteurs.

Les montants des dettes presque inconcevables et le haut degré d'endettement intérieur et extérieur représenteraient incontestablement un énorme problème financier,

économique, social et politique du monde contemporain s'il s'agissait uniquement de formes classiques d'emprunts et d'endettement. Or, dans de très nombreux cas, ce problème est tout à fait différent, car de nombreux créanciers ne comptent pas sur le remboursement de leur dette – ils ont *placé* leurs moyens libres et se contentent des taux d'intérêt qui sont pour eux une rente permanente et sûre. Des troubles extrêmement graves dans les rapports d'offre et de demande se produiraient sur les marchés nationaux et internationaux de l'argent et du capital et des répercussions s'en suivraient sur les courants économiques et financiers si même une partie relativement modeste de ce capital placé était remboursée aux créanciers et s'ils devaient chercher à nouveau des conditions et des possibilités pour un nouveau placement. Cela veut dire pratiquement que de nombreux créanciers, voire même, tous, acceptent le status quo et qu'ils sont prêts à reporter à long terme la question du remboursement du gros de la dette. La seule chose qui intéresse ces nombreux créanciers est que les débiteurs remboursent régulièrement les taux d'intérêt et qu'ils fournissent aux créanciers des preuves solides que l'exécution de cette obligation ne sera pas remise en question. Dans ce sens le rééchelonnement et le refinancement des dettes, aussi bien intérieures qu'extérieures représente un phénomène financier et économique objectivement nécessaire et utile.

Mots clé: *Crédit public. – Emprunts de rente.*

др Богомил Ферфила,
доцент Факултета за социологију и политичке науке

ПРОФЕСОР МАКСИМОВИЋ – ЈЕДАН ОД ТВОРАЦА КРИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ ДРУШТВЕНЕ СВОЈИНЕ

Друштвена својина је увек означавала априорни и недодирљиви темељ југословенског социјалистичког друштва, што је ограничавало друштвене науке, пре свега социологију и економију, да одреде њену суштину, елементе и домет. Због тога је дуго трајала расправа између два правца у теорији о друштвеној својини: институционално-системског (који заговара одсуство тржишне економије и власничке природе друштвене својине) и критичко-теоријског правца, чији је главни протагониста Иван Максимовић. Аутор излаже основне елементе овог другог правца и указује на доприносе Ивана Максимовића. Посебна пажња је посвећена улози расподеле према раду као конститутивног елемента друштвене својине. Иако је неразвијеност југословенске праксе учинила да се друштвена својина повлачи с историјске позорнице, образлажу се аргументи за закључак да је критичка теорија друштвене својине била значајан допринос ризници модела, опција и стратегија (потенцијално) ефикасних и хуманих друштвено-економских система.

Кључне речи: *Друштвена својина – Расподела према раду. – Самоуправни социјализам.*

1. ДВА ТЕОРЕТСКА КОНЦЕПТА ДРУШТВЕНЕ СВОЈИНЕ

Друштвена својина је увек означавала априорни и недодирљиви темељ (1) нашег социјалистичког друштва, његову суштину одред-

(1) С. Поповић је означава као идеолошки пројект политичке бирократије, што

ницу и константу. Управо је то била једна од ограничавајућих чињеница због чега друштвене науке, пре свега економија и социологија, нису успеле у целини спознати, нити оперативно одредити њену суштину, елементе и домет; раздвојити идеолошко-политичко-правне (често фиктивне) карактеристике друштвене својине од њених стварних економских могућности на плану практичног увођења друштвено-својинских тенденција.

Следећи ограничавајући моменат у ефикасном и употребљивом постављању својинских односа била је жеља, захтев и уверење да је друштвена својина у великој мери феномен дисконтинуитета – сасвим нова економска, правна, друштвена, категорија. Због тога се није покушавала постављати повезаност са приватним, колективним и државним облицима својине, као познатим и практично поврћеним својинским институтима, већ су се непрестано тражиле нове карактеристике, критеријуми, елементи. То важи не само за идеолошко-политичко-правно одређење својинских односа већ и у погледу трагања за конкретним решењима у економској науци.

Такође, претежно бављење друштвено-економским критеријумима и аспектима друштвене својине, насупрот мањкавој операционализацији на нивоу основних привредних ћелија – предузећа, изражава претерано поверење у друштвено-својински новум. То бисмо могли окарактерисати као заједничку мањкавост у више праваца, мишљења, концепција друштвене својине. Дакако, све теоријске приступе не можемо изједначити. Тако, у периоду 1950-1980. године, можемо разликовати, у грубом смислу, две дијаметрално различите теорије друштвене својине.

Прву бисмо могли назвати институционално-системском (према И. Максимовићу), и то пре свега зато што је своју нормативну потврду, односно употребу, добила у основним друштвеним документима (устави из 1963. и 1974, системски закони седамдесетих година и партијски документи у последње 2-3 деценије).

Њену суштину бисмо могли одредити као несвојинско схватање друштвене својине, пошто негира економску и правну својину. Она је настала под снажним утицајем идеолошко-политичко-правног несвојинског приступа друштвеној својини, који негира постојање правног субјективитета и легитимности над друштвеним средствима.

Она је, заправо, последица неразликовања појма монопола и појма својине, изједначавања сваке својине са монополом, тј. експлоататорским односом. Материјална својинска мотивација (чија је централна тачка профит) покушала се заменити категоријом дохотка, а приватносвојинска одговорност и присила (чији су стожер губитак и стечај) политичким постулатима свести, социјалистичког самоуправ-

одражава само једну страну те сложене и вишедимензионалне категорије. С. Поповић, *Својина и одлучивање*, Друштвена својина у Југославији, Центар за марксизам Универзитета, Београд, 1986.

љања, активношћу субјективних снага. Идеолошко полазиште тога приступа је у уверењу да је приватна својина средстава за производњу материјална основа експлоатације, и да су у томе корени највећег зла у друштву, односно да тек друштвена својина ствара друштвене претпоставке за ослобађање људи, за укидање отуђености произвођача од материјалних чинилаца производње, за слободан и свестрани развој индивидуалности.

У складу са тим се целокупни економски механизам самоуправне привреде схвата као неробни, нетржишни, тј. као организам самоуправног споразумевања и друштвеног договарања. И. Максимовић констатује да се деловање економских законитости покушало супституисати са свесном (планском, договорном) самоуправном активношћу, а економска рационалност са самоуправним усаглашавањем (овде се уочава велика сличност са телеолошким идејама Преображенскога)⁽²⁾. Економска питања друштвене својине и самоуправљања изједначавала су се са политичким питањима, камате и тржишне цене фактора производње биле су проглашене за остатке капиталистичке економије, поједини принципи тржишта задржали су се за унутрашње облике организирања удруженог рада (на пример, неки облици тржишта између ООУР-а унутар радне организације, односно међу радним организацијама унутар СОУР-а). Субјект такве друштвене „својине” је конституисан у облику апстрактних, неоперативних категорија, као што су удружени рад, радничка класа, друштво. При покушају давања функција, нормативних овлашћења тим субјектима друштвене својине, стварни односи су се у привредној пракси још више замагљивали и у привредни систем је унета додатна збрка.

На сферу присвајања се гледало као на изразито неконфликтно, готово хармонично подручје, на којем се остварује расподела према раду (без елемената експлоатације), где радници управљају и привређују на основама усклађених појединачних, заједничких и општих друштвених интереса, истовремено мотивисани за максимализацију дохотка, као интегралне економске категорије, која омогућава задовољавање интереса на свим нивоима општости.

Таквим концептом економске садржине друштвене својине није лако објаснити узроке савремене кризе у Југославији (којој је без сумње допринела и та концепција). Можда још више забрињава то да криза заправо ниучему није утицала на модификацију институционално-системског решења друштвене својине, које и даље егзистира на таквим оценама да економска пракса и понашање привредних субјеката нису у складу са Уставом и Законом о удруженом раду (према томе, да би се то постигло треба мењати народ).

(2) И. Максимовић, *Теоријски проблеми друштвене својине и перспективе промена привредног система, Криза Југословенског економског система*, САНУ, Београд, 1986, стр. 123-124.

Други правац друштвено-економског схватања друштвене својине означимо као критичко-теоретски концепт. Реч је о више или мање обликованој синтези економских, социоправних и политолошких теза, теорија, ставова, коју у југословенској економској науци заступају и развијају И. Максимовић, А. Бајт, Ф. Черне, Б. Хорват, М. Лабус и други.

Њихови бројни прилози, теоријски ставови и концепти, тек треба да се на основама темељне анализе и синтезе повежу у целовит критичко-теоријски концепт друштвене својине. Овај концепт бисмо данас, када смо суочени са великим бројем веома различитих, често дијаметрално супротних ставова и теза поводом својинских односа, могли окарактерисати као средишњи социоекономски концепт и поглед на (друштвено) економску стварност, који је у функцији њене промене у правцу постулирања друштвене својине и самоуправљања за темељне одреднице друштва и привредног система, којима се прилагођавају остали (робни) елементи економије и политике. То прилагођавање, пак, није само једносмерно (од друштвене својине и самоуправљања ка систему робне производње), већ обратно, односно узајамно. Штавише, неки аутори (А. Бајт) наглашавају тржишну принуду и економску рационалност као основне детерминанте. Дакако, нема двојбе у томе да је на садашњем нивоу развијености производних снага и организације привреде, у условима друштвене и техничке поделе рада, робна и тржишна карактеристика сваког економског (па и политичког) субјективитета друштвене својине (као и самоуправљања) нужна; нужно се врши економско вредновање фактора производње и коначних производа; нужна је робна репродукција средстава у друштвеној својини. Јединствено југословенско тржиште и његов механизам би требало да делују, такође, без ограничавања у свим фазама и деловима просте и проширене репродукције, а систем планирања мора произлазити и заснивати се на робној логици, да би истовремено допуњавао тржиште на оним подручјима где је оно недовољно ефикасно (привредни и технолошки развој, пуна запосленост производних ресурса, макроекономска регулација понуде и тражње, расподела према раду итд.).

У складу са таквим разумевањем економског система (привредног система), мора се и друштвена својина схватати као економско-социополитолошко-филозофска и правна категорија.

Ако имамо у виду нашу реалну ситуацију, чини се да на данашњем нивоу наше објективне и субјективне развијености нисмо у стању успоставити шире облике економски и друштвено ефикасног својинског субјективитета (тј. идентификовати мотивисане носиоце; њихове егзистенцијалне интересе; економске и друштвене инструменте преко којих се могу изразити и реализовати), као што је то ниво приватне и колективне својине. Јачање колективне, предузетничке ком-

поненте друштвене својине (аутономија организација удруженог рада, потпуна одговорност за добре и лоше привредне резултате при управљању и располагању друштвеним средствима итд.), чворишна је тачка бројних теза, теорија и ставова унутар својинског концепта друштвене својине. Изгледа да без суштинског продубљивања и операционализације тог нивоа друштвено-својинског организовања и субјективитета, није могућ ни својински концепт друштвене својине, а још мање функционисање тржишних критеријума привређивања.

На крају би се могло рећи да је проблематика оба концепта економске садржине друштвене својине у извесном смислу заједничка – наиме, оба полазе од хипотетичног привредног (друштвено-економског) модела који у стварности не постоје (иако је вероватно истина да су елементи својинског концепта много више остварљиви, нису у тој мери изван стварних друштвених и привредних односа). Да је било који од концепата остварен, наше садашње тешкоће би вероватно биле много мање. С друге стране, истина је да су бројни елементи својинског концепта друштвеног система емпиријски потврђени и реализовани у бројним земљама, док су претпоставке несвојинског концепта увек биле само скуп лепих жеља.

2. КРИТИЧКО-ТЕОРИЈСКИ КОНЦЕПТ ДРУШТВЕНЕ СВОЈИНЕ

Једна од великих мањкавости југословенске теорије и праксе је неизграђеност, неконкретизованост, неоперативност бројних (добрих) замисли, идеја, пројеката. Свакако је значајан ограничавајући фактор био то што су често такве (идеолошко-политичке) замисли, у односу на објективне и субјективне југословенске односе, биле неизводљиве, упркос великом напору и утрошеним средствима (на пример, концепт минулог рада, концепт тоталног самоуправљања у смислу одлучивања свих о свему итд.). Зато се често остајало на сигурном исходишту велике, основне замисли (што је такође давало изглед веће „научности”), него што би се ишло у прецизирање и конкретизовање основних начела, емпиријско тестирање понашања субјеката и инструмената остваривања замишљеног преображаја итд. Можемо рећи да је ситуација слична и на подручју операционализације друштвене својине.

Од идеолошке идеје, замисли, иницијативе о друштвеној својини на подручју друштвених наука и економије, највише што је учињено је корак ка обликовању основних начела, критерија (друштвено) економске садржине друштвене својине. Остало је више или мање отворено, недорађено питање, операционализације тих начела, помоћу одговарајућих економских, правних, политичких, социјалних итд. инструмената, што по М. Лабусу значи други наредни (нужан) степен у изграђивању теоријски и практично заокруженог система друштвене својине.

Трећи, „најнижи” ниво системске изградње (3) је идентификација субјеката, чији значајан део интереса, потреба, мотива је (егзистенцијално) везан за емпиричко, практично функционисање основних начела; *ex ante* и *ex post* одређивања и утврђивања правила, тенденција њиховог одношења, који доприносе (директно или индиректно) постепеном реализовању тих начела (с коришћењем предвиђених, као и нових, инструмената).

Суштина свих облика својине је однос међу људима, с обзиром и поводом њиховог односа према стварима. Код друштвене својине је суштински преобрат у томе што се покушава увести рад као основна детерминанта односа међу људима уопште, као и односа између људи и ствари.

И. Максимовић утврђује да се рад у социјализму појављује у битно другачијој улози и значењу него што је то у простој робној производњи, или у другом облику приватне робне производње. То се најпластичније изражава у економско-политичким функцијама и диспозицијама, које се у социјализму испољавају као јединствене функције рада. У њој су интегрисане бројне историјски настале функције, које су реализовале различите друштвене групе (класе, слојеви), а сада су дате удруженом раду (раднику):

- непосредне производне функције,
- функције непосредне организације микроекономије (у којој се рад појављује, такође, у класичним функцијама предузетништва и иноваторства, у власничким функцијама заштитника средстава и носилаца ризика и успеха при економизирању са средствима),
- координатор у функцијама макроорганизовања привреде и општедруштвених и политичких (делегатских) функција.

При таквом полазишту морамо учинити одговарајуће помаке и у нашем поимању расподеле према раду. Наиме, у свакој од наведених функција говоримо о раду, али различитог квалитета, квантитета и интензивности, који остварује доходак (било директно – производна, иноваторска и предузетничка функција, било индиректно – друштвено-политичке функције).

Због тога И. Максимовић истиче да расподела према раду значи да рад учествује у доходу с обзиром на његов целокупни допринос:

- у физичкој репродукцији текућег, живог, ангажираног рада, преко категорије „потребног рада” (који мора представљати нормативни елемент категорије друштвених трошкова);
- у друштвеној репродукцији целокупног рада и свих потреба (преко опште и заједничке потрошње);
- у физичкој репродукцији потенцијалног рада (незапослени).

(3) Операционализацију система друштвене својине у виду три нивоа развио је М. Лабус, *Неки инструменти остваривања друштвене својине, Теоријско-методолошки проблеми изучавања друштвене својине у Југославији*, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Правни факултет у Београду, Београд, 1984.

У расподели према раду обухваћена је такође, и расподела целокупне масе потребног и вишка рада садржаног у дохотку, с обзиром на све функције које рад реализује у самоуправном начину привређивања (4).

Међутим, када је реч о нормативном аспекту тог питања, онда заправо нема суштинских промена – још увек нас, пре свега, интересује регулација статуса, функција, овлашћења, права итд, сваког појединачног члана друштва, радника или грађанина. У том смислу наглашавање преласка од индивидуалног ка заједничком субјекту (друштво) више смета него што подстиче (јер означава брзоплет скок на виши ниво апстракције, регулације) одговарајућу доградњу исходишта – односно положај и улогу појединаца и организација удруженог рада у друштвено-својинском систему.

Радник још увек има неке врсте класичног приватносвојинског права над својом радном снагом (као и пре) и признаје се утицај подрштвљености производног процеса, из чега логички произлази другачија улога рада (бар при раду са друштвеним средствима, али и у раду са средствима за производњу у индивидуалној својини, мада више посредно – преко пореза, доприноса), будући да је реч о производном ангажовању сваког радника у процесу производње и о спајању друштвених и приватних средстава, из чега логично произлази да производи, односно користи, који су резултат производње, не могу искључиво припадати оном који ради (који као и у систему приватне својине изискује правну надградњу за несметани рад). Стога сматрам да је сам развој производних снага и производних односа по властитој логици довео до наведене трансформације. При таквом прокламирању друштвености често се заборавља на изворног субјекта, на радника који у претераном потенцирању друштва, друштвености, не налази самог себе.

И. Максимовић наводи два разлога зашто су правни институти који се односе на друштвену својину неодговарајући. Први је у томе што постојеће законодавство не разликује у довољној мери нормативно и позитивно: низ законских одредаба (прописа) се заснива на претпоставкама нечега што наводно постоји и функционише, међутим у привредно-политичкој стварности односи су сасвим другачији. Други разлог се односи на недовољну операционализацију правног уређења друштвене својине. Правници, за разлику од економиста (који морају идентификовати критеријуме, токове, субјекте присвајања), резонују дедуктивно при обликовању правно-својинске регулације, полазећи од постојећих правних норми. При томе ипак не смеју остати само на нивоу декларативних, уставних одређења, већ их морају „преточити” у

(4) И. Максимовић, *Поглед на развој критичке теорије друштвене својине...*, „Комунист”, Београд, 1985.

оперативне правне норме грађанског (па и кривичног) права, које конкретизирају врсту и обим овлашћења на нивоу практично постојећих правних (привредних) субјеката.

У нормативном систему уставног и постуставног законодавства, низ основних права (право на рад, право на расподелу према раду) није био на одговарајући начин поткрепљен примереним правним инструментима, није било одговарајуће правно-економске разраде начина употребе друштвених средстава.

Економски принципи употребе друштвених средстава, економске законитости, нису правилно интерпретирани, нити су били преведени на правни језик, у правне законитости.

Све ово је допринело томе да је увођење институционалног системског концепта друштвене својине (који је са Уставом и постуставним законодавством седамдесетих година доживео своје теоретско заокруживање уз истовремени свој врхунац и крај), мада формално „тржишно” и „децентрализовано”, ипак по актерима одлучивања и снагама деловања система једнострано – у суштини то је време снажног пораста телеолошких снага, доминације политике над економијом, доба снажне дезинтеграције друштвене својине” (5).

Сукобе економских и правних становишта, којих у последње време није мало, не треба схватати као посезање у аутономију правне теорије, правне логике, иако сматрам да у садашњим неправничким, социолошким и економским дискусијама постоји извесна одбојност и критика преовлађујућег правног, нормативног уређивања свих подручја живота. На ове бројне, често добро аргументоване критике, право није дало адекватне одговоре, мада их у свом арсеналу сигурно има.

И. Максимовић утврђује две битне карактеристике критичко -теоријског концепта друштвене својине:

1. Расподела у условима друштвене својине мора се заснивати на раду и радном доприносу, а не на монополу производних чинилаца (као и рада – радног места);

2. Доходи се морају приближавати стварном доприносу производних чинилаца, из чега они извиру на микронивоу, док на макроекономском нивоу расподела дохотка (примарна и секундарна) мора респектовати шире циљеве самоуправне економије у смислу проширене репродукције, пуне запослености, развоја итд (6) (што је у

(5) И. Максимовић, *Теоријски проблеми друштвене својине и перспективе промена економског система*, Криза југословенског економског система, САНУ, Београд, 1986, стр. 122. Види: И. Максимовић, *Осврт на однос економије и права у вези са репродукцијом друштвене својине у постуставном законодавству*, Теоријско методолошки проблеми изучавања друштвене својине у Југославији, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Правни факултет у Београду, Београд, 1984.

(6) Видети И. Максимовић, *Поглед на развој критичке теорије друштвене својине и њена емпиријска верификација у југословенском самоуправном систему привређивања*, Противречности друштвене својине, „Комунист”, Београд, 1985. И. Максимовић, *Теоријски проблеми друштвене својине и перспективе промена економског система*, Криза југословенског економског система, САНУ, Београд, 1986.

одређеној противречности с аутоматизмом робне производње, где робни произвођачи, следећи свој властити интерес, спонтано доприносе задовољавању заједничких и општих друштвених интереса).

Управо покушај остваривања ширих интереса у расподели дохотка (што се покушава, при недостатку „таквог самоуправног аутоматизма”, постићи са тзв. друштвеним усмеравањем расподеле дохотка) вероватно је пробни камен на којем је досадашњи концепт (институционално-системски правац) друштвене својине заувек пао. Без механизма (тржишне) присиле, који једини може остварити спонтану конвергентност робних произвођача у реализацији властитих и друштвених интереса, не може деловати никакав институционализован и нормиран систем свесног, субјективног усмеравања производње, алокације, расподеле.

Расподелу према раду, као срж друштвено-својинског присвајања, у одређеном смислу проблематизује и А. Бајт. У складу са другачијим разумевањем материјалне и вредносне особености предмета (друштвене) својине (као дисконтирање њихове будуће корисности) заузима се за већу усмереност на будућност, односно садашњост (тржишност) и при вредновању доприноса рада као чиниоца процеса производње. Утврђивање сложености рада, прерачунавање квалификација радника на условно квалификованог радника, све до данашњих нерешивих проблема у вези с јединицом простог рада (као механизма за награђивање доприноса производног рада), у неком је смислу вештачка конструкција без коначног суда – тржишта, које потврђује или одбацује такве *ex ante* рачунице (ради илустрације А. Бајт наводи чињеницу да је 1980. године лични доходак рудара био за 30% виши од просека индустрије и рударства, док су још у 1969. години лични дохоци рудара заостајали за 6% од просека).

А. Бајт не одбацује нити умањује значај расподеле према раду, напротив – за важан циљ привредног и правног система поставља императив изузимања из личних доходака свих елемената који нису резултат рада већ учинак и допринос осталих фактора производње. Такво изузимање нерадних доходака не може бити препуштено доброј вољи самоуправних организација. Оне могу да расправљају само о различитим (ограниченим) модалитетима изузимања, а не о томе да ли би такве дохотке изузели или не (трансформација самоуправног одлучивања из права у обавезу). Систем би морао спречити присвајање нерадних доходака и у приватном сектору (савремени систем опорезивања). С тим би отпала већина суштинских резерви у односу на функционисање и ширење тог облика својине.

У складу са својим појмовањем тржишне привреде, односно привреде уопште, А. Бајт формирање релативних личних доходака повезује у првом реду са развојним степеном привреде (паралелно са повећањем развијености смањују се разлике у личним дохоцима), што је у извесном смислу релативно неутрална карактеристика привредног

и друштвеног уређења (система). Зато сматра да расподела према раду не може бити одређујућа *differentia specifica* друштвене својине. Тиме долазимо до новог, тешко решивог проблема: у чему је специфичност друштвене својине на којој она стоји или пада.

А. Бајт је тражи у смеру успостављања „стварног самоуправљања на микро и макронивоу” (што значи раскид са његовим дугогодишњим схватањем друштвене својине и самоуправљања као потенцијално самосталних и неповезаних ентитета). Ако би сваки члан друштва (запослени и незапослени) могао одлучивати тако да у одлукама буде обухваћен и његов парцијални интерес, тада би такво самоуправљање (свакако не само као право, већ посебно у садашњим односима много више као обавеза – што претпоставља коренит заокрет у садашњем разумевању и практичном употребљавању, боље рећи – злоупотребљавању самоуправљања) могло значити битну карактеристику друштвене својине. Тај концепт захтева даљу разраду, посебно при расподели овлашћења одлучивања (управљања и руковођења) унутар радног колектива (руководећа линија, самоуправна линија, друштвено-политичка линија), рашчишћавања својинских права, обавеза, одговорности између организација удруженог рада и ширег друштва.

Овде треба напоменути да је интенција законодавства седамдесетих година (Устав, ЗУР и др.) била прилично једнозначна у том погледу – уводити привређивање с друштвеним средствима у интересу радника и друштва. Питање је како увести шире интересе мимо парцијалних (радник, колектив). Свако прописивање, ограничавање, је нужно спољашње, административно – без обзира на то да ли се заснива на научно утврђеним или волунтаристички, политички, идеолошко конструисаним претпоставкама. Садашњи систем усмеравања расподеле дохотка такође има бројне, сасвим прихватљиве елементе, па ипак не даје жељене резултате.

Концепт „стварног самоуправљања” био би остварен ако би се целокупни вишак производа (чија расподела по А. Бајту има одлучујући значај за својину, пошто је расподела потребног производа системски неутрална јер служи само за обнову потрошених објективних и субјективних чинилаца) расподелио између свих чланова друштва. При томе би се целокупна заједничка и општа потрошња морала финансирати из личних доходака (што је обратан тренд од садашње праксе, пошто се све чешће за те намене захвата део дохотка пре расподеле личних доходака – а без тога би добар део заједничке и опште потрошње био укинут, с обзиром на то да је лична потрошња код нас, услед достигнутог нивоа развијености, усмерена претежно на задовољавање материјалних потреба, велико је питање привредна рационалност бројних облика заједничке и опште потрошње).

Ипак, основно питање остаје отворено – како расподелити вишак производа и колики његов део треба да улази у личну потрошњу.

Друга значајна карактеристика друштвено-својинског присвајања (прва је већ разматрана – рад као основа присвајања) по концепту критично-теоретског смера (7) је неминополисаност друштвених, производних средстава. Недостатак монопола на друштвеним средствима би требало да значи да сви чланови друштва (запослени и незапослени) имају једнаке могућности да раде са њима. Генезу тог начела налазимо у Марксовој схеми потпуне конкуренције власника капитала, чији је резултат изједначавање дохотка по јединици капитала који се улаже у репродукцију. У односу на све чланове друштва, из аспекта средстава производње, то би значило „слободан приступ”, формална ситуација потпуне конкуренције свих чланова друштва за радна места. Управо је то начело, како у квалитативном (подела на запослене и незапослене ни најмање не узима у обзир поделу на способне, високопродуктивне и слабе, нископродуктивне раднике), тако и у квантитативном погледу (25% радно способног становништва Југославије – урачунавајући и привремено запослене у иностранству – незапослено је) (8), остало у највећој мери неостварено.

А. Бајт утврђује да нема никаквог смисла операционализовати начело немонополизованости друштвених средстава у смеру потпуно конкурентног права сваког да ради у било којем процесу рада с друштвеним и приватним средствима (друштвено-економско право на рад), јер је то технички неизводљиво (равнотежа би била достигнута ако би радници по јединици времена у свим процесима добијали једнаке дохотке и када би био изједначен, такође, и број радних часова по раднику (9). Истовремено се заузима за већу мобилност радника унутар и између организација удруженог рада, за конкуренцију међу радницима, за „отвореност сваког радног места” (10), везивање запослености за продуктивност рада (11), за постепену трансформацију незапослености из „невољне незапослености” (када су незапослени и добри, продуктивни радници) у „вољну незапосленост” (када су незапослени нерадници, ниско продуктивни радници) и незапосленост која је резултат промена у технологији, односно тржишних кретања (пов-

(7) Видети И. Максимовић, *Теоријске основе друштвене својине*, „Савремена администрација”, Београд, 1975.

(8) И. Максимовић, *Осврт на однос економије и права у вези са репродукцијом друштвене својине у постуставном законодавству*, Теоријско методолошки проблеми изучавања друштвене својине у Југославији, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Правни факултет, Београд, 1984.

(9) А. Бајт, *О неким отвореним питањима друштвене својине*, „Преглед”, бр. 11-12, 1982.

(10) А. Бајт, *Изједначавање личних доходака за једнаки рад*, „Господарска гигања”, август 1985, стр. 49.

(11) Д. Шошкић се при критеријуму доступности друштвених средстава заузима за „монопол” природне надарености, већих радних способности, бољих резултата рада. Д. Шошкић, *Методолошко-теоријски концепт друштвене својине и његово остваривање у пракси*, Теоријско методолошки проблеми изучавања друштвене својине у Југославији, Центар за марксизам Универзитета у Београду, Правни факултет, 1984.

ременог карактера). Тако и при остваривању, односно конкретизацији начела конкуренције за радна места, отворености (несталност) радног места, треба учинити значајан корак напред, јер бисмо тиме могли одлучно допринети увођењу духа и начела тржишне привреде унутар радних колектива. Без динамичног, флексибилног, тржишног концепта радног колектива, тешко је говорити о тржишном концепту привреде, односно друштва у целини.

Друштвена својина, у виду југословенског практичног конструкта, одлази с економске и политичке сцене. Неразвијеност економске, политичке, социокултурне димензије југословенског друштва, била је битан чинилац њеног дебакла. Међутим, концепт критичке теорије друштвене својине остаје значајан допринос светској ризници модела, опција и стратегија (потенцијално) ефикасних као и хуманих друштвено-економских облика.

(Примљено 30.06.1990)

*dr Bogomil Ferfila,
Assistant Professor of the Faculty of Sociology and Political Studies in Ljubljana*

PROFESSOR MAKSIMOVIĆ – ONE OF THE CREATORS OF CRITICAL THEORY OF SOCIAL OWNERSHIP

Summary

Social ownership has always meant an a priori and untouchable foundation of Yugoslav socialist society, which limited social sciences and first of all sociology and economy in their attempts to determine its essence, elements and scope. This is why for quite a long time there were discussions between two directions in the theory of social ownership: institutional-systemic (which opts for the lack of market economy and of property nature of social ownership), and the critical-theoretical conception, whose main protagonist is Ivan Maksimović. The author elaborate basic elements of that second conception, while emphasizing the contribution of Ivan Maksimović. Particular attention is dedicated to the role of distribution according to the work invested, as a constitutive element of social ownership. Although insufficient development of Yugoslav practice caused the disappearance of social ownership from the historical scene, the author submits arguments for the conclusion according to which the critical theory of social ownership has been a significant achievement for the treasury of models, options and strategies of (potentially) efficient and human socio-economic systems.

Key words: Social ownership. – Distribution according to work invested. – Selfent type of socialism.

dr Bogomil Ferfila,

Chargé de cours à la Faculté de sociologie et d'études politiques de Ljubljana

LE PROFESSEUR MAKSIMOVIĆ – UN DES CRÉATEURS DE LA THÉORIE CRITIQUE DE LA PROPRIÉTÉ SOCIALE

Résumé

La propriété sociale a été toujours la base a priori et indéniable de la société socialiste yougoslave, ce qui imposait des limites aux sciences sociales, avant tout à la sociologie et à l'économie, lorsqu'elles devaient définir son essence, ses éléments et ses portées. C'est pourquoi un débat a été mené pendant longtemps entre les deux courants dans la théorie sur la propriété sociale: le courant institutionnel et systémique (qui préconise l'absence de l'économie de marché et de la nature de propriété sociale) et le courant critique et théorique dont le principal protagoniste est Ivan Maksimović. L'auteur expose les éléments de base de ce deuxième courant et souligne les contributions d'Ivan Maksimović. Une attention particulière est accordée au rôle de la répartition selon le travail fourni comme élément constitutif de la propriété sociale. Bien que le sous-développement de la pratique yougoslave ait provoqué le retrait de la propriété sociale de la scène historique, on expose des arguments en faveur de la conclusion que la théorie critique de la propriété sociale a été une contribution importante au trésor des modèles, des options et des stratégies des systèmes socio-économiques (virtuellement) efficaces et humains.

Mots clé: *Propriété sociale. – Répartition selon le travail fourni. – Socialisme autogestionnaire.*

др Мирољуб Лабус,
професор Правног факултета у Београду

ПРИВАТИЗАЦИЈА ДРУШТВЕНЕ СВОЈИНЕ

Одсуство рационалне трансформације друштвене својине наметнуло је проблем њене приватизације. Код приватизације друштвене својине поставља се низ питања од којих су од фундаменталног значаја: 1) зашто је потребно приватизовати друштвени сектор привреде; 2) да ли то учинити уз новчану накнаду или без ње; 3) како одредити вредност друштвене имовине; 4) како извршити расподелу друштвене имовине на приватне власнике; и 5) која предузећа приватизовати. Пошто су дати одговори на ова питања, описан је поступак приватизације који је усвојен у југословенском законодавству и који се заснива на делимичној приватизацији путем издавања интерних деоница уз попуст. На крају је објашњен и поступак продаје друштвених предузећа уз реално вредновање његове нето имовине.

Кључне речи: Друштвена својина – Приватизација – Интерне деонице.
– Продаја предузећа.

УВОД

Професор Максимовић је веома широко изградио свој научни опус обухватајући следећих пет области: 1) политичка економија као теоријска наука, а посебно политичка економија социјализма, 2) економска теорија о друштвеној својини, 3) историја економске мисли, посебно она о социјалистичкој привреди, 4) упоредни економски системи и 5) однос економске науке и историје, филозофије и права. По нашој оцени, његов највећи допринос се налази на подручју про-чавања друштвене својине, што потврђују и прилози у овом свечаном броју „Анала”.

При проучавању друштвене својине целисходно је раздвојити раван „теоријског модела друштвене својине“ од његове емпиријске реализације. Професор Максимовић је био највећи и најуспешнији критичар невласничког модела друштвене својине и праксе договорне (нетржишне социјалистичке) економије. У тим радовима он је истовремено развио и један логички и теоријски конзистентан модел друштвене својине, заснован на тржишној самоуправној економији. Пратећи његове радове и ја сам покушао да овај модел преведем на строгу аналитичку раван опште равнотеже и да покажем како уз деловање тржишта радне снаге и функционисање инвестиционих фондова на тржишту капитала, самоуправни привреда заснована на друштвеној својини може да послује као ефикасна децентрализована привреда. Оно што је на нивоу „чисте“ економске анализе могло ефикасно да функционише, изгледа да у примени никако није могло да „проради“. Невласнички концепт друштвене својине и договорна економија су напуштени, али претпоставке за рационални преображај друштвене својине и даље нису формиране. Стиче се утисак да пракса неће прихватити аналитички коректан модел друштвене својине и самоуправне тржишне економије. Професор Максимовић не дели овај песимизам, али се мени чини да данас морамо озбиљно размишљати и о осталим алтернативама, јер их живот намеће својом неумитном логиком.

Једна од алтернатива јесте и приватизација друштвене својине. Ово је веома комплексна област о којој се доста паушално доносе судови и која се, не тако ретко, претерано идеологизује. Да бисмо се могли разумно одредити, потребно је да претходно јасно поставимо проблем и да анализирамо предности и недостатке понуђених решења. Овај рад представља врло једноставан увод у ову сложену област.

ОПШТА ПИТАЊА ПРИВАТИЗАЦИЈЕ

Код приватизације друштвене својине поставља се низ питања од којих су свакако од фундаменталног значаја: 1) зашто је потребно приватизовати друштвени сектор привреде, 2) да ли то учинити уз новчану накнаду или без ње, 3) како одредити вредност друштвене имовине, 4) како извршити расподелу друштвене имовине на приватне власнике и 5) која предузећа приватизовати?

1. *Зашто приватизација?* Обично се у прилог приватизацији наводе три основна разлога (1): а) стварање основа за потпуну тржишну

(1) Видети J. Vanous (1989), *Privatization in Eastern Europe: Possibilities, Problems, and the Role of Western Capital*, Malente Symposium, Federal Republic of Germany; G. Yarrow (1990), *Privatization: Issues and Problems*, The World Bank Conference on Privatization and Ownership Changes in East and Central Europe, Washington; F. Dhanji and B. Milanović (1990), *Privatization in East and Central Europe: Objectives, Constraints, and Models of Divestiture*, Ditto.

привреду, б) побољшање ефикасности привређивања и в) пораст државних прихода.

а) Увођење тржишне привреде јесте разлог који се може само делимично применити на нашу привреду. Наиме, у нашој привреди постоји тржиште робе и услуга на којем се појављују аутономни привредни субјекти (без обзира на то колико је ово тржиште деформисано отвореним и прикривеним државним администрацијом). Дакле, систем децентрализованог привредног одлучивања већ је формиран ранијим напорима да се реформише социјалистичка привреда на тржишним основама. Тај систем децентрализованог одлучивања, међутим, лоше функционише, између осталог и због тога што друштвена својина не обезбеђује потребну мотивацију за рационално доношење привредних одлука. Држава као резидуални поверилац је доста „удаљена” од стварног привредног одлучивања и она више интервенише кроз опште мере економске политике него кроз конкретне напоре да се сачува вредност имовине и обезбеди контрола над њеном употребом. На другој страни, радници и директори не добијају непосредно своје плате на основу ефикасности употребе друштвених средстава, тако да је ова веза између ефикасности употребе и прихода који неко стиче по тој основи, прекинута. Да би се она поново успоставила потребно је извршити приватизацију друштвене имовине.

б) Аргумент побољшања ефикасности привређивања почива на ставу да приватна предузећа обезбеђују бољу алокацију оскудних ресурса и већи ниво друштвеног благостања на датом ступњу привредног развоја. Приватна предузећа, снажно покретана мотивом за максимализацијом профита, спремније се прилагођавају захтевима тржишта. Потрошачи тиме добијају робу по асортиману и квалитету који одговара њиховим укусима и нису присиљени да купују производе чији асортиман не желе, или да губе време и енергију довијајући се како да дођу до дефицитарних врста робе. У условима тржишне конкуренције приватни произвођачи мање троше енергије и других инпута по јединици производа, чиме се постиже и већи обим производње при датим ресурсима и јефтинија производња. То омогућава већи животни стандард и виши ниво општег друштвеног благостања. Друштвена својина не мотивише произвођаче на јефтину, квалитетну и захтевима купаца прилагођену производњу робе.

в) Ова ригидност се, између осталог, дугује и недостатку чврсте имовинске одговорности друштвених предузећа, без које тржишна конкуренција не производи све пожељне ефекте. То је познати ефекат „меког буџетског ограничења”, или слабе финансијске дисциплине друштвених предузећа, која није могућа у систему приватне својине. Недостатак чврсте финансијске дисциплине на страни капиталног рачуна друштвене привреде, довео је до низа капиталних губитака. Неке од њих ћемо посебно назначити:

1) Највидљивији је капитални губитак представљен у облику високог спољног дуга. Он је код нас највећим делом или фактички национализован, или јавно гарантован од стране (федералне) државе.

У оба случаја, без обзира на то да ли је то спољни дуг Народне банке Југославије или приватни дуг друштвених предузећа и пословних банака гарантован од стране федерације, последице су исте: формиран је висок јавни дуг. За јавни дуг одговара држава својом имовином и јавним (пореским) приходима. Присуство јавног дуга говори о фактичкој промени структуре имовине друштвеног сектора у југословенској привреди.

2) Домаћи државни дуг је веома мали јер је наша држава највећим делом до сада финансирала свој текући дефицит кроз емисију новца. Дефицит државног буџета значи да су државни расходи већи од државних прихода. Како је овај дефицит финансиран емисијом новца, то се његово присуство директно преносило на инфлацију. Са инфлацијом се фактички уводи инфлаторни порез који најтеже пада власницима фиксних номиналних прихода. Губитак њихове куповне снаге преноси се на државу као вишак њене куповне снаге којом се финансира буџетски дефицит.

3) Капитални губитак је садржан у застарелим основним средствима. Овај дуг, према реалној вредности друштвеног капитала, директна је последица неодговарајуће амортизације основних средстава. Његов највидљивији део везан је за стамбени фонд у друштвеном власништву и за инфраструктурне објекте. Они се не могу обновити из њихових амортизационих фондова, иако су многи од њих и застарели и руинирани.

4) Загађеност околине и исцрпљеност необновљених природних ресурса говоре да су потребна висока финансијска средства за повратак „чисте околине” која је уништена прљавим индустријама и непажљивим искоришћавањем природних богатстава. Капитал садржан у природном богатству земље добрим делом је уништен.

Споро прилагођавање условима тржишта, неефикасно коришћење друштвених средстава и производња капиталних дугова, захтевају приватизацију друштвених предузећа. Продајом друштвене имовине држава стиче један део прихода да би сервисирала јавни дуг који је фактички настао национализацијом приватног дуга друштвених предузећа.

2. *Приватизација уз накнаду или без накнаде?* Аргумент за приватизацију без накнаде истиче у први план „општенародни” карактер друштвене имовине која ће заиста добити тај статус ако се, по некој формули прихватљивој за већину грађана, расподели на сво становништво. Други истичу да је друштвена својина настала радом радника и да у том смислу представља њихов минули рад. Расподела друштвене имовине на запослене раднике доследно би спровела прокламовани принцип о расподели капитала према доприносу минулог рада. Трећи предлажу да се друштвена средства уступе пензионим и социјалним фондовима без накнаде.

Сви ови предлози не воде рачуна о капиталном дугу који постоји, да су његови повериоци страни власници и домаће девизне штедише и

да је он или преузет од стране државних институција, или јавно гарантован. Промена лица на страни дужника не даје исте имовинске гаранције повериоцима, поготово ако се она врши без накнаде из које би се купљени део дуга непосредно исплатио. Потпуно је економски неразумно пребацити значајан део капиталног дуга на државу, а истовремено јој одузети имовину чијом продајом би могла делимично или у целини да га откупи. У таквој ситуацији држава би била принуђена или да емитује новац и да смањи реалну вредност домаћег дуга, с тим што се реална вредност дуга према иностранству не би мењала, или да подигне порезе ради прикупљања средстава у буџету за текуће сервисирање дуга. Постоји, нормално, и могућност задуживања државе на тржишту капитала, али је она мање вероватно средство у овим околностима. Све у свему, приватизација без накнаде би произвела потпуно супротне економске ефекте. Истина, брзо би се створила тржишна привреда заснована на приватној својини, али би она била веома нестабилна, са малом вероватноћом да би тржиште капитала и приватна мотивација у таквим условима обезбедили ефикаснију употребу оскудних ресурса.

3. *Како одредити вредност друштвене имовине?* Постоји више начина да се одреди вредност нето имовине предузећа. Она се у тржишним привредама често одређује по једном поступку који се назива дисконтовање вредности укупне будуће нето добити предузећа (тј. добити предузећа умањене за износ пореза на добит). Другим речима, процени се будућа нето добит предузећа за сваку годину и онда се тражи она вредност новчаног капитала која би дала такав годишњи ток нето добити да је уложена у банку по одговарајућој каматној стопи. Да би овај поступак могао да се примени, нужан је услов да су цене производа и свих улагања у производњу праве тржишне цене, јер, у супротном случају, не може се ваљано одредити добит предузећа као разлика између укупног прихода и укупних трошкова. У социјалистичким привредама цене су традиционално деформисане државним монополима, искључивањем конкуренције из иностранства, различитим државним субвенцијама и директном административном контролом. У тим околностима овај поступак оцене „праве тржишне вредности” нето имовине друштвених предузећа, нема много оправдања.

Уместо њега могу се користити и други поступци за оцену нето вредности имовине предузећа. Један од њих се односи на процену ове вредности на основу трошкова замене друштвених средстава, где се као цене производа и производних инпута узимају одговарајуће светске цене. Други поступак се једноставно задржава на књиговодственој вредности имовине коригованој за инфлацију, односно заснива се на ревалоризованој садашњој вредности имовине предузећа.

4. *Расподела друштвеног капитала* Како расподелити друштвени капитал на поједине приватне власнике? Индивидуализирање власничких наслова на друштвеном капиталу може да се изврши на више

начина. Иако сматрамо да је ближе економској логици ако се већ врши приватизација да се врши уз новчану накнаду, изложићемо неке предлоге и за један и за други облик приватизације.

Приватизација друштвених средстава без накнаде може да се врши на неки од следећих начина:

1) Расподела друштвене имовине којом располаже предузеће на запослене раднике. – Код овог предлога је остало отворено питање да ли би овом формулом били обухваћени и пензионисани радници, као и они радници који су у међувремену променили радно место. Без обзира на конкретан одговор и могуће проширење квалификованих власника, остаје јак приговор неправичности. Имовина друштвеног предузећа је резултат не само текућег рада, већ и реалног капитала који је, по правилу, добијен уз различите субвенције: негативне реалне каматне стопе, пореска ослобађања и слично. Овај приговор може само делимично да се ублажи предлогом за накнадно опорезивање капиталне добити новонасталих власника.

2) Расподелом ваучера као капиталног новца. – Први корак се састоји у избору друштвених предузећа која ће се претворити у деоничарска друштва и у утврђивању вредности њихове нето имовине. На основу тога би се издао тачно одређен број ваучера и свако би добио њихов исти број. Тада би била организована велика јавна дражба у којој би свако од ималаца ваучера нудио цену за деонице оних предузећа за које сматра да би у њих требало да уложи свој капитал. На основу понуде и тражње деоница за свако предузеће, формирала би се њихова „равнотежна цена“. Та цена би могла да буде виша или нижа од почетне номиналне вредности деоница. Овај поступак би се понављао, јер са формирањем „равнотежне цене“, различите од почетне вредности деоница, власници ваучера би поново вршили избор деоница у које би желели да инвестирају своје ваучере. Ово би трајало све док се не утврде „равнотежне цене“ деоница за сва предузећа по основу којих би се реализовала укупна вредност издатих ваучера.

По једној варијанти овог предлога, тада би се вршила дистрибуција деоница власницима ваучера без накнаде. Тачније речено, они бу куповали деонице предузећа по „равнотежној цени“ и плаћали би их добијеним ваучерима. Власници могу, у току процеса успостављања „равнотежне цене“ деоница, међусобно да тргују ваучерима, односно да их купују и продају за здрав новац.

По другој варијанти, власници ваучера на основу властитог избора структуре деоница могу ове деонице да откупе за готов новац на основу постигнуте „равнотежне цене“. У том случају не би се само вршила расподела деоница на појединачне власнике, већ би се и утврђивала тржишна вредност нето имовине предузећа. Код овог предлога није дозвољено трговање ваучерима за новац, између њихових власника. Ваучери служе за утврђивање вредности нето имовине капитала и не могу се продавати по неравнотежним ценама деоница.

3) Лутријска расподела портфеља деоница једнаке вредности свим лицима која се одреде као потенцијални приватни власници. – Најпре је потребно проценити нето имовину предузећа, а онда изабрати номиналну вредност акција, која ће бити једнака за сва предузећа. На основу њене вредности и укупне процењене нето имовине предузећа, одредио би се број издатих акција за свако појединачно предузеће. Приликом избора номиналне вредности деоница ваља водити рачуна да свако лице као потенцијални приватни власник добије бар 10 таквих деоница. Наиме, да би се смањио ризик поседовања акција само једног предузећа, потребно је омогућити шири портфељ (структуру) деоница сваког приватном власнику. Након тога би се случајним избором извршила расподела ових деоница на сва квалификована лица. Они би добијали ове деонице без накнаде и могли би их потом продавати на тржишту капитала по цени која би се формирала на основу понуде и тражње деоница сваког појединачног приватизованог предузећа.

Облици приватизације друштвених средстава уз накнаду могу бити, између осталих, и ови:

а) Формирање инвестиционих фондова у којима би мале штедише и остали власници капитала удруживали новчана средства, на основу којих би инвестициони фонд могао да купује деонице номиналне вредности. – Тако би се створила критична маса новчаног капитала за куповину деоница предузећа са већом нето вредношћу имовине, без ризика претераног уситњавања деоничарског капитала.

б) Држава може формално национализовати друштвено предузеће и претворити га у деоничарско друштво. – То би требало увек користити када претходна процена његове нето имовине показује да она има негативну вредност, тј. да је оцењена реална вредност имовине мања од имовинских обавеза. Такво предузеће је практично немогуће продати на тржишту. Због тога држава мора преузети на себе један део дуга предузећа за који процени да је ненаплатив, тим пре ако је већ гарант по инвестиционим кредитима дужничког предузећа. Након финансијске и пословне консолидације предузећа, држава може делимично или у целини да прода његове деонице на тржишту капитала и да поврати трошкове претходне финансијске консолидације предузећа.

в) Омогућити запосленим радницима и другим лицима да откупе деонице друштвеног предузећа на основу њихових уштеда и одобреног кредита од стране неке инвестиционе банке. – Банка одобрава дугорочни кредит потенцијалним купцима, који иначе имају штедне улоге код банке, или на други начин могу да пруже захтевани ниво имовинске гаранције, са којим они купују деонице друштвеног предузећа. Банка може да задржи право залогe на деоницама све док се одговарајући део кредита не исплати. Посебан облик приватизације представља откуп друштвених станова који су, у ствари, изграђени средствима предузећа и који фигурирају у његовој (ванбилансној) активи. Продајом станова

предузеће побољшава структуру своје имовине, чак и када се станова продају на дугорочни кредит.

г) Продаја друштвених станова страним правним и физичким лицима.

Овим набрајањем нисмо ни близу исцрпili све предлоге око могуће приватизације, уз накнаду или без ње, а који су били предмет интензивне расправе у последње време. Посебно се нисмо задржавали на потенцијалним предностима и недостацима сваког поменутог решења. Њиховим навођењем само смо желели да илуструјемо могућности и широк спектар расположивих конкретних решења за трансформацију, укључујући и приватизацију друштвене имовине.

5. *Која предузећа приватизовати?* Сасвим је очигледно да је немогуће приватизовати сва предузећа. За то, нормално, не постоје ни економски разлози, јер у свакој модерној тржишној привреди функционише низ јавних предузећа заснованих на јавној својини. До ове тачке сви заговорници приватизације се међусобно слажу. Међутим, када треба повући јасну линију разграничења између приватног и јавног сектора – настају крупне разлике. Нећемо на овом месту улазити у детаље те расправе, већ ћемо само истаћи да постоје два неспорна кандидата за задржавање јавне својине: 1) традиционални јавни сектор у области инфраструктуре и 2) друштвена предузећа са негативном нето имовином. Остала предузећа могу бити предмет трансформације, укључујући и промену власничких односа који настају приватизацијом друштвене својине.

ДЕЛИМИЧНА ПРИВАТИЗАЦИЈА ДРУШТВЕНЕ ИМОВИНЕ

Један од модела који је код нас прихваћен заснива се на делимичној приватизацији друштвене својине. Приватизација је делимична у двоструком смислу. Прво, друштвена имовина се продаје, али са попустом. Бесплатан прелазак друштвене у приватну имовину везан је само за онај део на који се односи попуст. У другом делу се врши пренос имовине уз накнаду, што значи да тај део друштвене имовине задржава своју вредносну супстанцу, тј. не приватизује се, већ само мења облик егзистенције. Друго, и даље се оставља могућност постојања анонимног друштвеног капитала јер се уводе ограничења у погледу обима трансформације друштвене имовине. Предузеће може издати интерне деонице у вредности највише до 6 годишњих износа исплаћених нето личних доходака у том предузећу.

Код нас је, дакле, прихваћен модел приватизације друштвене својине уз делимичну накнаду (2). По овом решењу треба разликовати

(2) Видети Закон о промету и располагању друштвеним капиталом, „Службени лист СФРЈ”, бр. 84/1989. и Закон о изменама и допунама Закона о промету и располагању

продају друштвеног капитала од прибављања додатног капитала издавањем интерних деоница друштвеног предузећа. У оба случаја дотадашње друштвено предузеће се мора статусно реорганизовати. Ако друштвено предузеће није у целини продато приватним власницима, тако да је један део имовине предузећа и даље задржао статус друштвене својине, предузеће се мора организовати као деоничарско друштво у мешовитој својини. Ако, пак, друштвено предузеће не издаје деонице већ само продаје уделе друштвене имовине којом располаже, тада ће се оно организовати као друштво са ограниченом одговорношћу у мешовитој својини.

Под друштвеним капиталом се подразумевају: 1) Пословни фонд предузећа, 2) резервни фонд и 3) ванпословни фондови. Ако предузеће има капиталне губитке, за одговарајући део се смањују пословни фонд и резервни фонд. Ванпословни фондови обухватају друга средства предузећа, као што су стамбени фонд предузећа, одмаралишта, фонд солидарности и слично.

1. *Издавање интерних деоница ради прикупљања додатног капитала* Издавање интерних деоница представља основну специфичност југословенског модела приватизације друштвене својине. Оно треба да оствари два основна циља: 1) да се промени власничка структура предузећа и 2) да се прибаве нова финансијска средства.

Са променом власничке структуре предузећа долази до промене у управљању предузећем и до промене у присвајању добити коју оствари предузеће својим тржишним пословањем. Издавањем интерних деоница омогућава се радницима да постану сувласници предузећа у којем су запослени. У оној мери у којој остају друштвена средства у имовини предузећа, запослени радници задржавају своја самоуправна права, односно имају права да учествују у управљању предузећем на основу текућег рада. Управљање и присвајање на основу минулог рада више не постоји. Концепт минулог рада замењен је концептом деоничарског капитала. У том смислу, радници могу да учествују у управљању предузећем на основу права својине на деоницама. То представља управљање на основу приватног капитала који, заједно са друштвеним капиталом, образује мешовиту имовину предузећа. Управљање на основу друштвеног капитала подразумева принцип: један радник – један глас. Управљање на основу приватног деоничарског капитала, напротив, почива на начелу једна деоница – један глас. Сваки радник као деоничар учествује у управљању мешовитим предузећем, сразмерно висини вредности деоница које је купио.

Расподела новостворене вредности и добити предузећа сада постаје сложенија, али се истовремено заснива на чистим тржишним начелима. На основу свог текућег рада радници добијају плату. Она се

друштвеним капиталом, „Службени лист СФРЈ”, бр. 46/1990. Сада се овај закон зове *Закон о друштвеном капиталу*.

одређује према условима који постоје на тржишту рада, који су кориговани колективним уговорима. Када се од новостворене вредности одузму трошкови рада, остаје добит која се, пак, распоређује на друштвени и приватни капитал, сразмерно учешћу друштвеног и приватног капитала у укупној имовини предузећа. Део добити који припада друштвеном капиталу даље се дели на акумулацију, којом се увећава друштвена имовина у предузећу, и на преостали део добити који се распоређује радницима. Радници, дакле, имају право партиципације у добити која припада друштвеном капиталу, јер су учествовали у управљању овим друштвеним средствима. Други део добити, који припада приватном капиталу, дели се акционарима сразмерно висини њихових акција. Колико акција радници купе као приватни власници, толико ће учествовати у присвајању ових дивиденди.

Интерне деонице се издају са попустом и оне не могу бити у промету на тржишту хартија од вредности. Међутим, када купац интерне деонице у целини уплати куповну цену и када су испуњени и други услови предвиђени Законом о хартијама од вредности, интерне деонице се претварају у редовне деонице које власници могу продавати на тржишту хартија од вредности.

У међувремену се интерне деонице могу преносити индосирањем. Наиме, интерне деонице су хартије од вредности које се издају на име и, као свака хартија од вредности која гласи на име, могу се преносити индосирањем. Интерна деоница се преноси пуним индосаментом који врши предузеће.

Интерне деонице се могу издавати: 1) радницима запосленим у предузећу, 2) пензионерима и другим лицима која су најмање две године била запослена у предузећу, 3) другим домаћим физичким лицима и 4) пензионим фондовима. Дакле, овај облик приватизације омогућава само домаћим физичким лицима да стекну интерне деонице, с тим што веће погодности даје тренутно запосленим радницима.

Интерне деонице се издају са попустом. Висина попушта зависи од категорије купаца. Запосленим радницима се одобрава попуст од 30% од номиналне вредности интерних деоница. Овај попуст може да се повећа за сваку годину стажа за по 1%. На тај начин, максималан попуст може да износи 70% од номиналне вредности деоница. Овај попуст се односи и на пензионере и друга лица која су раније радила у предузећу. За остала домаћа физичка лица и за пензионе фондове попуст износи 30% од номиналне вредности деоница. Прве две категорије купаца имају висок попуст и због тога је њихов удео у укупној куповини ограничен. Укупна номинална вредност интерних деоница, која се њима продаје, не може бити већа од трогодишње суме нето личних доходака у предузећу које издаје интерне деонице. То представља, као што смо већ навели, половину укупног лимита издатих интерних деоница.

Шта значи попуст? – Узмимо на пример тек запосленог радника у неком предузећу. Ако предузеће издаје деонице по номиналној вред-

ности од 10 динара, то значи да ће наш радник за једну деоницу платити само 7 динара. Када учествује у управљању као власник деоница и када учествује у подели добити, он се понаша као власник капитала од 10 динара иако је реално уплатио само 7 динара.

Табела 1: Биланс стања имовине друштвеног предузећа

АКТИВА		ПАСИВА	
Основна средства	220	Пословни фонд:	200
Новчана средства	0	- Друштвени капитал	200
Потраживања	80	-Приватни капитал	0
		Кредитне обавезе	100
УКУПНО	300	УКУПНО	300

Следеће питање које се поставља може да гласи: какве последице изазива овакав облик приватизације на структуру имовине предузећа? Узмимо једноставан пример који је приказан на табели 1. Реч је о нама већ познатом билансу стања имовине. Друштвено предузеће располаже укупном имовином од 300 динара. На страни пасиве 200 динара представљају његов пословни фонд, а 100 динара кредитне обавезе. На страни активе вредност основних средстава се састоји од 220 динара, а потраживања према купцима 80 динара.

Предузеће нема приватног капитала и има веће кредитне обавезе од потраживања. Истовремено, предузеће нема слободних новчаних средстава којима би могло да измири доспеле обавезе по кредитима. То може да буде један од разлога да друштвено предузеће одлучи да се трансформише у мешовито предузеће и да понуди својим радницима да откупе нову емисију деоница у износу од 100 динара. Нека предузеће изда 10 интерних деоница од којих свака номинално гласи на 10 динара и нека одобри попуст својим радницима од 50%, радници ће откупити свих 10 деоница и за то ће укупно платити 50 динара. Како сада изгледа биланс имовине делимично приватизованог друштвеног предузећа, приказано је на табели 2.

Укупна имовина мешовитог предузећа, формираног на основу својинске трансформације друштвеног предузећа, порасла је за 50 динара, колико износи реално уплаћена вредност издатих интерних акција. Пословни фонд предузећа порастао је за истих 50 динара, али се његова структура битно изменила. Друштвени капитал у пословном фонду је опао за 50 динара, јер је на његов терет пао попуст у продаји интерних деоница. Приватни део пословног фонда је увећан за 100 динара колико износи укупна номинална вредност издатих интерних акција. Сада структура пословног фонда (нето вредности имовине предузећа) изгледа овако: 60% нето имовине припада друштвеном власништву (150/250), док 40% представља приватну својину радника (100/250). Друштвени капитал је трансформисан и приватизован. Он је трансформисан јер од ранијих 100% пословног фонда сада само 60%

припада друштвеној својини. Истовремено је и приватизован, јер од 100 динара номиналне вредности приватног капитала у пословном фонду, радници су само 50 динара платили у новчаном облику, док преосталих 50 динара представља попуст учињен на терет друштвеног капитала.

Табела 2: Биланс стања имовине мешовитог предузећа

АКТИВА		ПАСИВА	
Основна средства	220	Пословни фонд:	250
Новчана средства	50	- Друштвени капитал	150
Потраживања	80	- Приватни капитал	100
		Кредитне обавезе	100
УКУПНО	350	УКУПНО	350

Повећање имовине предузећа кроз приватизацију замишљено је као погодан начин да се оствари додатна акумулација капитала која је толико неопходна ради привредног развоја. Она се не остварује административним мерама, већ се економски мотивише висином попуста. Предузеће може приватизацијом да решава и неке друге текуће проблеме. Навели смо проблем ликвидности. Предузеће је стекло нова ликвидна средства којима може да одговори на раније преузете кредитне обавезе.

Куповином интерних деоница радници су постали сувласници предузећа у којем раде. Овом приватизацијом се жели постићи и њихова већа заинтересованост за ефикасно управљање предузећем. Ако предузеће у нашем примеру поново дође у проблем ликвидности, оно ће морати један део својих основних средстава да прода, или да изврши цесију потраживања уз одговарајући попуст. Тиме ће се аутоматски смањити нето имовина предузећа, а са њом и онај њен део који припада радницима као приватним власницима. На овај се начин постиже да радници уједно буду и имовински одговорни за лоше управљање предузећем.

Увек постоји питање концентрације приватног власништва. Дилема се своди на питање да ли треба, или не, дозволити велику концентрацију приватног власништва; треба ли, или не, ограничавати раднике у могућности да купе интерне деонице. За сада је усвојено законско решење по којем радник не може да купи више интерних деоница од троструког годишњег износа његовог личног дохотка.

Постоји још једно ограничење техничке природе. Вредност друштвеног капитала умањује се за износ одобреног попуста. Због тога купан попуст не може бити већи од вредности друштвеног капитала.

Код приватизације такође постоји проблем коректног вредновања друштвеног капитала. Наше законско решење полази од књиговодствене вредности друштвеног капитала, која је утврђена према претходном годишњем билансу стања предузећа. Понуђена висина

попуста радницима може да значи и имплицитно признање да је ова књиговодствена вредност прецењена са становишта реалне тржишне вредности нето имовине друштвених предузећа. У поступку издавања интерних деоница увек је могуће одлучити да се претходно изврши независна процена вредности нето имовине предузећа, па да се онда прије издавању интерних деоница уз попуст.

2. Издавање интерних деоница ради продаје друштвених предузећа. Све што је речено за издавање интерних деоница ради прибављања додатног капитала, важи, *mutatis mutandis*, и за издавање интерних деоница ради продаје предузећа. Оно што се мења односи се на субјект који присваја износ продатих деоница.

Изменимо мало наведени пример, да бисмо објаснили ситуацију која настаје продајом предузећа кроз издавање интерних деоница. Почетно стање имовине је исто као на табели 1. Друштвено предузеће има пословни фонд у износу од 200 динара. Претпоставимо да је одлучено да се прода цело друштвено предузеће запосленим радницима уз попуст од 50%. Оно што се продаје није укупна имовина предузећа (која износи 300 динара), већ вредност пословног фонда предузећа (од 200 динара). Поновимо још једном оно што смо у 1. глави опширно објашњавали. Вредност предузећа представља само вредност његове нето имовине и само она може да се продаје. У том смислу друштвено предузеће ће издати 20 интерних акција од којих свака номинално гласи на 10 динара. Уз попуст од 50% радници ће купити све интерне акције и мораће да уплате 100 динара свежег капитала. Тај капитал, међутим, не улази у имовину предузећа већ се уплаћује у републички фонд за развој. Биланс стања имовине приватизованог друштвеног предузећа изгледао би као на табели 3.

Овом продајом не би се повећала имовина предузећа, нити би се решили његови финансијски проблеми. Уочени проблем ликвидности би и даље постојао, тако да би предузеће у сваком случају морало да прибави и додатни капитал. Емисија нових акција сигурно би била једна ваљана опција.

Табела 3: Биланс стања имовине потпуно продатог друштвеног предузећа

АКТИВА		ПАСИВА	
Основна средства	220	Пословни фонд:	200
Новчана средства	0	- Друштвени капитал	0
Потраживања	80	- Приватни капитал	200
		Кредитне обавезе	100
УКУПНО	300	УКУПНО	300

Обично се против оваког облика приватизације наводи аргумент који говори о малој мотивисаности запослених да откупе друштвена предузећа. Њему је могуће додати и објективну чињеницу да откуп

предузећа кроз издавање интерних акција, не решава проблем неодговарајуће структуре капитала предузећа, која се, између осталог, огледа и у проблему неликвидности предузећа. Уплаћени свежи капитал одлази државном фонду за развој који не мора, и по правилу неће, да га реинвестира у исто предузеће. Продаја предузеће тиме не решава његове финансијске проблеме.

У оба случаја издавања интерних деоница – и ради продаје предузећа и ради прикупљања додатног капитала – купци интерних акција могу да уплате њихову номиналну вредност умањену за износ попушта, одједном, вишекратно, или у ратама. Ако се отплата врши у ратама, укупна сума се мора уплатити у року од 10 година. Годишње ће се вршити ревалоризација вредности неуплаћеног дела интерних деоница према расту цена на мало.

Власник интерне деонице стиче право на учешће у присвајању добити предузећа сразмерно уплаћеном делу вредности интерних акција, увећаном за износ одобреног попушта. На другој страни, он стиче право на учешће у управљању предузећем одмах и то сразмерно номиналној вредности својих деоница.

ПРОДАЈА ДРУШТВЕНИХ ПРЕДУЗЕЋА

Друштвена предузећа се могу у целини или делимично продати како домаћим тако и страним лицима, како физичким тако и правним лицима. Приликом продаје друштвених предузећа нема приватизације, јер се она продају без попушта али на основу процењене тржишне вредности предузећа. Уместо приватизације друштвеног капитала врши се његова коректна тржишна процена, као услов за промену својинске структуре нето имовине предузећа. На место друштвеног капитала ступа приватни капитал, а исплаћена новчана вредност за куповину деоница предузећа остаје друштвени капитал, или постаје јавни капитал.

Илуструјмо куповину друштвеног предузећа на наведеном примеру. Књиговодствена вредност имовине, пре процене и продаје, износила је 300 динара. На основу коректне процене активе предузећа дошло се, рецимо, до закључка да је половина потраживања предузећа ненаплатива и да се зато морају отписати. Нека је, истовремено, закључено да је већина основних средстава застарела и неупотребљива и да њихова процењена реална тржишна вредност износи само 100 динара. На тај начин је укупна вредност имовине предузећа процењена на само 140 динара. Кредитне обавезе се морају извршити и оне остају у истом износу од 100 динара. Укупна пасива мора одговорати укупној активи. Пошто је, на тај начин, укупна пасива 140 динара, пословни фонд или нето имовина предузећа, као разлика између укупне пасиве и кредитних обавеза, износи само 40 динара.

Табела 4: Процењени биланс стања имовине друштвеног предузећа

АКТИВА		ПАСИВА	
Основна средства	100	Пословни фонд:	40
Новчана средства	0	- Друштвени капитал	40
Потраживања	40	- Приватни капитал	0
		Кредитне обавезе	100
УКУПНО	140	УКУПНО	140

По књиговодственој вредности пословни фонд износи 200 динара, али његова реално процењена вредност много је мања и износи само 40 динара. Ова разлика у вредности пословног фонда од 160 динара представља прикривене капиталне губитке. Друштвено предузеће је лоше тржишно пословало у прошлости и остварило је губитак на капиталу или, како се то каже, губитак на супстанци друштвених средстава. Овај губитак је био прикривен јер се у књигама предузећа није водило рачуна о тржишној вредности имовине. Поступком процене друштвене имовине само је откривена величина капиталног губитка. Сама по себи тржишна процена није га створила.

Када је нето имовина друштвеног предузећа процењена на износ од 40 динара, приступа се емисији деоница. Нека је номинална вредност деоница и у овом случају 10 динара, значи да ће бити емитоване само 4 деонице. Оне ће се на тржишту продати по својој номиналној цени. У горњем билансу стања на табели 4, под ставком „друштвени капитал“, на позицији пословног фонда биће уписана нула, а под ставком „приватни капитал“ биће уписан износ од 40 динара. Друштвено предузеће је комплетно продато и статусно је трансформисано у приватно деоничарско предузеће.

Коме је припао износ од 40 динара на име продатих деоница? Постоји неколико решења.

1) У једном случају ово може постати јавна својина која припада фонду за развој образованом на територији републике, односно покрајине. Фонд за развој је јавно предузеће и вредност од продате друштвене имовине се третира као трајни улог републике, односно покрајине, у овом фонду. Фонд за развој улаже средства у појединачна предузећа, с тим да највише 5% од својих укупних средстава може уложити у једно предузеће. Фонд, такође, сва средства од продаје неког предузећа може поново уложити у ово предузеће. Постоји и могућност да Фонд део од продате вредности једнократно исплати запосленим радницима у облику хартија од вредности. У том случају исплаћена вредност се ограничава највише на 6 месечних личних доходака радника. Све ово важи под условом да радници нису искористили право на откуп интерних деоница са попустом.

2) Ако се само део предузећа продаје и на том основу формира ново правно лице, средства од продатих деоница припадају матичном предузећу и фактички улазе у његов друштвени капитал.

3) Ако сложено предузеће продаје неко од својих удружених предузећа, продата вредност друштвене имовине припада сложеном предузећу као његов друштвени капитал.

Предвиђено је да стручне и консултантске послове у вези са продајом друштвених предузећа врши агенција за реструктурирање и рекапитализацију, која се оснива као јавно предузеће. Агенција за реструктурирање и рекапитализацију одређује организације које могу вршити процену вредности предузећа, што је веома значајно јер се продаја друштвених предузећа не врши на основу његове књиговодствене вредности.

Дакле, код продаје друштвених предузећа реална тржишна вредност капитала, а не његова номинална књиговодствена вредност, остаје или друштвена својина, или постаје јавна својина. Нема приватизације реалне друштвене имовине; постоји само приватизација друштвених предузећа која мењају власника и постају или чиста приватна деоничарска друштва (ако је цело друштвено предузеће продато приватним физичким или правним лицима), или мешовита предузећа (ако је део предузећа продат приватним власницима, или ако је цело предузеће продато и приватним и друштвеним правним лицима).

(Примљено 20.06.1990)

*dr Miroljub Labus,
Professor of the Faculty of Law in Belgrade*

PRIVATIZATION OF SOCIAL OWNERSHIP

Summary

The failure of rational transformation of social ownership has imposed the problem of its privatization. This opens a series of issues, some of them fundamental, namely: (1) why is it necessary to privatize the social sector of economy; (2) whether this should be done against compensation in money, or not; (3) in what way to determine the value of social property; (4) in what way to effect the distribution of social property among private owners; and (5) which enterprises should be privatized?

After providing answers to the above questions, the author describes the procedure of privatization which is adopted in Yugoslav legislation; it is based on partial privatization by way of issuing internal shares, which are sold at reduced prices. In the final part the procedure is elaborated of selling socially-owned enterprises, including the one of assessing its net property.

Key words: Social ownership. – Privatization. – Internal shares. – Selling of enterprises.

dr Miroljub Labus,
Professeur à la Faculté de droit de Belgrade

LA PRIVATISATION DE LA PROPRIÉTÉ SOCIALE

Résumé

L'absence de la transformation rationnelle de la propriété sociale a imposé le problème de sa privatisation. Toute une série de questions se pose sur le plan de la privatisation de la propriété sociale, questions parmi lesquelles les questions suivantes sont fondamentales: (1) Pourquoi est-il nécessaire de privatiser le secteur social de l'économie; (2) Faut-il le faire ou non moyennant une rémunération pécuniaire; (3) Comment définir la valeur de la propriété sociale; (4) Comment faire la répartition du bien social parmi les propriétaires et (5) Quelles sont les entreprises qu'il faut privatiser? Après avoir répondu à ces questions, l'auteur décrit la procédure de privatisation qui est adoptée dans la législation yougoslave et qui est basée sur la privatisation partielle moyennant l'émission des actions internes vendues avec réduction. A la fin, l'auteur explique aussi la procédure de vente des entreprises d'Etat avec valorisation réelle de leurs biens.

Mots clé: Propriété sociale. – Privatisation. – Actions internes. – Vente des entreprises.

др Светислав Табороши,
професор Правног факултета у Београду

ПРИВРЕДНЕ РЕФОРМЕ СОЦИЈАЛИЗМА И МОТИВИ ПРОИЗВОЂАЧА

Истраживање мотива различитих друштвених група у привредном животу, представља запостављено подручје у друштвима заснованим на социјалистичкој робној производњи. То ствара проблеме у процесу трансформације ових привреда у потпуно тржишне привреде, јер је погрешно једноставно преузети мотивациону структуру радника из полазног, либералног модела капитализма и на њеној основи засновати својинско реструктурирање социјалистичке привреде. Поновно јављање тржишта радне снаге и класичног радног односа између послопримца и послодавца, захтева да се циљеви радника и њихово понашање схвате на основу одговарајућих савремених истраживања и валоризације мотива које имају радници реалног, а не идеологизираниог, света. Иако је висина дохотка најзначајније питање колективних уговора, афирмација тржишне оријентације предузећа подразумева да се већ сада антиципирају и они захтеви радника који ће се појавити као законити на основу њиховог објективног скупа мотива.

Кључне речи: *Циљ привређивања – Репформа социјализма.– Колективизам.
– Индивидуализам.*

Основну карактеристику савремене, семи-натуралнопривредне организације социјалистичких привреда, без обзира на то да ли су то тзв. централно-планске или „договорне” економије, представља волунтаризам главних макроекономских субјеката. Неприкривено занемаривање објективног карактера економских закона се, логиком политичке а не економске организације, преноси на ниже нивое привредног одлучивања, укључујући не само основне привредне јединице, већ и њихове делове. Вероватно је најопштији израз таквог волунтариз-

ма у потпуном негирању не само цене двају фактора (рада и капитала), него и у негирању постојања других фактора (природе и предузетништва). Ово негирање, у крајњој линији, подразумева и потпуни недостатак било каквог научно фундираног става о околностима од којих би зависила та цена. Класичним језиком економије речено, непостојање цене је подразумевало и непостојање економског вредновања одговарајућих фактора са становишта било које од теорија вредности. Извесна логичка, али формално непризнавана веза, постојала је између теорије продуктивности фактора и „цене” радне снаге, али пошто се ограничавала само на један фактор, њен домацај је био пре идеолошка легитимација него објективна детерминација.

Мада је инаугурисани принцип „расподеле према раду” логички претпостављао објективни механизам мерења радног доприноса (а проблем је социјалистичке привредне праксе у томе што такав механизам није развила), са становишта теме нашег интересовања далеко је значајнији утицај имао политички концепт о колективизму, као супериорном социјалном ентитету (1) над индивидуализмом. Нормативни рефлекс тог уверења је и доминација државне (друштвене) својине над приватном.

1. У свом почетном облику концепт колективизма се пројектовао на читаву радничку класу као хомогену социјалну групу. Таква монолитна група се социјално представља преко својих најкарактеристичнијих слојева, а то су, у периоду настајања концепта, били организовани и солидарни радници оних индустријских грана које су у датом тренутку доминирале – радници у предузећима механичке технологије. Овај слој је најпре изједначен са читавом радничком класом, а затим је, на основу непосредног учавана да у истој класи постоје различити парцијални интереси, дефинисан и заједнички садржалац тих интереса – апстрактни интерес радничке класе да се укине као класа, да дезалијенира сопствени рад и истовремено рад уопште (2). Тако је наглашени колективизам, као реакција на наглашени индивидуализам, историјски неадекватно дефинисао претпостављени основни демијург социјалне промене (3): радничку класу по

(1) „Тријумф масовног друштва у раздобљу од тридесетих до седамдесетих година нашег столећа не би дошао до изражаја да у доба привредне експанзије, која му је претходила, није развијена организација рада која му одговара и која му је стога нужном претпоставком”; А. Драгичевић, *Сутон социјализма*, „Аугуст Цесарец”, Загреб, 1990, стр. 45.

(2) Овако дефинисане потребе радника нису ништа друго до политички рефлекс онтолошких категорија потреба и вредности, како их схвата Будимпештанска школа. Пошто су то онтолошке, а не класне категорије, могу се посматрати и као „објективни корелат везан за неотуђиви свестрани и универзални развој друштвеног богатства и за могућност да га свака индивидуа несметано и по својој мери присвоји...”. Д. Вујадиновић-Миленковић, *Будимпештанска школа – теорија радикалних потреба*, Правни факултет, Београд, 1986. У овом контексту указујемо на изразити парадокс: филозофски концепт упућује на „индивидуу богату потребама”, а његова политичка операционализација на униформност анонимних јединки у колективитету.

(3) Супериорност колективизма као стварног економског обележја изродила се у инфериорност овог принципа као основе политичког успостављања социјалистичког

себи (идентификујући је само са једним њеним слојем, затварајући тако перспективе технолошког развоја и његов *feed-back* на структуру радништва) и класу за себе (јер је мноштво најразличитијих мотива и интереса формулисао искључиво у облику интеграла – општег класног интереса – који је са становишта индивидуума био неподстицајан колико и неразумљив).

Апотеоза колективног (неминовна због рационализовања укупне друштвене праксе класним интересом) доводи, у крајњој линији, до тога да се грађанин, а посебно произвођач, радник, логички опредељује само на основу претпостављеног општег (као припадник класе), а занемарује све оно што је индивидуално. Проблем је утолико већи што поступак мисаоног „осиромашивања” индивидуума подразумева и уклањање оних карактеристика које су исто толико опште колико и претпостављене класне, па чак и општије, тј. својствене човеку без обзира на класну припадност. Резултат оваквог логичког уопштавања је изразито нетачан закључак: као опште се подразумева скуп обележја која су ужа од оних која су заједничка свим људима, а на план индивидуалног пројектује се оно што не може да објасни понашање реалних појединаца. Другим речима, приступ човеку као учеснику привредног живота почива искључиво на посебном појму, те је нетачан, не због тога што посебни појам није адекватно изведен из општих методолошких принципа на којима почива објашњење историјског процеса, већ због тога што посебан појам универзализује, негирајући самобитност другачијих, аутономних логичких одређења човека и његове егзистенције.

Историјски дебакл читавог модела централистичке привредне организације почиње, по нашем мишљењу, баш на указаној противречности. Наиме, елементи привредног одлучивања, који нису имали извор у класној припадности човека, већ у кругу одређења општег или појединачног нивоа, доводе до оспоравања модела најпре са становишта потрошачког суверенитета (који је неспојив са универзализацијом класног бића радника), а убрзо и са становишта техничког прогреса, односно потреба привредног рачуна које проистичу из различите динамике кретања живог и опредмећеног фонда рада у друштвеној репродукцији. Оба захтева се најјасније преламају на комплексу питања уређивања микросубјективитета привредних јединица, јер се ниједно не може решити на прихватљив начин у случају постојања апсолутног монопола макросубјекта. Стога је неминовност успостављања организационе структуре робне привреде конкретна историјска форма негације логичког принципа о бесконфликтном социјализму, а уједно и најочигледније ограничење његове репродукције.

друштва и основ гушења најпре грађанина, затим и човека. Таква политичка филозофија је основа бирократизације, страховите експанзије чиновника; ближе о томе – А. Драгичевић, *op. cit.*, стр. 56.

2. Појава предузећа као самосталног пословног субјекта у социјализму неизбежно отвара низ питања. Прво, питања о двоструким стандардима рентабилности, друштвеној и индивидуалној, а затим се постепено садржина самосталности и микроекономског циља издваја као централно питање привредне организације друштвене заједнице. У мноштву покушаја да се овај циљ изведе као функција макроекономског циља, као и да се деривира из целине структуре друштвених односа, дуго се тражио алиби за задржавање става о ексклузивности социјализма, његовој супериорности и разликовању од алтернативног система у којем је логичко полазиште концептуализације друштвеног тоталитета било у индивидууму. Официјелне етатистичко-социјалистичке структуре безусловно су одбацивале све ставове који су имплицирали могућност дефинисања савременог друштва на основу његових цивилизацијских обележја (попут теорије конвергенције, на пример), јер би било којим „уступком” у смислу самобитности других нивоа друштвене егзистенције, сем макроекономског, била угрожена и логичка основа одговарајућег схватања социјализма, историје и друштвеног развоја у целини.

Проблем дефинисања субјективности предузећа, дакле и његових циљева и мотива, у суштини је проблем одређивања посебног нивоа свести у друштвеној структури. Свођење појединца на дериват општег класног привидно је решило захтев за идентификацијом појединачног, али се посебни ниво свести до данас није дефинисао на основу оних суштинских критерија на основу којих се одређује економски субјективитет, већ на основу произвољног избора елемената посебног нивоа свести.

3. Уместо одређивања предузећа као специфичног сувереног субјекта друштвене интеграције, примарне групе у савременој цивилизацији, фактички недостатак робне привреде доводи до одређивања посебног на основу оних елемената који нису суштински са становишта савременог цивилизацијског система. Тако се у свим земљама Источне Европе у овом моменту афирмише екстремни национализам, у којем се огледа логичка конфузија елемената општег и посебног, а појединачно поново пројектује само на основу већ имплицитно садржаних обележја у општем. Са становишта дијалектичке логике, савремена криза досадашњих социјалистичких друштава резултат је поновног истицања једне од алтернатива буржоаске револуције за опцију у друштву које ни материјално, ни организационо, па ни са становишта окружења, није реално могуће. Ипак, она је примамљива из разлога који се не могу објаснити елементима класичног историјско-материјалистичког приступа. Такав приступ је, можда, могао привидно да објасни појаву фашистичко-националистичке идеологије у развијеном капитализму, суоченом са драматичним класним сукобом, али у савременом друштву Источне Европе он не може да објасни како идеализовану и мистификовану прошлост не само нуди, већ и прихвата велика маса становништва, као нови интеграл конкретне друштвене

разноликости. Када, међутим, скинемо копрену са националног романтизма, уочавамо запањујућу сличност између Спартаковог устанка, реформације, свих досадашњих „борби за старе правике”, руске концепције задружног социјализма Чернишевског и сличних приступа којима се *a limine* одбацује прогрес и жели рестаурација старог, свесно прикривајући чињеницу да је то старо нестало захваљујући управо универзалном закону друштвеног развитка. Дакле, ван оквира новог цивилизацијског универзално економског друштва, које претпоставља широку самосталност субјеката реалне друштвене праксе на три нивоа друштвеног организовања, постоји само слепи колосек, а у најбољем случају само одлагање решења за неке друге, још неповољније тренутке.

Могуће је, ипак, у извесном смислу, савремени тренутак објаснити и аналогном са наци-фашистичком епохом: читава политичка структура, као интерпретатор тоталитарног макросубјективитета, жели да свој монополски положај задржи мењањем идеолошког концепта у чије име наступа, без истовременог мењања односа основних нивоа појављивања друштвеног бића. Стога таква политика може пре свог потпуног дебакла да нанесе још много штете процесу стварне друштвене стабилизације кроз развој, али ће у том процесу и сама нестати и маргинализовати се. Свака политика која претендује, дакле, на то да буде интерпретатор таквог макросубјективитета који фактички и логички негира самобитност предузећа и појединца, која представља ултраконзервативан приступ друштвеним процесима, осуђује саму себе на самодокидање, а са тим и потпуну инволуцију читаве заједнице, укључујући и физички нестанак својих следбеника. Као што се види, идентификација стварних мотива понашања предузећа, с једне стране, и појединаца, с друге стране, није никакво апстрактно или доктринарно питање. Одговор на њега је услов опстанка.

4. Истраживање нових алтернатива развоја посматраних друштва могуће је засновати на два приступа: *функционалном*, под којим подразумевамо безусловну интеграцију у систем светске поделе рада, и *каузалном*, којим би се градио неки други модел развоја, рационалнији са становишта, на пример, еколошких, енергетских или других технолошких карактеристика. Први приступ више „обећава”, чини се рационалнијим са становишта очекиваног односа трошкова и ефеката, али претпоставља другачију расподелу друштвене моћи од оне која је затечена. При томе морамо нагласити да не говоримо о конкретним носиоцима политичког монопола, већ о монополу политике. Други приступ развоју познат је у литератури као „теорије раскида”, самосталног развоја појединог друштва независно од његовог окружења, а на пројекту сопственог технолошког преобрајаја (4).

(4) „Теорије раскида” су једна од концепција националног развоја мање развијених земаља, која се заснива на екстремном протекционизму, аутархији и самоискључивању из светске размене. У литератури је била широко заступљена током прве половине седамдесетих година – уп. више бројева часописа „Марксизам усвету” из 1980-1985.

Залажући се безрезервно за функционално интегрисање (што је ствар личног политичког уверења, а не неких научних принципа), економска наука у земљама Источне Европе стоји пред задатком да „реконструише” и онај невидљиви део социјално-психолошке структуре савременог друштва из којег произлазе одговарајући модели понашања на мезо и микронивоима, односно просечни модел понашања субјеката посебног, односно појединачног нивоа. Те детерминанте се морају извести из самог одговарајућег нивоа, дакле сами из себе, а не деривацијом из општег, а затим, у методолошком поступку верификације, логички сукобити и тако реинтегрисати.

Ако под мотивима понашања подразумевамо субјективно схваћене циљеве понашања одговарајућих јединица, онда се експлицитно под мотивима не може подразумевати оно што је директна манифестација објективних закона друштвеног развоја, будући да се ови закони генерално остварују само као тенденцијски. Стога се циљеви, већ према томе како их схватају поједини субјекти, јако диверзификују, па према томе и остварују у најразличитијим комбинацијама (5). Сужавање могућности њиховог остваривања само на оне који су, са становишта општих законитости легитимни, нужно изазива специфична стања која код субјеката рађају осећаје ускраћености, блокаде и деловања под притиском. Према томе, већ само сужавање подручја слободног економског избора циљеве претвара из аутономних у хетерономне, из слободно изабраних у наметнуте. При томе није битно што су објективно оствариви циљеви чак и оптимални са становишта апстрактно-идеално-рационалног субјекта одговарајуће категорије. И економски субјекти, предузећа и појединци, имају право на грешку, на погрешне и нецелисходне поступке, јер се само тако могу сами штитити од њих.

Ништа мање важан проблем није ни околност што мотиве пословања предузећа тешко можемо да одредимо на основу простог интегрисања мотива оних људи који га чине, мада је извесно да ће утицај власничко-управљачке групе на резултанту бити далеко већи од утицаја било које друге групе. Ни њен утицај није довољан да у целини и без остатка изрази специфичност мотива пословања предузећа, будући да радници и други запослени показују виши или мањи ниво идентификације или сукоба са предузећем, те ће се у истом обиму преклапати и њихови мотиви. Стога је централно питање при одређивању мотива пословања предузећа у томе што их треба одредити независно од схватања тих мотива од стране појединаца које предузеће повезује, али се истовремено тежи и интериоризацији таквих мотива у свести индивидуума (6). Оваква потреба интериоризације, прихватања

(5) Чак се и у класичном уџбенику N. Chamberlaina о предузећу („Савремена администрација”, 1968) јасно истиче да: а) профит није хомоген и безуслован циљ (капиталистичког) предузећа, и б) да се његово остваривање мора посматрати у светлу комплекса секундарних циљева (стр. 55-65).

(6) То је, на пример, централни захтев савремених теорија о мотивацији радника – D. Katz, *The Motivational Basis of Organizational Behaviour*, Behavioral Science,

мотива као сопственог, а не, бар за већину, као туђег и наметнутог, чини да се у савременом свету мотив пословања предузећа не може свести само на класични принцип максимизације профита. Такав приступ је изражавао апсолутизацију интереса капитала, власника и предузетника, а искључивао интересе осталих, те њихове мотиве само фрагментарно интегрисао у сводни мотив. Предузеће са партиципативном структуром – а са много разлога верујемо да је то модел будућег универзалног предузећа – мора у свој мотив пословања да укључи интересе група запослених, па чак и група потрошача или других пословних партнера, на основу којих се идеја профита знатно мења.

5. Прелазак из тзв. социјалистичке робне привреде у робну привреду са интегралним тржиштем, захтева да се, паралелно са својинским реструктурирањем, односно персонализацијом својине, промени и скуп права и обавеза других учесника предузећа, на начин који неће само омогућити да се појави власник, већ нови субјект у предузећу, већ модификује и читава психолошко-мотивациони склоп у предузећу. Ово истичемо стога што су претпостављени мотиви понашања радника у социјалистичком предузећу, нарочито оном самоуправном, представљали, без обзира на то што се са много основа може рећи да је реч о једном историјски неуспелом експерименту, ипак један од облика у оквиру владајуће фамилије модела понашања у савременом свету. Познато је, наиме, да је основни проблем класичног капиталистичког предузећа у томе што, напустивши једном већ историјски превазиђена средства физичке принуде, оно до максимума развија механизам економског подстицања, а при томе ипак релативно брзо долази до граница психолошког мотивисања. Докле год се, дакле, предузеће и власник посматрају као самостални ентитети у односу на радника, док се не постигне релативно висок ниво идентификовања интереса предузећа и интереса радника у њему, неминовни су не само сукоби радника и управе, већ и све негативне консеквенце најамнорадничке психологије. Самоуправни модел је у светлу овакве историјске законмерности представљао један од случајева социјализације мотива предузећа, паралелно са различитим искуствима партиципативних предузећа.

Налазећи се у овом моменту на историјском тесту реконструкције привреде, тзв. социјалистичка друштва не смеју да дозволе да се у реприватизацији изгубе они квалитети психолошког става радника-самоуправљача према „свом” предузећу, који је, са становишта баш најразвијенијих форми организације капиталистичког предузећа, врло високо вреднован. Један сличан, алтернативни вид идентификације срећемо у Јапану, али, по свему судећи, такав модел тешко може да буде прихваћен у другачијим цивилизацијским условима, на другачијем наслеђу.

Из реченог следи да се процес реинтеграције источноевропских привреда у систем савремене, развијене робне привреде, заснива не искључиво на негацији постигнутог и покушајима изградње нових односа „из темеља”, већ на валоризовању одређених искустава која су, нарочито у самоуправном моделу социјализма, била таква да се могу релативно лако функционално ускладити са осталим захтевима интегралног тржишта. Тако нам се чини врло оправданим формирање мешовитих предузећа и различитих облика задружних предузећа, а код оних јавних – успостављање елемената партиципације, као и код класичних приватних. Изградња новог привредног система од самих почетака и логичких основа, неминовно подразумева и успостављање таквих односа који су не само историјски и цивилизацијски превазиђени, већ и економски неконкурентни.

6. Приступ „*ab ovo*”, међутим, није непознат у хоризонтима савремених идејних одређења. Напуштајући као основ за логичко реструктурирање система појам произвођача као припадника револуционарне радничке класе, а не замењујући га неким другим конкретним оквиром за одређења посебног појма савременог произвођача, поменути „каузални” приступ људској мотивацији се своди на потребу претходног, „дефинитивног” задовољавања оног нивоа људских потреба који спада у опште димензије човека, а своди се на захтеве за сигурношћу (7). Према традиционалним поделама потреба (8), ове долазе пре економских, па у новом структурирању и конципирању макроекономске организације треба, по овом логичком приступу, најпре њих задовољити. Сматрамо да се са много основа може приметити како је манипулисање потребама првог реда (безбедност) свесни покушај избегавања да се да одговор на захтеве тзв. другог реда – економске.

Опасност по избор модела даљег друштвеног развоја проистиче у првом реду из околности што се систем социјалне сигурности досадашњих друштава, који је упркос својој превисокој цени ипак пружао изразито екстензивну сигурност својим грађанима (често чак и неоправдано широку, као, на пример, у погледу стабилности радног места), не сматра цивилизацијски достигнутим минимумом, већ се чак и оне димензије безбедности, попут сигурности живота и интегритета личности, претварају у креације дневне политике. Таквим поступком се не успоставља поново одговарајућа друштвена стабилност и рав-

(7) У југословенској литератури се потребама, као категорији психолошке етиологије, посвећивала мања пажња од оних постулата који су чврсто утемељени у класичном, догматизованом корпусу историјског материјализма (дијамата). Међу пионирским подухватима истичемо једини број часописа Хреологија, чији је један од аутора и иницијатора проф. Максимовић.

(8) Позната *Theory of Human Motivation* А. Маслова једна је од најчешће помињаних теорија о мотивима људских понашања. Она спада у групу психолошких теорија и најпознатија је од њих. Аутор све потребе дели на физиолошке, потребе за сигурношћу, за љубављу, поштовањем и самопотврђивањем (*Motivation and Work Behaviour*, стр. 34-39).

нотежа између различитих сфера друштвене структуре, већ се на други начин репродукују извесни аспекти тоталитарног друштва. Тако је, по нашем мишљењу, најкрупнији недостатак тзв. социјалистичке робне производње у томе што је читав привредни механизам фактички третиран као креација политике, па одатле и синтаagma о партијској држави.

У светлу оквира овог рада, проблем односа различитих типова потреба треба одредити на начин на који се тоталитаризам класног приступа неће заменити неким другим: као што радник у одређеном предузећу није показивао карактеристике које су се без остатка већ садржавале у појму „радник у социјализму”, тако се још мање модел понашања радника може изводити из његове националне или религиозне одређености. У оба случаја поступа се на исти начин – негира се широко подручје индивидуалне слободе, индивидуалне свести и савести, а у крајњој линији, негира се људскост.

Решење парадокса пред којим се налазе друштва Источне Европе у овом моменту, емпиријски се може одредити као потреба што брже адаптације друштвено-организационих решења која познају развијене робне привреде и на ове земље, али се никако не може свести само на такав захтев. Он би се, у реалним условима, могао претворити у економски тоталитаризам, потпуно негирање свих елемената социјалне свести који имају општи и посебни карактер, а универзализацију мотива понашања предузећа или појединаца, суочених са једним јединим ограничењем – непостојањем довољног материјалног богатства. Другим речима, одстрањивање свега оног што има „идеолошке” или „социјалистичке” предзнаке из друштвене структуре, оставља у њој пустош и враћа је у стања у којима је појављивање нових „идеологија”, нетолеранција и тоталитаризама неминовност.

7. Равнотежа између различитих видова човековог делатног испољавања, у лепези облика која је много богатија од трихотомне поларизације општег, посебног и појединачног, могућа је само уколико се, у духу најбољих марксистичких традиција, таква равнотежа успостави и унутар психолошке структуре сваког појединца. Друштвене стабилности нема без рационалних појединаца, индивидуума који се одговорно понашају према заједничким условима живота и привређивања⁽⁹⁾, али исто тако, своја деловања усаглашавају с објективним законима економије рада.

Мада у психолошком смислу мотиви претходе делању, јер су они елемент свесне припреме привредне, односно сваке друге активности,

(9) Однос између услова и мотива је двосмеран: мотиви подразумевају извесне радне услове, али и сами услови постају мотиви. Најкарактеристичнији је случај саме зараде: висока просечна зарада у неком предузећу је услов, а жеља да се постигне сопствена – мотив. У литератури услови се најчешће означавају са *Hygienes* (радна хигијена, као корелат психолошком појму менталне хигијене), што представља један од два основна комплексна фактора емпиричке анализе, док је други комплекс – мотиви. Теоријска формулација је позната као *Motivation/Hygiene Theory*, и дугује се Ф. Херцбергу, који ју је формулисао у *Work and the nature of Man*, „World Publishing”, N. Y. 1966.

не може се претпоставити апстрактна равноправност мотива или њихова безусловна равноправност. Овакав захтев за друштвеним усмеравањем мотива представља антитезу система анархичне, екстремно либералистичке друштвене структуре, која се логиком сопственог развоја преображава у друштвену организацију. Стога се ниједан од екстремних приступа – онај којим се унапред као постојећи признају само они мотиви који су изведени из прелиминарно изабраног концепта човека као припадника одређене класе, одређене нације и сличног, као ни алтернативни, по којем друштвено не треба да подржава извесне мотиве, а друге брани – не појављују као реална друштвена опција, већ као фрагмент структуре деловања одређене друштвене групе, с циљем да она доминира одговарајућом заједницом.

Мада се савремена цивилизација уобичајено сматра апотеозом економије, свођење појединца на једнодимензионално биће (10), извесно је да се као централна питања у друштвима савремене робне привреде (свакако у контексту оквира овог рада), појављују захтеви за стварањем модела што бесконфликтније мотивације произвођача и њиховим идентификовањем са микроекономским циљевима предузећа (11), с једне стране и, с друге, формулисања модела макроекономског понашања државе на начин којим ће она максимизирати друштвено благостање (12). Овако сложени захтеви претпостављају и изборе – како између различитих конкурентних циљева истог нивоа, тако и између различитих нивоа. У таквом бирању се не може избећи и извесно манипулисање мотивима, онакво какво нам је добро познато из подручја привредне пропаганде, али је то само аргумент у прилог ставу да се морал (дакле општељудско вредновање добра и зла) појављује само у својим конкретним историјским формама, и да је такво његово историјско опредељивање исто тако законито као и било која друга друштвена тенденција.

8. Налазећи се на различитим полазним позицијама, земље Источне Европе почињу процес претварања своје друштвене ор-

(10) Х. Маркузе, *Човек једне димензије*, „Веселин Маслеша”, Сарајево, 1968.

(11) Класични приступи мотивима запослених су они који полазе од њихове психолошке структуре. Такве се теорије називају психолошким, мада обухватају релативно несличне приступе: док једни мотиве изводе из инстинкта, други их сматрају резултатом образовања, а трећи сазнањем о будућем задовољству. Насупрот овим, данас доминирају организационо-управљачке теорије о мотивима запослених, засноване на емпиричним сазнањима о различитим мерама подстицања. Поред традиционалне концепције која је послужила као основ Тејлорове организације рада (мотиви су захтев менаџера и технологије), истичу се теорија међуљудских односа (која компензира елементе психолошког отпора због монотоног рада) и теорија људских ресурса, чија је суштина у тежњи управе да запосленима пренесе уверење о заједничком интересу, партнерству. R. Steers - L. Porter, *Motivation and Work Behaviour*, McGraw-Hill, N. Y. 1977, стр. 9-20.

(12) Идеја да је социјална функција државе да обезбеди благостање свом становништву настала је још у крилу утопизма, али је постала реално могућа у условима тзв. државе благостања. Међу многобројним изворима литературе о овом питању, упућујемо на зборник *The Social Welfare in Modern Britain* (Butherford and Holmen eds. Fontana, London, 1975).

ганизације привреде у систем са готово универзалним домашајем тржишних односа, при чему се у владајућем систему идеја још увек налазе она одређења тих односа која су већ престала да буду њихове стварне карактеристике. Наиме, систем образовања, заснован на статистичкој анализи капитализма и аксиоматизован у оном нивоу моделског елаборирања капитал-односа који даје само најопштију информацију о суштини, радника дефинише крајње упрошћено. С једне стране, то је потенцијални револуционар, онај који ће својом колективном акцијом променити свет (13), а с друге, заинтересован је само за сопствени доходак, односно најамнину (14). Можда је таква психолошка ситуација радника и постојала у периоду када је светски пролетаријат очекивао светску револуцију те своје стање сматрао привременим, али су дуги процес стабилизације ових друштава, развој демократских политичких односа, као и специфични захтеви израсли на тлу нових технологија, довели до тога да се схватање циљева код радника стварно променило. Такви нови мотиви су далеко сложенији од жеље радника да максимизира свој доходак, као што је, у међувремену, умногоме измењен и мотив пословања предузећа.

Основна идеја овог рада је у томе што сматрамо дефинитивно погрешним сваки покушај својинског преструктурирања ових привреда, који би подразумевао став да је мотивациони систем радника могуће разумети из наведене аксиоматизоване схеме. Поновно јављање тржишта радне снаге и класичног радног односа између послодавца и послопримца, захтева да се циљеви радника и њихово понашање схвате на основу одговарајућих савремених истраживања и валоризације мотива, каква имају радници реалног, а не идеологизованог света. Чак и ако је у овом тренутку (југословенске привредне праксе) висина дохотка најзначајније питање колективних уговора, антиципирају они захтеви радника који ће се појавити као законити на основу објективног сета мотива (15).

9. Када посматрамо мотивацију појединца-произвођача у условима савремене робне привреде, уочићемо да се она изразито раз-

(13) Ове се потребе у марксистичкој литератури означавају као радикалне – од савремених аутора истичемо А. Heller, *Вредности и потребе*, „Нолит“, Београд, 1981.

(14) Висина новчане награде, на пример, не корелира са расположењем за радне напоре. Експериментално се може доказати да нижи нивои дохотка могу снажније да подстакну него виши – *Money as a Motivator: Some Research Insights*, by D. McClelland, *McKinsey Quarterly*, fall 1967 reprinted *Motivation and Work Behaviour*, стр. 530.

(15) Мотиви запослених су прилично разноврсни; Лахири и Сриваства релативно потпуно покривају експериментално утврђене мотиве листом од 13 елемената типа мотива (признање, изазов, развој, резултат, љубав за одређену врсту посла, задовољство, доказ способности, одговорност, самосталност, напредовање, углед, сам рад и статус). На прихватање одређеног радног места утичу још и следеће околности: односи са колегама, помоћ претпостављених, пријатељски став претпостављених, њихова стручност, зарада, сигурност, радни услови, награде, коректност претпостављених, слобода изражавања, рад у групи, политика предузећа... Упореди: N. King: *Clarification and Evaluation of The Two-Factor Theory of Job Satisfaction*, „Psychological Bulletin“, 1970, стр. 18-30, reprinted *Motivation and Work Behaviour*, стр. 115-132.

ликује од идеотипа дефинисаног као „слободно удружени радник”, „социјалистички радчиј” и слично – првенствено зато што се једнако присутни елементи свести и стремљења људи, различито вреднују као функције одговарајућих општих вредносних опредељења (тј. морала). Ни у робној привреди не постоји само један универзално прихваћени критериј, односно приступ. У литератури се истичу бар три самостална концепта: организациони, индустријски и бихејвиористички (16). Први претпоставља да су људски мотиви безгранично разнолики и погодни за узајамно усклађивање, тако да се као основни задатак поставља избор и усклађивање мотива у функционалну целину. Најбољи пример за овакав приступ имамо у формирању радних група од људи који су психолошки тако структурирани да минимизирају међусобне конфликте. Мотиви индустријске организације су максимизација економског ефекта заједничког пословања, тако да се не само бира скуп који ће дати највеће привредне резултате, већ се свесно манипулише механизмима награђивања, социјалне промоције, радних услова и читавом лепезом других околности од којих зависи радно залагање, док трећи, бихејвиористички приступ, тежи да споји оба претходна са системом општељудских вредности – циљева правичности, достојанства личности, сигурности и сличних циљева. Заједничко свима је тежња да код радника развију свест о директној вези између посла и задовољства, стања задовољених потреба као последице одговарајућег понашања у радном процесу.

Пошто су потребе, пак, не само разноврсне и изражавају умереност ка различитим врстама привредних добара, већ обухватају и мноштво типова (економске и неекономске, примарне итд.), то се и конструисање околности у којима се обављају радни процеси мора довести у функцију одговарајућих потреба које треба да буду задовољене на крају процеса. Емпирички методи формирања одговарајућих модела за оцену врло су сложени, али се најчешће користи двофакторски модел, у којем се све околности у вези са радом групишу у позитивне и негативне. Сваки од њих је састављен од мноштва захтева који кореспондирају са потребама: на пример, признање, осећање одговорности, напредовање, зарада, усавршавање, међуљудски односи и слично. Ове околности, мада објективне за одговарајућу групу радника, нису индивидуално једнаке, па стога нема једнозначних одговора да је неко обележје искључиво негативно, а друго искључиво позитивно. Статистичка дистрибуција одговора омогућава унапређивање радних услова.

10. Сазнање да на радно залагање и степен идентификације радника са предузећем не утиче пресудно величина дохотка, већ мноштво околности које су релативно независне не само једна од друге, већ и различите од једног до другог појединца, доводи и до захтева да се

(16) F. Herzberg, *One More Time: How Do You Motivate Employees?*, Motivation and Work Behaviour, стр. 97.

јединственим, оквирним принципом објасни мотивација радника. Факторски приступ може да нам објасни ефекте једне одређене организације у неком предузећу и у једном периоду, али не даје никакве могућности за дефинисање опште теорије која би пружила основ за изградњу моралног критерија привредног понашања. Међу таквима се истиче „теорија правичности” (17), под којом аутори подразумевају захтев за таквом организацијом рада у којој је однос појединачног залагања према резултату приближно исти као и код осталих. Уколико ову теорију ослободимо њеног експликативног моделског облика, добијамо нама већ добро познати принцип расподеле према раду, ослобођен, додуше, оних обележја која су проистицала из апсолутизације радничко-класног. Изведимо из тога закључак да је тај принцип такође један од оних цивилизацијских параметара испод којих прелазно друштво у којем живимо не може да оде и свој идеал не сме да тражи у моделима капитализма које је овај већ напустио.

Слична је и теорија вредновања очекивања (*expectancy/valence theory*) (18), која свој нагласак ставља на многоструку елементата из којих се састоји радни ангажман, окружење у којем радник живи. Мотиви су само један од делова целине којом се објашњава ангажовање произвођача у привредном процесу. Аутори ове концепције мотиве изједначавају са вољом да се ради, али указују на то да је воља недовољна; потребно је још и специфично знање и одговарајућа способност, а такође, и јасноћа радног задатка.

Испитивање односа између различитих карактеристика и квалитета живота радника и њиховог утицаја на резултате рада је садржина тзв. бихејвиористичких теорија, које утврђују везе између задовољства које радник има из обављања одговарајућег посла и стабилности запошљавања, изостанака са посла, несрећа или незгода, обољења, па чак и очекиваног доживљавања. У последње време нарочито је изражена веза између мотивације радника и његовог окружења различитим технолошким унапређењима која олакшавају рад, али га, неретко, и снажно демотивишу.

Поменимо, на крају, да су проблеми оптималног организовања радног колектива, односно тзв. персонална функција у предузећу, такође једно од поља на којима се опредељују укупне економске перформансе пословања. Та функција нема никакве везе с истоименом функцијом у социјалистичком предузећу, јер се ова заснива не само на оптималном структурирању радних тимова, већ и на оптималној расподели права и обавеза међу различитим нивоима одлучивања у предузећу. Ова расподела се не може изједначити са захтевом за што бржим нити, пак, за што целисходнијим (са становишта трошкова) одлучивањем, већ за минимизацију унутрашњих сукоба у предузећима, а у оквирима задатих екстерних ограничења.

(17) *Motivation and Work Behaviour*, стр. 135-178

(18) *Иста*, стр. 180-218.

*

Истраживање мотива различитих друштвених група, које ове имају приликом успостављања међусобних привредних односа, као и приступања привредним делатностима, представља једно запостављено подручје у привредном организовању друштава у којима је доминирала тзв. социјалистичка робна производња. Када се у овом тренутку налазе пред рецепцијом читавог категоријалног апарата развијене тржишне економије, јављају се проблеми не само услед неодговарајуће материјално-производне структуре, технологије и организације, већ и услед готово потпуног непознавања оних промена у привредној пракси капитализма до којих је дошло пошто је овај превазишао свој класични, либерални модел. Те промене су данас цивилизацијска основа у коју се могу релативно успешно уградити и многобројна искуства социјалистичких друштава, па би сваки покушај да се развој почне од почетка, као да једног полувековног привредног система није ни било, био понављање исте грешке коју је и радничка класа својевремено учинила, верујући да изградња новог захтева потпуно уништење старог.

(Примљено 20.12.1990)

dr Svetislav Taboroši,
Associate Professor of the Faculty of Law in Belgrade

ECONOMIC REFORMS OF SOCIALISM AND MOTIFS OF PRODUCERS

Summary

Making research in the area of motifs of various social groups in the economic sphere is a neglected area in societies based on socialist commodity production. This creates problems of transformation of these economies into entirely market economies, because it is erroneous just to apply the motivational structure of workers from the initial, liberal model of capitalism and to use it as a basis for property restructuring of socialist economy. The rebirth of the labour market and of classical employment relationship between the employer and the employee requires that the goals of workers and their behaviour be conceived on the ground of contemporary research and valorization of motifs which are valid with the workers of the real and not of the ideologized world. Although the level of income is the most important issue of collective agreements, the recognition of market orientation of enterprises presupposes also to anticipate already now those requests of the workers which would appear as lawful on the ground of their objective group of motifs.

Key words: Motifs of behaviour. – Goal of doing business. – Reform of socialism. – Collectivism and individualism.

dr Svetislav Taboroši,
Professeur à la Faculté de droit de Belgrade

LES RÉFORMES ÉCONOMIQUES DU SOCIALISME ET LES MOTIFS DES PRODUCTEURS

Résumé

La recherche des motifs des divers groupes sociaux dans la vie économique est un domaine négligé dans les sociétés basées sur la production marchande socialiste. Cela crée des problèmes dans le processus de la transformation de ces économies en économies complètement marchandes car il est erroné de reprendre tout simplement la structure de motivation des ouvriers du modèle de départ, libéral du capitalisme et baser su elle la restructuration de la propriété chez l'économisé socialiste. La réapparition de la main-d'oeuvre marchande et du rapport de travail classique entre l'employé et l'employeur exige que les objectifs des ouvriers et leur comportement soient compris sur la base des recherches modernes appropriées et de la valorisation des motifs y'ont les ouvriers d'un monde réel et non pas idéologisé. Bien que le montant du revenu soit la question la plus importante des conventions collectives, l'affirmation de l'orientation marchande de l'entreprise implique que l'on anticipe d'ores et déjà les exigences des ouvriers qui apparaîtront comme légitimes su la base de l'ensemble objectif de leurs motifs.

Mots clé: *Motifs de comportement. – Objectif de l'économie. – Réforme du socialisme.*
– Collectivisme. – Individualisme.

др Дејан Поповић,
професор Правног факултета у Београду

ПОРЕСКОПРАВНИ ТРЕТМАН ГРУПЕ КОМПАНИЈА

Са трансформацијом југословенских предузећа у акционарска друштва и са улагањем страног капитала у Југославију на тој основи, отварају се проблеми опорезивања међусобно повезане групе компанија из више земаља. Оне могу покушати да одговарајућим међусобним трансакцијама искажу умањени профит, како би смањиле своју пореску обавезу. На основу законодавства у ОЕЦД земљама, у раду се анализирају четири типична случаја: 1) пореска консолидација или јединствено пореско третирање повезане групе компанија, 2) опорезивање у холдинг компанијама, 3) утањена капитализација и 4) трансферне цене. Закључак је да југословенско фискално законодавство у овој области има празнину и да је она само делимично покривена међународним конвенцијама о избегавању двоструког опорезивања. За сваки наведени типичан случај предлаже се одговарајуће фискално решење, како би југословенско фискално законодавство спремно дочекало отварање привреде према страном капиталу.

Кључне речи: Опорезивање профита. – Група компанија. – *Withholding tax*.
– Трансферне цене.

„Међутим, поред високог опорезивања не треба мислити да је држава противник профитне привреде”.

(Иван Максимовић, *Политичка економија*)

У савременим тржишним привредама предузећа су често међусобно повезана корпоративним нитима. Једно или више предузећа могу представљати филијале матичне компаније, чије седиште може бити у земљи или у иностранству, ако матична компанија држи

„контролни пакет акција”. Чак и да такав статус не постоји (јер није остварена поменућа контрола), одређени утицај се може остварити и путем поседовања мањег процента учешћа у акцијском капиталу. Оваква повезаност међу предузећима отвара бројне могућности за тзв. пореско планирање. Другим речима, власници и управљачи оваквих компнија могу покушати да одговарајућим међусобним трансакцијама искажу умањени профит, како би на тај начин минимизовали своју укупну фискалну обавезу. У упоредном пореском законодавству прописују се различита правила којима се оваква настојања сузбијају, с тим што у сваком националном фискалном систему долази до изражаја став законодавца о томе које се пореске привилегије за групе компанија могу сматрати легитимним.

Југословенско пореско право уопште се не изјашњава о пореском третману групе компанија. Оно до сада није реаговало на радикалне новине уведене Законом о предузећима – републички закони о порезу на добит и даље занемарују постојање корпоративних веза међу предузећима. У предстојећој фискалној реформи ове правне празнине морају се попунити, да би и на тај начин југословенски фискални систем и фискални системи суверених република, постали компарабилни са фискалним системима земаља са развијеном тржишном привредом.

1. ПОРЕСКО КОНСОЛИДОВАЊЕ

У појединим земљама-чланицама ОЕЦД допушта се могућност да, уколико је више предузећа међусобно повезано, она могу, под условима предвиђеним у закону, оптирати за тзв. пореско консолидовање. Другим речима, дозвољава им се да, са пореског становишта, буду третирана као један порески обвезник (1). Основна предност за пореске обвезнике је у томе што губици настали у једној компанији могу бити пребијени на рачун профита друге компаније. Консолидовање се, по правилу, одобрава на основу уговора који чланице групе склапају међу собом и који је регистрован у суду.

Услови под којима се одобрава пореско консолидовање различити су у појединим законодавствима, иако се делом свде на величину директног или индиректног удела у акцијама једног члана групе у другом. Предвиђени удео је у Француској 95%, у Немачкој више од 50%, у Холандији и Луксембургу 99%, у САД 80%, у Великој Британији 75% (51%) итд (2). Као додатни услов појављује се и захтев да група компанија мора бити предвођена заједничком матичном компанијом која

(1) Вид: Colin Sutherland, *Пореско консолидовање група компанија* (у: „Опорезивање добити предузећа”, ред. Мирослав Петровић и Дејан Поповић, Правни факултет, Београд, 1990), стр. 199.

(2) Вид. G. Joseph, *Tax Consolidation in Selected Countries of Europe and the USA* (у: „La reconnaissance des groupes de sociétés en droit fiscal”, Actes du colloque organisé a Bruxelles les 3. et 4. decembre 1987, Kluwer, Antwerpen 1989), стр. 65.

има статус резидента државе која треба да дозволи пореско консолидовање. Та матична компанија, међутим, може представљати и филијалу неког холдинга успостављеног у иностранству (3). Што се тиче филијала матичне компаније које чине групу, у Данској и Француској се консолидовање допушта и за оне компаније које припадају групи, али нису резиденти, док се у већини земаља консолидовање допушта само резидентним члановима групе. Фискалне власти у једном броју држава (нпр. у Немачкој и Луксембургу) дозвољавају пореско консолидовање тек пошто се докаже да је група интегрисана у економском и организационом смислу (4).

Проблем групног опорезивања може се појавити и у вези са *equity joint venture*. Дилема је у томе да ли се заједничка филијала може сматрати делом групе у коју би спадала заједно са једним од улагача. Питање је, мање-више, депласирано у оним земљама у којима се групно опорезивање дозвољава тек уколико матична компанија контролише 95% или 99% акција, јер је тешко замислити заједничко улагање у сразмери 95%:5%, или 99%:1% (5). Групно опорезивање у овом смислу могло би бити могуће нпр. у немачком праву, у којем је поменути услов 50%. Тада је, наравно, потребно имати у виду да ли су испуњени сви законски услови за допуштање пореског консолидовања (обе компаније морају бити резиденти, међу њима мора постојати финансијска, економска и организациона интеграција, филијала мора уговором преузети обавезу да свој профит трансферише матичној компанији). Немачко право дозвољава и да, под одређеним условима, сви улагачи и њихова заједничка филијала могу чинити групу, тј. да могу користити привилегију пореског консолидовања (6).

2. ПОРЕСКИ ТРЕТМАН ХОЛДИНГ КОМПАНИЈА

Холдинг компанија представља компанију чији је основни задатак да држи акције (понекад и патенте, лиценце и сл.) одређене групе других компанија. Поред овог основног циља, холдинг компаније могу обављати и комерцијалну и индустријску активност. Они холдинзи чија се активност искључиво везује за држање, управљање или продају акција друге компаније називају се *чистим* холдингом. У Луксембургу, Лихтенштајну и у неким швајцарским кантонима, примењују се рестрикције у погледу других активности холдинг компанија.

Предности холдинг компаније у начелу се показују у привилегованом пореском третману у облику ослобођења (потпуног или

(3) У Немачкој тзв. *Organschaft* правило допушта да на челу групе може бити и некорпорисано предузеће. Вид. *ibid.*, стр. 66-67.

(4) Вид. *ibid.*, стр. 67.

(5) Вид. Willem Gustaaf Kuiper, (*East-West*) *Joint Ventures: A Special Phenomenon in international Tax Law*, Rijksuniversiteit Leiden, Leiden 1988, стр. 50.

(6) Вид. *ibid.*, стр. 51-52.

делимичног) од пореза на дивиденде и/или капиталне добитке. Холдинг се може образовати и из других разлога (нпр. због предности које пружа централизовано управљање филијалама) (7).

Основну привилегију за холдинг представља ослобођење, односно умањење пореза на дивиденде које холдинг компанија *прима* од својих филијала. Да нема овог ослобођења дошло би до троструког (или вишеструког) економског опорезивања дохотка од дивиденди: прво у филијали у којој је створен профит, затим у дохотку холдинга у који је укључен приход од дивиденди које је исплатила филијала и, коначно, у рукама акционара који поседују акције холдинга.

У многим земљама разликује се порески третман дохотка из домаћих и из иностраних филијала. Разлог за овакво разликовање је у томе што не би смело да се омогући двоструко избегавање пореза, будући да компанија – прималац дивиденди, у начелу нема утицаја на иностране порезе који погађају пристигле дивиденде. Постоје три основна метода третирања иностраног пореза по одбитку на примљене дивиденде.

У земљама које су порески рај за холдинг компаније (попут Луксембурга, Холандије и Лихтенштајна), у којима су примљене дивиденде ослобођене пореза, не пружа се никаква олакшица за *withholding tax* наплаћен у иностранству. С друге стране, на дивиденде које домаћа филијала исплаћује домаћој матичној компанији нема потребе да се наплаћује порез по одбитку.

Други је метод пореског кредита, који се састоји у томе што компанија која прима дивиденде из иностранства плаћа на њих порез, али добија кредит на име пореза који су по одбитку наплаћени у иностранству. Такав је, рецимо, случај у САД и у Великој Британији (ако британска матична компанија поседује више од 10% гласова у иностраној филијали).

Трећи метод се састоји у праву компаније која је примила дивиденде из иностранства да их може одбити од властите пореске основице, ако су опорезоване у иностранству. Таква пракса, у односу на 90% дивиденди, постоји, на пример, у Белгији (8).

Порески третман холдинг компанија умногоме је одређен решењима која постоје у уговорима о избегавању двоструког опорезивања. У њима се може предвидети снижење стопе *withholding tax*-а, како на дивиденде, тако и на камате и ауторске накнаде. Југославија је до сада закључила уговоре о избегавању двоструког опорезивања са 19 држава. У њима су стипулисане следеће снижене стопе пореза по одбитку (у %):

(7) Вид. Т. Ј. Хоекстра, *Порески аспекти инвестирања у оквиру Европе. Порески третман холдинг компанија* (у: „Опорезивање добити предузећа”, ред. Мирослав Петровић и Дејан Поповић, Правни факултет, Београд 1990), стр. 182.

(8) Вид. *ibid.*, стр. 185-186.

Држава	Дивиденде	Камате	Ауторске накнаде
Француска	15/5	-	-
Шведска	15/5	-	-
Данска	15/5	-	10
В. Британија	15/5	10	10
Белгија	15/10	15	10
Холандија	15/5	-	10
Чешкословачка	15/5	-	10
Италија	10	10	10
Пољска	15/5	10	10
Норвешка	15	-	10
Кипар	10	10	10
Шри Ланка	12,5	10	10
Финска	15/5	-	10
Румунија	5	7,5	10
Мађарска	10	-	10
Немачка	15	-	10
Египат	15/5	15	15
Кина	10	10	-
Индија	10	-	-

Када је реч о *withholding tax* на дивиденде, често се уговара још нижа стопа ако је стварни корисник дивиденди компанија која контролише директно или индиректно најмање 25% гласачке снаге друштва које исплаћује дивиденде. Југославија је такво решење унела у конвенције склопљене са Француском, Шведском, Данском, Великом Британијом, Холандијом, Чешкословачком, Пољском, Финском и Египтом (5%), те са Белгијом (10%). Приликом уговарања оваквих најнижих стопа, треба водити рачуна о коментару чл. 10. Модел-конвенције ОЕЦД (параграф 17), у којем се истиче да право на снижење стопе пореза по одбитку на дивиденде не треба да буде пружено у случајевима злоупотребе, када, на пример, компанија која држи мање од 25% акција непосредно пре него што ће доћи до исплате дивиденди увећа свој холдинг на ниво од 25% или већи, првенствено да би остварила користи од посебног привилегованог пореског третмана. Злоупотребу представља и случај када је одговарајући холдинг образован превасходно да би се добило снижење пореске стопе. Отуда се оставља земљама, које закључују конвенцију о избегавању двоструког опорезивања, да могу уговорити да снижење стопе неће бити пружено, уколико је холдинг образован првенствено да би се остварила поменута привилегија.

Примена снижених стопа пореза по одбитку треба да се посматра у вези са третманом прихода од дивиденди у холдингу. У питању је комбинација која неку земљу може учинити привлачном, али и непривлачном за инвестиције. Тако, на пример, уколико норвешка компанија има потпуно власништво над швајцарском филијалом, стопа пореза по

одбитку на дивиденде који ће наплатити швајцарске власти биће снижена на основу уговора о избегавању двоструког опорезивања, са 35% на 5%. Међутим, примљене дивиденде подлежу норвешким порезима по стопи од 32%. Али, да је холдинг основан у Холандији, која уопште не опорезује приход од дивиденди (ни из земље, ни из иностранства), једини порез био би швајцарски *withholding tax* од 5%.

Све већи број држава у уговоре о избегавању двоструког опорезивања укључује одредбе о забрани злоупотребе права, имајући у виду негативне аспекте „искоришћавања уговора” (*treaty shopping*).

Због свега овога, материја пореског третмана холдинг компанија представља правну празнину у југословенском законодавству, која би што хитније требало да буде попуњена.

3. УТАЊЕНА КАПИТАЛИЗАЦИЈА

Начин на који је спроведено улагање капитала у неку компанију може утицати на њену обавезу у погледу пореза на профит корпорација. *Grosso modo* посматрано, инвестирање се може остварити било путем улагања акцијског капитала, било путем позајмљивања новца. Отуда се у фондовима предузећа јављају, с једне стране, властита средства (*equity*) а, с друге, позајмљена средства. Приход од позајмљеног капитала – камата има статус трошка пословања и не улази у основицу пореза на профит корпорација. Приход од акцијског капитала – дивиденда нема статус трошка пословања и представља део пореске основице.

У националном контексту профит настао употребом властитог капитала изложен је економском двоструком опорезивању. У појединим земљама се, као што је истакнуто, акционарима пружају посебне олакшице у виду поступака пореске интеграције. На међународном плану, профит компаније биће такође подвргнут економском двоструком опорезивању: у земљи извора дохотка укупан профит биће погођен порезом на профит корпорација, а из дивиденди ће се наплатити порез по одбитку. За акционара који је нерезидент, овај *withholding tax* представља и његову коначну пореску обавезу у земљи извора дохотка.

У случају опорезивања профита насталог употребом позајмљеног капитала, економско двоструко опорезивање се, сасвим природно, не појављује. Камате не улазе у основицу пореза на профит корпорација, већ су – када је реч о међународном аспекту – само подвргнуте посебном *withholding tax*, чије су стопе у многим уговорима о избегавању двоструког опорезивања смањене на ниво који је нижи од стопа које се примењују у односу на дивиденде. У појединим конвенцијама чак је предвиђено и ослобађање од плаћања пореза по одбитку на камате.

Пошто се мерама пореске интеграције економско двоструко опорезивање у националном контексту може ублажити или отклонити, разлике у пореском третману дивиденди и камата остају значајан фак-

тор утицаја само на инвестиционе одлуке нерезидената. Наиме, пошто ниједан систем пореске интеграције практично не успева да обезбеди нерезидентима порески кредит на име домаћег пореза наплаћеног на дивиденде, може се очекивати да ће инвеститор из земље извознице капитала дати предност улагањима у предузеће у земљи увозници капитала у облику кредита. Штавише, могло би се догодити да заинтересоване стране свесно приказују *equity* као позајмљена средства, посебно уколико је реч о вези између матичне компаније као инвеститора и њене филијале. У том случају настаје феномен познат у финансијској литератури као „утањена капитализација” (*thin capitalisation*) (9).

У упоредној пракси срећу се два приступа код спречавања утањене капитализације. Опште им је обележје да се исплаћана камата, под одређеним условима, из пореских разлога сматра за дивиденду.

Први приступ почива на општем начелу недопустивости злоупотребе права. Он полази од тога да би у светлу свих чињеница требало оценити стварну природу сваког појединачног улагања. Критеријум за оцену да ли је у питању прави кредит, или је реч о скривеном улагању властитих средстава, пружа принцип „на дохвату руке” (*arm's length principle*). Теорија међународног пореског права развила је, наиме, концепт по којем се сматра да је, уколико два предузећа међусобно послују као потпуно независна једно од другог, у питању релација „на дохвату руке”. У тим случајевима ће утврђене цене и услови размене бити једнаки онима који се образују на слободном тржишту. У супротном, уколико се послује између два субјекта, од којих један има контролу над другим, или која су под контролом треће стране, цене и услови размене могу се разликовати од оних који се образују на слободном тржишту. Тада пореске власти користе принцип „на дохвату руке” да би овакве услове превеле на ниво који се, код истих или сродних трансакција, успоставља на слободном тржишту. У случају када су размере одобреног кредита веће него што би биле у ситуацији „на дохвату руке”, ствара се основ за закључак да је поверилац на овај начин себи обезбедио скривено учешће у расподели дужниковог профита, па се тај „вишак” позајмљених средстава са пореског становишта сматра *equity*. У литератури се, с правом, указује на опрез који је потребан да би се избегле арбитрарности при примени принципа „на дохвату руке” (10).

Други принцип почива на утврђивању допустивог односа између позајмљених и властитих средстава. Чим укупан кредит у имовини предузећа – дужника пређе одређен проценат његових властитих средстава (11), камате на тај „вишак” се са пореског становишта сматрају

(9) Упоредити: *Thin Capitalisation. Taxation of Entertainers, Artistes and Sportsmen*, ОЕЦД, Paris, 1987.

(10) Вид *ibid.*, стр. 15.

(11) У Аустралији је прописан однос 3:1 (за финансијске институције 6:1). Вид. Rick Kreyer, *Australia: Thin Capitalisation Legislation*, Bulletin of International Bureau of Fiscal Documentation, јануар 1990, стр. 22. У Француској је учешће кредита лимитирано на 150%

као дивиденде. И у овом случају постоји опасност од произвољности, јер је тешко, ако не и немогуће, утврдити који је „нормалан” однос између позајмљених и властитих средстава. Ипак, примена принципа „на дохвату руке” допушта већу слободу надлежним органима приликом процењивања „нормалности” односа између позајмљених и властитих средстава, па је Комитет за фискалне послове ОЕЦД у начелу препоручује пре него метод фиксирања допуственог односа између позајмљених и властитих средстава (12).

И материја о утањеној капитализацији представља празнину у југословенском законодавству. Да би се убудуће онемогућила евазија овим путем, потребно је у републичке законе унети одредбе о спречавању утањене капитализације. Чини се да би се требало определити за метод „на дохвату руке” као флексибилнији. Уосталом, треба имати у виду да је принцип „на дохвату руке” већ уграђен у конвенције о избегавању двоструког опорезивања које је Југославија до сада закључила.

4. ТРАНСФЕРНЕ ЦЕНЕ

Уколико је више компанија међусобно повезано, може се очекивати да ће оне између себе успоставити такве трансакције да кроз цене испоручене робе, услуга, патената или одобрених зајмова, спроведу реалокацију профита, избегавајући плаћање пуног износа пореза. Овај се проблем посебно појављује код мултинационалних компанија, када домаћа филијала може покушати да изврши репатријацију профита у трећу државу (у којој је, на пример, седиште матичне компаније) тиме што ће вршити испоруку робе по повлашћеној цени или фиктивно одобрити матичној компанији кредит. Цене које се успостављају између повезаних компанија називају се трансферним ценама.

Пореске власти, међутим, настоје да онемогуће реалокацију профита преко трансферних цена, водећи рачуна о принципу „на дохвату руке”. Приликом међусобних трансакција компаније морају да доставе податке пореској администрацији о условима који владају на слободном тржишту у датом домену. Другим речима, порески орган ће признати за цену одређене трансакције само онај износ који се у истој или сродној делатности постиже на слободном тржишту; разлика између трансферне цене и тржишне цене сматраће се скривеном расподелом профита и биће подвргнута опорезивању (13).

од властитог капитала. Вид. *Taxation of Companies in Europe*. France, International Bureau of Fiscal Documentation, Amsterdam 1987. и касније параграф 313.

(12) Вид. *Transfer Pricing and Multinational Enterprises*, OECD, Paris 1979, параграф 191.

(13) Упоредити: *The Tax Treatment of Transfer Pricing*, International Bureau of Fiscal Documentation, Амстердам, 1988, стр. 1-12 (Introduction).

Све у свему, област трансферних цена такође је *terra incognita* у југословенском фискалном законодавству. И та се правна празнина што пре мора попунити, јер ће отварање Југославије према страном капиталу затећи наш порески систем потпуно неспремним. Кроз механизме утањене капитализације и трансферних цена, на пример, из Југославије ће бити могуће репатрирати профите практично без икаквих пореских терета и то не због непознавања проблема и неспремности законодавства (па и финансијске науке) да благовремено формулише стратегију деловања поводом поменутих питања.

(Примљено 20.10.1990)

dr Dejan Popović,
Professor of the Faculty of Law in Belgrade

TAXATION-LAW TREATMENT OF A GROUP OF COMPANIES

Summary

The transformation of Yugoslav enterprises into joint-stock companies and investing of foreign capital in this country opens up the problems of taxation of a mutually connected group of companies coming from various countries. They may try to show in their books reduced profit by using corresponding transactions among themselves reducing this their tax obligation. The author analyzes, using the corresponding legislation of the OECD, the following four typical cases: (1) tax consolidation or unified taxation treatment of the interrelated group of companies; (2) taxing in holding companies; (3) thinned capitalization; and (4) transfer prices. The conclusion is that Yugoslav fiscal legislation is not complete, since it only partially covers the corresponding matter, which is, otherwise also inly partially covered by international conventions on double taxation. The author submits for each of the above four typical cases the corresponding fiscal solution with the aim of completing Yugoslav fiscal legislation, making it thus able to meet the opening of the economy to foreign capital.

Key words: *Taxation of profit. – Group of companies. – Withholding tax.*
– Transfer prices.

dr Dejan Popović,
Professeur à la Faculté de droit de Belgrade

LE TRAITEMENT FISCAL ET JURIDIQUE DU GROUPE DE COMPAGNIES

Résumé

La transformation des entreprises yougoslaves en sociétés par action et les investissements du capital étranger en Yougoslavie sur cette base ouvrent des problèmes d'imposition fiscale du groupe de compagnies de plusieurs Etats. Ces compagnies peuvent, moyennant des transactions mutuelles, présenter un profit réduit afin de diminuer leur obligation fiscale. Sur la base de la législation en vigueur dans les pays de l'O.C.D.E, on analyse quatre cas typiques: (1) la consolidation fiscale ou le traitement fiscal uniforme du groupe lié de compagnies; (2) l'imposition fiscale chez les compagnies holding; (3) la capitalisation réduite et (4) le prix de transfert. L'auteur conclut que la législation fiscale yougoslave présente une lacune dans ce domaine et qu'elle n'est couverte que partiellement par les conventions internationales sur l'imposition double. Pour chaque cas typique cité, l'auteur propose une solution fiscale adéquate, pour que la législation fiscale yougoslave se prépare à accueillir l'ouverture de l'économie vers le capital étranger.

Mots clé: *Imposition du profit. – Groupe de compagnies. – Withholding tax.*
– Prix de transfert.

др Емилија Вукадин,
доцент Правног факултета у Београду

ПРОБЛЕМИ ФОРМИРАЊА КОНЦЕПТА ЕКОНОМСКЕ ПОЛИТИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Недостатак специјалне теорије економске политике самоуправног социјализма, уз доминацију политичког фактора у развоју југословенске привреде, створили су широк простор за волунтаристичко и ad hoc понашање субјеката економске политике. Да би се формирао рационалан концепт економске политике у будућем привредном развоју, потребно је претходно извршити реформу привредног система која подразумева нове својинске односе, јасно одређен однос тржишта и планирања, промену понашања предузећа (укључујући и њихову нову циљну функцију) и афирмацију државе као субјекта економске политике. Под овим условима, у новом тржишном окружењу, могуће је изградити јединствени концепт економске политике, који ће на конзистентан начин спојити циљеве, субјекте и инструменте економске политике. Тиме би економска политика допринела повећању ефикасности, једнакости и стабилности једне савремене, мешовите привреде у какву би требало да се трансформише постојећа југословенска привреда.

Кључне речи: *Економска политика – Циљеви. – Макроекономски субјекти. – Инструменти.*

Одлике и резултати развоја југословенске привреде и ефекти (ефикасност) економске политике с једне стране, као и текући привредни процеси иницирани антиинфлационим програмом чија се почетна позитивна дејства нарушавају, указују на актуелност проблема којем се пажња не посвећује у потребној мери. Он се односи на концепт текуће економске политике Југославије, на чију нужност формирања у релативно кратком временском року указују претходно наведени ар-

гументи. У развоју југословенског друштвено-економског система процеси из економске сфере нису били резултат примене изграђеног концепта економске политике, већ је подлога њиховог издвајања била идејног и идеолошког садржаја. Остали фактори који су онемогућавали концептуализацију економске политике су специфичност релације политичке економије социјализма према економској политици и неконзистентност модела дуго година изграђиваног самоуправног привредног система.

Идеолошко окриље под којим су се одвијали привредни односи и токови, крајњи израз је временом добило у доминацији политике и политичког фактора над економијом (1). За економску политику то је значило нужност уступака и прилагођавања политичким и идеолошким опредељењима, израженим преко политички формулисаних циљева и примењених инструмената који нису садржали економску рационалност и ефикасност. С друге стране, теоријска и методолошка основа дејства економске политике одређена је односом према политичкој економији, који се дефинише као однос практичне, нормативне дисциплине и теоријске, фундаменталне економске дисциплине. Будући релативно млада наука, чији се закључци и поставке верификују у пракси, која се такође развијала у кратком временском периоду, политичка економија социјализма је успостављала специфични повратни однос с економском политиком, нарочито у домену утемељења њене теоријске основе. Специфичност повратног односа огледа се у томе што се његов интензитет није континуирано развијао услед чињенице да политичка економија није дефинисала све законе процеса друштвене репродукције, као неопходног елемента изградње теоријске подлоге економске политике (2). У економској политици то се одразило преко њеног дејства које је било аутономног карактера, односно без уважавања законитости и принципа одвијања друштвене репродукције које изучава политичка економија. Стална доградња и обогаћивање теорије социјалистичке економије новим сазнањима нису обухватили сва подручја у истој мери, тако да су се у пракси тражила решења и програми економске политике који су се прилагођавали тренутним околностима и циљевима, а не теоријским сазнањима и законитостима. На тај начин је развој политичке

(1) О утицају политичког фактора на привреду С. Поповић закључује: „А пошто су политичке снаге креирале тај систем (привредни систем Е. В.), тежиште проблема се све више помера према политичким структурама“; С. Поповић, *Оглед о привредном систему Југославије*, НИО „Пословна политика“ и Марксистички центар Организације СК Београда, Београд, 1985, стр. 101.

(2) О томе И. Максимовић наводи: „Ако, међутим, што се чини исправнија хипотеза, закони политичке економије социјализма још у великој мери нису сазнати, нарочито у њиховој специфичној садржини и облику испољавања, с обзиром на богатство разлика у условима и односима привређивања од једне социјалистичке земље до друге – онда политичка економија *остаје теоријски позитивна дисциплина*, која методима апстракције и научне верификације истражује скривену суштину, тј. законитости социјалистичке праксе“. И. Максимовић, *Политичка економија социјализма*, Београд, „Савремена администрација“, 1984, стр. 7.

економије социјализма, као основе опште теорије економске политике социјализма, детерминисао формирање специјалних теорија економске политике појединих социјалистичких земаља (3). Недостатак специјалне теорије економске политике самоуправног социјализма, уз доминацију политичког фактора у развоју југословенске привреде, стварали су широк простор за волунтаристичко и *ad hoc* понашање субјеката економске политике. Наведени процеси одвијали су се у оквиру самоуправног социјалистичког привредног система, чији развој није био утемељен на конзистентном моделу као неопходном услову његове ефикасности. Један од основних елемената привредног система, чија садржина и облик нису базирани на утемељеном концепту, је тржишни и плански механизам, односно њихово дејство као комбинованог механизма (4). Упркос истисаној тежњи за изградњом самоуправног привредног система заснованог на тржишно-планском механизму, тржиште је стално било спутавано, док су се у реализацији планови исказивали као неефикасни. Спутавано тржиште и неефикасно планирање стварали су простор за административне интервенције у привреди, предузимане од стране субјеката економске политике.

Процеси чије дејство има снагу аргумената који говоре у прилог формирању концепта економске политике Југославије у догледном периоду, огледају се у текућим збивањима и променама у Европи које обавезују двоструко. Прво, да се успешним спровођењем антиинфлационог програма функционисање привреде чврсто постави на основама тржишне оријентације, са којих ће бити способна да се успешно укључи у токове европске, а и шире светске привреде. Друго, да би у томе успела, Југославија треба у периоду реализације антиинфлационог програма да, консолидацијом привреде и увођењем нових механизма њеног функционисања, припрема терен за формирање конзистентног концепта економске политике. Сматрамо наведени процес значајним јер се путем њега ствара могућност да, од момента окончања примене мера антиинфлационог програма, југословенска привреда свој развој базира на чврстом концепту економске политике. Он се јавља као нужност јер се његовом променом стварају реалне могућности да у будућем развоју југословенске привреде не буде криза и поремећаја сличних оним из претходне деценије, као и пре тог времена.

У процесу консолидације и утемељења основа југословенске привреде, као неопходном услову формирања концепта економске политике, сматрамо још два фактора такође битним. Један се односи на исход паралелних промена у политичкој сфери југословенског друштва, чији ће будући карактер и одлике утицати и на његову

(3) Види о томе више у: И. Максимовић, *op. cit.*, стр. 20.

(4) О нужности комбинованог деловања тржишта и плана И. Максимовић каже: „Важно је при том истаћи да се ова привредна равнотежа система тешко може остварити искључивим деловањем тржишног механизма, већ комбинованим деловањем тржишта и планског система, при чему је задатак планског ситета да обезбеди привредну равнотежу свим својим могућим инструментима”; И. Максимовић, *Криза југословенског економског система*, Београд, САНУ, 1986, стр. 132.

економску организацију и економске односе. До знатне мере се, за сада, постојећа неизвесност исхода текућих промена политичке структуре југословенске заједнице може ублажити веровањем, прво, да ће неопходни политички консензус омогућити и подржати даљу реализацију антиинфлационог програма и привредне реформе, и друго, да ће Југославија бити демократска, парламентарна и федеративна држава с одговарајућим консеквенцама у економској сфери које из тога произлазе. Други фактор на који бисмо указали односи се на процес конвергенције савремених привредних система који за југословенску привреду има двоструки значај. На првом месту, он убрзава дефинитиван раскид са покушајима да градимо сасвим оригиналан привредни систем са, такође, оригиналним путевима развоја, чија је цена на крају била превисока. Друго, успешније уклапање у токове светске привреде подразумева доследно спровођење привредне реформе чија је окосница тржишно привређивање које све више постаје основна спојна тачка комуникације савремених привредних система.

Као што је већ истакнуто, текући период до окончања процеса консолидације и стабилизације основа југословенске привреде изузетно је важан, односно одлучујући за карактер будућег концепта економске политике. Имајући у виду природу дугогодишње кризе и, с друге стране, наслеђе из претходних деценија којим су југословенска привреда и друштво још увек бременити, сматрамо да је потребан вероватно период близу средњорочног у којем се привредни односи и токови могу поставити на новим принципима организације и функционисања. У току тог периода неопходно је да се, што је циљ привредне реформе, реорганизује привредни систем у својим основним компонентама, елиминишући на тај начин препреке које су се до сада испољавале у његовом функционисању. Полазећи од тога да привредни систем представља институционални оквир у којем се одвијају привредни процеси и односи, сматрамо да промене треба да обухвате следеће његове компоненте: карактер својинских односа, карактер тржишта и планирања, организацију основног привредног субјекта (предузећа), укључујући и његову циљну функцију.

Напуштање несвојинског концепта друштвене својине истовремено значи увођење плурализма својинских односа, у којем би основни облици били државна (јавна), приватна својина и мешовити својински облици. Више облика својине подразумева промене организационе структуре привреде, односа на тржишту капитала и рада и валоризације доприноса производних фактора. Као што несвојински концепт друштвене својине одговара принципима договорне економије, тако плурализам својинских облика одговара тржишним принципима привређивања. Кључне промене које треба да изведе привредна реформа односе се на тржиште, чије функционисање подразумева претходно одређење два битна питања. Прво се односи на тип тржишта које желимо да развијемо, а друго подразумева позитиван или негативан став према планирању и природи дејстава планског механизма. Чини се да се у заговарању и пледирању за тржишну прив-

реду имају у виду развијене тржишне привреде које могу да нам буду узор, али се при том не сме заборавити да та тржишта нису слободна, већ у одређеној мери контролисана и да је пут до сазнања о неопходном нивоу те контроле у многим од њих био дуг и противречан. Известан опрез мора бити присутан у ослобађању путева за тржишно привређивање, обезбеђујући њихово трасирање, тако да се створе услови за ефикасно функционисање система. Постојеће неизвесности, као и оне које ће се вероватно још јавити, могу се смањивати једино постепеном, селективном либерализацијом тржишних токова, уз јачање дејстава механизма који ће његове главне сегменте усмеравати у границама макроекономске регулативе. За југословенску привреду се, стога, као битан проблем јавља карактер тржишта које ће временом све више дејствовати, односно до које мере и на који начин ће оно бити контролисано. У погледу планског механизма, о којем се сада мало говори, сматрамо да је неопходни минимум планирања неизоставна компонента у функционисању привредног система. Утврђивање минимума планирања на макроекономском нивоу, једна је од основа развојне политике, и оно треба да обухвати планирање расподеле националног дохотка са гранском и регионалном структуром инвестиција и планирање пропорција које земља реализује у економским трансакцијама с иностранством. Насупрот томе, поставља се и обавеза ефикасног микроекономског планирања на нивоу предузећа као основног привредног субјекта.

Измене које треба да резултирају применом привредне реформе односе се и на карактер основног привредног субјекта предузећа, форме удруживања и карактер његове циљне функције. Суштина тих промена је у инаугурацији предузећа у самостални привредни субјекат, са свим одликама иманентним његовој предузетничкој функцији у условима тржишног привређивања. У погледу циљне функције предузећа чини се да после тренутног решења у којем је то и доходак и добит, временом предност треба дати добити. Нужност валоризације доприноса производних фактора, затим самосталног исказивања производних резултата и успеха привредних субјеката, повећања акумулативне способности, указује да категорија добити више одговара наведеним захтевима и потребама.

Под претпоставком да се током реализације привредне реформе претходно наведене промене консеквентно изведу, стварају се услови за процес формирања концепта економске политике. До које мере и теоријска економска мисао у тим напорима треба да буде ангажована, показује потреба синтетизовања и утемељења основа макроекономије, без које успешна економска политика не може да се води. У тенденцији конвергенције привредних система, поставља се питање карактера принципа макроекономије која ће бити основа функционисања југословенске привреде. Питање се у суштини своди на меру у којој ће се она разликовати од макроекономије у развијеним тржишним прив-

редама (5), као и до које мере ће њени принципи бити исти или слични оним у кругу земаља које из социјалистичког прелазе на нове путеве развоја. На ово указујемо зато што Југославија више не може инсистирати на оригиналном моделу развоја и, друго, што је још увек присутна непознаница временског периода у којем ће се на новим основама формирати привредни системи групе земаља које су донедавно чиниле свет реалсоцијализма.

Концептуализација економске политике подразумева формирање јединства њених елемената: циљева, субјеката и инструмената (средстава). Као целина наведених елемената економска политика треба да дејствује ефикасно и да обезбеђује стабилну основу процеса друштвене репродукције. Конзистентан концепт економске политике поразумева да његова структура садржи темеље и основне елементе који су, с једне стране, теоријски засновани, а с друге стране, у складу са карактером друштвено-економског система.

Прва компонента концепта економске политике су циљеви чији значај захтева истицање следећих битних одредница њихове садржине. Први се односи на политички утицај при формулисању циљева економске политике (6), који је до сада у великој мери постојао, а чије ће опадање у времену које долази уступати место економској објективности и реалности циљева. У циљевима економске политике увек постоји изванредан политички садржај (7) који не нарушава неопходан минимум њихове економске рационалности у мери у којој је степен достигнуте политичке демократије заједнице виши. Други моменат се односи на потребу формулисања основних (главних) циљева (8) економске политике, који су мера макроекономских перформанси и одреднице дејства економске политике у оквиру којег и основних инструмената. Мишљења смо да се у досадашњој пракси оперисало са циљевима развоја самоуправног социјализма као друштвено-економског система, укључивањем на тај начин у њихову садржину пре свега историјског и политичког карактера и контекста. Број и врста основних

(5) Однос макроекономије и економске политике дефинише се на следећи начин: „Да би се анализирали сви токови у привреди, макроекономија се ослања на економску политику и политичке варијабле које на њу утичу – на монетарну и фискалну политику, новчану масу и каматне стопе, јавни дуг и федерални буџет“; R. Dornbusch – S. Fischer, *Macroeconomics*, Mc Graw-Hill International Book Company, 1985, стр. 3.

(6) П. Јурковић указује да је избор циљева и одређивање њиховог приоритета резултат политичког процеса у којем су присутни многи фактори. Види о томе: П. Јурковић – З. Јашић, *Увод у теорију економске политике*, Загреб, „Народне новине“, 1978, стр. 11.

(7) У том смислу К. Boulding констатује да и у дефиницију идеалне економске политике неки елементи политичког процеса морају бити укључени. К. Boulding, *Principles of Economic Policy*, Englewood Cliffs, 1958, стр. 1.

(8) Основни циљеви економске политике у развијеним тржишним привредама су стопа раста друштвеног производа, ниво запослености, стабилност цена и спољнотрговински биланс. Више о томе види у: Р. Samuelson – W. Nordhaus, *Economics*, Mc Graw-Hill Book Company, 1985, стр. 78 и 79. Осим ових циљева могу се додати и циљеви коришћења ресурса. К. Hartley, *Problems of Economic Policy*, London, George Allen and Unwin, 1977, стр. 17.

(главних) циљева економске политике биће одређени карактером новог привредног система који се развија и, у његовим оквирима, пре свега карактером тржишног механизма. У њиховој реализацији економска политика може деловати путем регулисања понуде, тражње или комбиновано. Наше је мишљење да би концепт економске политике из варијанте путем регулисања понуде и тражње, постепено требало да се оријентише на концепт путем регулисања тражње. Основни циљеви економске политике као саставни део њеног концепта били би стопа раста друштвеног производа, запосленост и стопа раста цена (инфлација) и спољнотрговински (активан) биланс. Дефинисање основних циљева и инструмената (9) за њихову реализацију, даје основу макроекономске политике и могућност њеног дејства као антицикличне, односно стабилизационе политике. Уграђивањем стабилизационе политике као компоненте макроекономске политике, треба напокон отклонити досадашње заблуде да је то једнократни процес, већ поставити њене елементе у функцију ублажавања флукуација у привреди, посебно оних које погађају основне макроекономске варијабле (10). Као неодвојива компонента макроекономске политике, стабилизациона политика подразумева претходно утврђен концепт економске политике, затим добар информациони систем и реалне прогнозе, јер њени ефекти могу да изостану услед погрешне процене поремећаја, нарочито њиховог временског трајања. Стога се наводи да стабилизациона политика може и да дестабилизује привреду (11). С тим у вези требало би размишљати и о формирању и увођењу уграђених стабилизатора са дејством које имају у савременим развијеним тржишним привредама (12).

Друга компонента концепта економске политике су субјекти. Радикалне промене које се у том сегменту морају извршити, при чему су неке у току, односе се на основни макроекономски субјект и његов делокруг мера. Полуге макроекономског дејства су у рукама државе која на располагању има основне инструменте којима усмерава и каналише глобална привредна кретања. Такво дејство подразумева да држава води фискалну, монетарну и политику економских доноса с иностранством, уз функцију планирања у мери и опсегу у којем смо је изложили, као и да предузима мере директне контроле које проистичу из њених права и овлашћења. У оквиру наведеног дејства државе као субјекта мак-

(9) Основни циљеви подразумевају и одређене инструменте за њихову реализацију, као што су фискална политика, монетарна политика, политика дохотка и спољнотрговинска политика. P. Samuelson, W. Nordhaus, *op. cit.*, стр. 79.

(10) Стабилизациона политика су монетарна и фискална политика усмерене да ублаже флукуације у привреди, посебно оне у стопи раста, инфлацији и незапослености, које представљају основне макроекономске варијабле. Стабилизациона политика је стога антициклична политика. Види у: R. Dornbusch - S. Fischer, *op. cit.*, стр. 17 и даље.

(11) R. Dornbusch, S. Fischer, *op. cit.*, стр. 328.

(12) Уграђени стабилизатор је онај механизам који смањује износ у којем се друштвени производ мења због промена у аутономној тражњи. R. Dornbusch - S. Fischer, *op. cit.*, стр. 77.

роекономске политике, знатне промене требало би да обухвате и функцију буџета и буџетске политике. Основне промене би требало да иду у правцу ширења економских функција буџета, што би његову улогу у развојној и текућој економској политици поставило на објективне основе. Тело државног апарата које преузима основну улогу и функције у макроекономској политици је влада. У економској политици Југославије влада, односно Савезно извршно веће, није до примене антиинфлационог програма преузимала улогу у привреди која јој припада. Увођењем тржишног начина привређивања и активирањем других институција привредног система, влада добија већ наведене економске функције. У развијеним тржишним привредама као три њене основне функције наводе се обезбеђивање ефикасности, једнакости и стабилности (13).

Стварање услова за дејство економских функција владе (државе) (14) и њеног пратећег привредног апарата, искристалисало би и карактер услова привређивања, чије одређење потиче из елемената основне макроекономске регулативе. Дејство услова привређивања у сфери примарне расподеле услов је реализације предузетничке функције основних привредних субјеката и њихове циљне функције. Функционисање тржишног механизма и макроекономска регулатива државе представљају, по речима П. Самуелсона, суштину привредног система, тако да „руковођење привредом без владе или тржишта равно је покушају аплаудирања са једном руком”. У југословенском друштвено-економском систему „ослобађање” економских функција државе одвијаће се уз заостајања и препреке у процесу, можда у истом интензитету као и ослобађање тржишног механизма. Формирање, пак, концепта економске политике, захтева прецизирање економских ингеренција државе на тржишту на којем привредни субјекти остварују своју циљну функцију.

Трећа компонента концепта економске политике су инструменти, односно средства. Проблем се своди на избор из круга расположивих класичних инструмената економске политике, чијом ће се применом постићи реализација основних циљева, а преко тога и антицикличне политике. У развоју југословенског привредног система број и врсте инструмената економске политике били су релативно сиромашни, са ослоном најчешће на рестриктивно дејство инструмената из сфере монетарно-кредитне политике. Методи стицања и расподеле дохотка примењивани су претходне две деценије по принципима договарања и споразумевања, чиме је регулатива основне економске категорије, као промотора социјалистичке привреде, била изван економских критерија. Осим тога, диференцирање различитих доходака субјеката друштва, реализованих по основама уложеног рада,

(13) О наведеним функцијама владе види у: P. Samuelson, *op. cit.*, стр. 47 и даље.

(14) М. Лабус као трајне државне компетенције које треба задржати наводи мере економске политике и контролу јавних служби. М. Лабус, *Друштвена или групна својина*, Београд, „Научна књига”, 1987. год, стр. 121.

средстава или пружања услуга, захтеваће сложенији механизам и инструменте политике доходака. Концепт економске политике Југославије треба у реализацији да се ослања на инструменте фискалне, монетарно-кредитне, спољнотрговинске политике и политике доходака, као и на такву њихову комбинацију која је услов постизања ефикасности. Уколико се југословенска привреда све више буде развијала на стабилним основама, према законитостима и међузависности односа најбитнијих варијабли у привреди, изградиће се целовит концепт редоследа и степена примене одговарајућих инструмената економске политике.

Формирање концепта економске политике Југославије за сада је условљено временом трајања и успехом антиинфлационог програма и привредне реформе. С друге стране, постојање и примена конзистентног концепта економске политике диктирана је реалном потребом уравнотеженог привредног развоја у међународном окружењу, које поставља све сложеније услове сарадње и конкуренције.

(Примљено 30.06.1990)

*dr Emilija Vukadin,
Assistant Professor of the Faculty of Law in Belgrade*

THE PROBLEMS OF ESTABLISHING CONCEPTS OF ECONOMIC POLICY OF YUGOSLAVIA

Summary

The lack of special theory of economic policy of the self-management socialism, together with the supremacy of political factor in the development of Yugoslav economy have created an open space for voluntaristic and ad hoc behaviour of protagonists of economic policy. In order to establish a rational concept of economic policy in the future economic development it is necessary, first of all, to effect the reform of the economic system, which presupposes new ownership relations, clearly defined relationship between the market and the planning, the change of behaviour of the enterprises (including their new object function) and the recognition of state as protagonist of economic policy. Under such conditions and in a new market environment it is possible to elaborate the unified concept of economic policy, which would consistently join the aims, the protagonists and the instruments of economic policy. In such a way economic policy would contribute to the increase of efficiency, to equality and stability of a contemporary, mixed economy – which should be the goal of transformation of the present-day Yugoslav economy.

Key words: Economic policy. – Aims. – Macro-economic protagonists. – Instruments.

dr Emilija Vukadin,
Chargé de cours à la Faculté de droit de Belgrade

LES PROBLÈMES DE LA FORMATION DU CONCEPT DE LA POLITIQUE ÉCONOMIQUE DE LA YOUGOSLAVIE

L'absence de la théorie spéciale de politique économique du socialisme autogestionnaire et la domination du facteur politique dans le développement de l'économie yougoslave ont créé un vaste espace pour le comportement volontariste et ad hoc des sujets de politique économique. Pour former le concept rationnel de politique économique dans le développement économique futur, il faut tout d'abord opérer la réforme du système économique qui implique l'introduction de nouveaux rapports de propriété, d'un rapport clairement défini entre le marché et la planification, des changements de comportement des entreprises (y compris leur nouvelle fonction de but) et aussi l'affirmation de l'Etat comme sujet de politique économique. Dans ces conditions, dans la nouvelle situation de marché, il est possible d'édifier un concept uni de politique économique qui réunira de manière consistente les objectifs, les sujets et les instruments de politique économique. C'est ainsi que la politique économique contribuerait à l'augmentation de l'efficacité, à l'égalité et à la stabilité d'une économie moderne, mixte, en laquelle devrait se transformer l'économie yougoslave existente.

Mots clé: *Politique économique. – Objectifs. – Sujets macro-économiques. – Instruments.*

мр Александра Јовановић,
асистент на Правном факултету у Београду

НОРМАЛНЕ ЦЕНЕ У САМОУПРАВНОЈ ПРИВРЕДИ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЈУ ЦИЉА ПРИВРЕЂИВАЊА

Чланак описује основе регулисања система расподеле у југословенској привреди у периоду од 1968. до 1989. године. Реч је о систему који је познат под именом доходне економије. У описани институционални контекст смешта се предузеће и прати његово понашање с обзиром на варијације у његовој циљној функцији услед ограничења наметнутих друштвеним договорима о расподели. Ова ограничења су генерисала неефикасност предузећа. У институционализацији оваквих услова привређивања пресудну улогу су имале идеје доходне школе, док је концепција специфичне цене производње само делимично (не искључујући преовлађујући утицај доходне цене) утицала на решења друштвених договора о расподели који се доносе од 1985. године.

Кључне речи: *Нормалне цене. – Циљ привређивања. – Самоуправно предузеће. – Расподела.*

Својина, расподела и цене су у научном опусу професора Ивана Максимовића анализиране уз доследно опредељење за тржишну привреду. Отуда и залагање професора Максимовића за концепцију специфичне цене производње и од ње неодвојиве категорије добити. Доходна цена као друга, конкурентска концепција, почива на другачијим идејама и управо због утицаја који су ова два највише расправљана облика нормалне цене у нашој економској теорији имала на правно регулисање расподеле, креирање циља привређивања и њему одговарајућег понашања предузећа, презентираћемо оне теоријске пос-

тулате ових концепција који их доводе у везу с институционализацијом југословенског привредног система.

Пре него што представимо теоријске ставове концепција нормалних цена, од утицаја на обликовање циља привређивања, потребно је да изложимо наш став о природи нормалних цена, да би се одредила теоријска позиција са које се врши критичка анализа. Прихватамо неорикардијанско становиште да технички услови производње и односи наменске расподеле одређују природу нормалних цена, да, дакле, расподела дохотка претходи (или се истовремено одвија) размени и да се може сматрати егзогено задатом величином са становишта модела тржишних односа. Иначе, како је то уобичајено, модели циљне функције који буду везани за одговарајуће теоријске ставове о концепцији нормалне цене и институционална решења која су била условљена овим теоријским схватањима, биће презентирани неокласичним аналитичким методом.

Облици нормалне цене у нашој литератури били су одређени у зависности од теоријског става шта се сматра основним мотивом привређивања, критеријумом успешности произвођача, као и с обзиром на третман фактора производње. Другачије речено, прихватање одређене концепције нормалне цене имплицира одговарајуће односе расподеле, што је суштински повезано са избором циљне функције предузећа.

Премисе доходне цене – друштвена својина, самоуправљање предузећа као робних произвођача и доходак као основни циљ привређивања, доводе до тога да „... укупност тежњи ка максимизацији дохотка рађа тенденцију формирања просечног дохотка на јединицу уложених фактора, односно формирања просечне доходне стопе” (1).

Размотримо теоријску позадину концепције доходне цене у погледу тумачења расподеле која је довела до истицања доходне стопе као циља привређивања и критеријума успешности југословенског предузећа. Ова концепција у закону дохотка види основни закон самоуправног социјализма, док концепција специфичне цене производње полази од закона расподеле према раду који има општију природу од закона дохотка (2). Разлика у ставовима ове две концепције цена последица је различитог схватања доприноса фактора у стварању дохотка, па, према томе, и у његовој расподели. По доходној концепцији доходак је агрегат типа производа којег сви фактори производње омогућавају, али га рад једино ствара, па се према томе средства за производњу не могу појавити као самостални субјект његове расподеле, већ само на нивоу предузећа у фази прерасподеле. Овакво теоријско тумачење стварања дохотка и његове расподеле довело је до једног великог концепцијског дефекта доходне цене, а то је да наменска расподела добија микроекономски карактер, што је са становишта сав-

(1) Александар Ваџић, *Принципи и политика дохотка*, Београд, 1976, стр. 185.
(2) Иван Максимовић, *Политичка економија II*, Београд, 1982, стр. 69.

ремених сазнања теорије цена недопустиво, јер наменска расподела претходи примарној, а не обрнуто, као код доходне цене. Наиме, доходна теорија одриче цену за употребу друштвеног капитала, а такође и радна снага, будући да није роба, не може имати цену. Произлази да се по овој концепцији, наменска расподела оставља на одлучивање радницима у предузећу, односно они *ex post* врше расподеле дохотка на личне дохотке и акумулацију.

Не задржавајући се на другим дефектима концепције доходне цене, испитаћемо циљне функције и понашања предузећа условљене институционалним решењима која су била под утицајем доходне теорије. Као што ћемо видети из историјског следа (1965-1989. година) модела циљне функције и понашања југословенског предузећа, ова концепција је имала преовлађујући утицај на креирање привредног система, па, према томе, и на његову неефикасност.

Реформом од 1965. године и Законом о утврђивању и расподели дохотка из 1968. године (3) наступа период када је наменска расподела била препуштена готово слободном одлучивању радних колектива. У условима у којима нема ограничења која су предузећу наметнута прописима о расподели, максимизирајућа функција циља (Z) самоуправног предузећа би била доходак (D) по раднику (L):

$$Z = D/L$$

$D = pQ$ где је p цена, производна функција $Q = f(K, L)$ је два пута непрекидно диференцијабилна, при чему се подразумева да је амортизација одузета из укупног прихода.

Резултат максимизације је:

$$pQ_L = D/L \quad \text{и} \quad pQ_K = 0$$

што значи да се додајно запошљавање рада врши док се вредност маргиналног производа рада (pQ_L) не изједначи са дохотком по раднику (D/L), а додајно запошљавање капитала док се вредност његовог маргиналног производа (pQ_K) не изједначи са нулом. Овим моделом је искључена цена употребе капитала, а будући да нема ни тржишта радне снаге, значи да факторске цене одређује радни колектив. До 1971. године када су донети друштвени договори о регулисању расподеле, радници су и поред слободе у одлучивању о висини личних дохотака и висини акумулације, издвајали средства за акумулацију. У овом периоду упостављена кретања у расподели дохотка могу се изразити кроз законитост да је удео акумулације била растућа функција (у поређењу са просеком привреде), а удео личних доходака опадајућа функција (у поређењу са просеком привреде) висине нето дохотка по раднику (4).

(3) Категорија дохотка се уводи 1965. године, а 1968. године се уводи систем дохотка, јер камата престаје да буде трошак. Додуше, до 1971. је постојала камата на основне фондове која је од 1968. била занемарујуће мала (1,7%), па зато и можемо рећи да је о расподели одлучивало предузеће.

(4) Вид. А. Ваџић, *op. cit.*, стр. 249.

Ова законитост у понашању предузећа од 1971. године, када почиње доношење друштвених договора о расподели, постаје обавезно ограничење за радне колективе. Ограничење у расподели дохотка огледа се у везивању наменске расподеле за однос дохотка по раднику у предузећу ($Z = pQ/L$) са просечним дохотком по раднику у привреди (Zm). Услови су следећи: доходак по раднику у предузећу (Z) мора бити већи од просечног дохотка по раднику у привреди (Zm) да би лични доходак у предузећу (y) био већи од просечног личног дохотка (ym) у привреди. Они важе у условима интерног финансирања и изражавају се функцијом расподеле дохотка (b):

$$b = b(Z, ym),$$

а функција циља предузећа (y) добија облик којим се изражава максимизација удела личног дохотка (y) у дохотку по раднику (Z):

$$y = b(Z, ym)Z.$$

До сада изложене две функције циља дају исте резултате (5) у погледу запошљавања рада и обима производње. Оба модела се у суштини заснивају на максимизацији дохотка по раднику, с тим што други модел, који претпоставља ограничења (друштвене договоре) у расподели, искључује могућност да лични дохоци буду једнаки дохотку по раднику у предузећу, односно да исцрпу акумулацију. На овај начин, на основу ограничења датих у друштвеним договорима, друштвена заједница штити акумулацију и признаје нужност макроекономског регулисања наменске расподеле. Ова интервенција (ограничења у друштвеним договорима постављена само у односу на величину дохотка по раднику) није довољна, јер не узима у обзир чињеницу да доходак по раднику функционално зависи од капиталне опремљености рада. То значи да предузеће – иако поштује правило о релативно већем издвајању за акумулацију од просека привреде, уколико је доходак по раднику већи од просека привреде – не издвоји за акумулацију онолико колико је стварни допринос средстава дохотку. Последица оваквог решења је преливање акумулације у личне дохотке, али и непостојање реалних параметара за алокацију фактора производње.

Дакле, договорно усмеравање наменске расподеле симулира формирање цене за употребу капитала и то тако да се она *ex post* одређује онда када је позната величина дохотка, а не како економска логика налаже – као *ex ante* одређен трошак за предузеће који му служи као параметар за одлучивање.

Иако с истих институционалних премиса као и доходна цена, специфична цена производње полази од различитих премиса у расподели дохотка и од два циља самоуправних робних произвођача – примарног, за личном потрошњом, који се мери висином личног дохотка и изведеног, за акумулацијом, који се мери стопом акумулативности. И једна и друга величина се упросечавају (међугрански ујед-

(5) Вид. М. Лабус, *Evolution of the Yugoslav Firm, the paper presented for meeting of the working group on Comparative Economic Systems at European University Institute, Florence, 1986.*

начавају) на нивоу привреде у условима потпуне мобилности рада и средстава, када предузећа следе своју циљну функцију. Дакле, просечни лични доходак и просечна стопа акумулативности успостављају се спонтано као *ex post* величине.

Поменимо још да је према овој концепцији доња граница личног дохотка егзогено задата преко категорије минималног личног дохотка, што значи да лични доходак, поред ове компоненте, обухвата и варијабилни лични доходак као функцију висине оствареног дохотка у предузећу. Оба дела личног дохотка сматрају се трошком, чиме се наглашава да се достигнути ниво (укупног) личног дохотка не може по правилу смањити у новом циклусу производње.

Остаје недоречено питање колика је то минимална стопа акумулативности којом се штите акумулација и друштвени капитал. „По концепцији специфичне цене производње, ограничење не треба ни постављати. Сходно фундаменталним премисама (мисли се на два максиманда – А. Ј.), радници су подједнако заинтересовани и за максимизацију личних доходака и за максимизацију акумулације, па ће се кроз процес сељења рада и друштвених средстава успоставити просечни лични доходи и просечна акумулација. То обезбеђује позитивну висину стопе акумулације. Другим речима, постоји одређен механизам који не дозвољава да пораст личних доходака исцрпе целокупан доходак и да сведе стопу акумулације на нулу (6). Ипак, ради обезбеђења минималног нивоа проширене репродукције друштвених средстава, препоручује се увођење минималне стопе акумулативности која би била егзогено задата као и минимални лични доходи. Ова препорука, заједно са схватањем да само минимални лични доходи (не укупни) представљају трошак за предузеће, модификација су специфичне цене производње у њену нормативну варијанту. Разлика између дохотка и збира минималних личних доходака и минималне акумулације јесте добит, од чије расподеле зависи висина варијабли (и укупног) личног дохотка и додатна акумулација.

Идеја је, дакле, да се просечни лични доходак и просечна стопа акумулативности спонтано формирају, али тако да се најпре егзогено одреди минимална стопа акумулативности, као и минимални лични доходи. На овај начин се бар у једном сегменту (одређивање дела факторских цена), али не и у потпуности, објективизира наменска расподела.

Под утицајем ове концепције, Дугорочни програм економске стабилизације (ДПЕС) обликује циљну функцију предузећа. Излажемо решење ДПЕС-а, који је, иако није био примењен, наговестио промене ка таквој циљној функцији која би имплицирала повољније понашање предузећа од циљних функција које су јој претходиле, као и од оних које су уследиле после ДПЕС-а.

(6) Мирољуб Лабус, *Равнотежне цене у самоуправној привреди*, Београд, стр. 180.

Програм полази од просечног личног дохотка (ym) као односа масе укупних личних доходака према броју условно неквалификованих радника и просечне стопе акумулативности (rm) као односа акумулације и коришћених средстава, с тим што су оне дате као *ex ante* величине за предузеће, док су концепцијом специфичне цене производње дате као *ex post* величине. ДПЕС-ом је предвиђено да лични дохоци и акумулација буду растућа функција од добити (када се од оствареног дохотка предузећа одузму просечна акумулација и просечни лични дохоци), а удео личног дохотка у дохотку предузећа опадајућа функција од добити. Нова функција расподеле (b) ће се, дакле, везати за добит (S):

$$b = b(S)$$

Према датим ограничењима и сходно препоруци Програма о бржем порасту акумулације, као максимизирајућа циљна функција појављује се удео личног дохотка у добити јер су ym и rm параметри:

$$y = ym + b(S)S/L.$$

Упоређењем резултата максимизације ове циљне функције са резултатима претходних модела, показују се боље особине овог модела и то како у погледу равнотежне запослености рада, тако и због тога што цена капитала више није једнака нули. Без обзира на то што су овим моделом просечни лични доходак (ym) и просечна стопа акумулативности (rm) егзогено одређени, још увек се не искључује одређивање факторских цена од стране радних колектива, јер су ym и rm само компоненте факторских цена, док ће укупна висина факторских цена зависити од расподеле добити.

Друштвени договор о заједничким основама и мерилима за самоуправно уређивање односа у стицању и распоређивању дохотка у СФРЈ (7) из 1985. године, прихвата идеју из ДПЕС-а о *ex ante* задатој висини дела факторских цена, преко просечне стопе акумулативности (rm) и просечне висине личног дохотка (ym). Међутим, док ДПЕС, иако не сасвим прецизно, одређује да лични дохоци и акумулација буду функција добити, овај договор укупну висину стопе акумулације и личног дохотка ставља у зависност од оствареног дохотка по раднику и дохотка према просечно коришћеним средствима у предузећу у односу на просек ових величина у привреди (републике, групације или на нивоу СФРЈ). Идеја дохотка по раднику преузета је из доходне теорије и претходних договора о расподели, а други показатељ – доходак према просечно коришћеним средствима, уведен је да би се избегле негативне последице понашања предузећа које (према ограничењима друштвених договора који претходе Договору из 1985. године) максимизира доходак по раднику, зато што се постулирањем овакве циљне функције не води рачуна о могућности да се и приликом поштовања

(7) „Службени лист СФРЈ”, бр. 2/85. Ближа разрада Договора за СФРЈ дата је у друштвеним договорима република и покрајина, па се зато анализира Друштвени договор за самоуправно уређивање односа у стицању и расподели дохотка у СР Србији, „Службени гласник СРС”, бр. 29/85.

ограничења наметнутих расподела, нереално валоризују факторски доприноси. Из свега реченог може се закључити да Договор из 1985. године представља компромисно решење.

Ограничења која намеће овај договор, да доходак по раднику у предузећу буде већи од просечног дохотка по раднику у привреди и да доходак по средствима у предузећу буде већи од просечног дохотка по средствима, као и да стопа акумулативности у предузећу (r) буде већа од просечне стопе акумулативности (rm) да би лични доходак у предузећу (y) био већи од просечног (ym), указују да је лични доходак функција стопе акумулације и да његова максимизација захтева максимизацију стопе акумулативности:

$$y = y(r, rm, ym).$$

Први парцијални извод (dy/dr) ове функције циља по стопи акумулације је:

$$dy/dr > 0,$$

што значи да промене у висини стопе акумулације изазивају истосмерне промене у висини личног дохотка. Економска теорија тврди да је веза између личног доходака и стопе акумулативности инверзна, што се и без ригорозне математичке и статистичке анализе може закључити. Наиме, у Договору се пошло од идеје да је веза између дохотка по раднику и дохотка по средствима позитивна, а одатле следи да већи лични доходак (који неоспорно зависи од дохотка по раднику) претпоставља и већу стопу акумулације (која зависи од дохотка по средствима). Ако ограничења из Договора доведемо у везу са капиталном опремљеношћу рада, видећемо да је интенција Договора неостварива на терену реалне економије. Пораст капиталне опремљености рада обара продуктивност средстава, а самим тим и доходак по средствима и стопу акумулативности, с једне стране, а са друге, повећава продуктивност живог рада и доходак по раднику, па и личне дохотке. Дакле, ниска стопа акумулације везана је за високу капиталну опремљеност рада и за високе личне дохотке и обрнуто.

Све што је речено за Договор из 1985. године важи и за Договор из 1987. године (8).

Закључимо, на крају, да су идеје доходне концепције имале преовлађујући утицај на креирање југословенског привредног система и обликовање циља привређивања који је водио неефикасном понашању предузећа и целе привреде.

Са најновијим институционалним променама у Југославији губи се и потреба да се расправља о концепцији нормалне цене у самоуправној привреди. Ипак, то не значи да питања која су ове концепције покренуле, посебно у вези са својином и расподелом, губе на значају за један сегмент наше привреде који ће, бар у неко догледно време – реално је то очекивати – задржати самоуправни карактер.

(Примљено 30.06.1990)

mr Aleksandra Jovanović,
Assistant at the Faculty of Law in Belgrade

NORMAL PRICES IN THE SELF-MANAGEMENT ECONOMY AND THEIR IMPACT ON THE INSTITUTIONALIZATION OF THE AIM OF DOING BUSINESS

Summary

The subject of the article is the foundation of regulating the system of distribution of Yugoslav economy in the 1968 – 1989 period. This is a system known as the „income” economy. The analyzed institutional framework is used to describe the conduct of enterprise within it, viewed through variations of its purpose function, due to restrictions imposed by social understandings on distribution. These restrictions have created the inefficiency of enterprise. Crucial role in the institutionalization of such conditions of doing business was played by the ideas of the „income” school, while the conception of the specific price of production only partially (without excluding the strong influence of the „income” price) influenced the solutions contained in social understandings on distribution, which were put into practice since 1985.

Key words: Normal prices. – The aim of doing business. – Self-managing enterprise. – Distribution.

mr Aleksandra Jovanović,
Assistant à la Faculté de droit de Belgrade

LES PRIX NORMAUX DANS L'ÉCONOMIE AUTOGESTIONNAIRE ET LEUR INFLUENCE SUR L'INSTITUTIONALISATION DE L'OBJECTIF DE L'ÉCONOMIE

Résumé

L'auteur décrit les bases du règlement du système de la distribution dans l'économie yougoslave au cours de la période allant de 1968 à 1989. Il s'agit du système connu sous le nom d'économie de revenu. L'entreprise est placée dans le contexte institutionnel décrit et on suit son comportement à la lumière des variations de sa fonction d'objectif suite aux limitations imposées par les accords sociaux sur la distribution. Ces limitations ont provoqué l'inefficacité des entreprises. Les idées de l'école de revenu ont joué un rôle déterminant dans l'institutionnalisation de ces conditions dans l'économie, alors que le concept du prix spécifique de production (sans exclure l'influence dominante du prix de revenu), n' a exercé qu'un rôle partiel dans les solutions adoptées pour les accords sociaux sur la distribution de 1985.

Mots clé: Prix normaux. – Objectif de l'économie. – Entreprise autogestionnaire. – Distribution.

мр Гордана Илић-Попов,
асистент на Правном факултету у Београду

ДРУШТВЕНА СВОЈИНА И ЊЕНА ПРАВНА ПРИРОДА

Питање правне природе друштвене својине одувек је било спорно. Једна група правних теоретичара заговара становиште по којем друштвена својина има карактер права својине, док јој други, пак, одричу то право, тврдећи да је она несвојинска категорија. Насупрот правној теорији, економска наука темељи своје моделе друштвене својине искључиво на својинској концепцији друштвене својине, при чему економисти нагласак стављају, пре свега, на економско биће друштвене својине. Неопходно је јасно диференцирати присвајање (својина у економском смислу) од права својине (својина у правном смислу). Друштвена својина је, дакле, у економском смислу својина, а правно несвојина. Прави проблем друштвене својине се, према томе, не испољава у погледу носиоца, већ у погледу садржине друштвене својине. Закон о предузећима је дозволио плуралитет својине, али у нашем правном поретку и даље постоји само један облик права својине. Стога се чини нужним ублажавање постојећих неконзистентности између економског и правног бића друштвене својине.

Кључне речи: Друштвена својина – Невласничка концепција – Право својине.

1. УВОД

Својина уопште, а друштвена својина посебно, представљају једно од централних поља интересовања марксистичке економске и друштвене науке. То интересовање произлази отуда што, према марксистичкој интерпретацији, економски садржај и правни облици представљају средиште сваког друштвено-економског система привре-

ђивања (1). По марксистима, друштвена својина је основа за укидање сваке „економске експлоатације рада“, основа за „ослобођење рада“ и његове „дезалијенације“ и основа за изградњу бескласног комунистичког друштва. Друштвена својина је производ наше социјалистичке праксе и једна од најважнијих специфичности нашег друштвено-економског и правног система. Да бисмо могли да разматрамо проблем правне природе друштвене својине, уставна, правно-теоријска и економско-теоријска мишљења и схватања о овом питању, нужно се намеће питање шта је друштвена својина, какве су њене битне особености.

Друштвена својина је, *по себи*, противречан појам. Сам назив садржи у себи два контрадикторна и, на први поглед, неспојива појма. *Друштвеност својине* подразумева да су сви, под једнаким условима, укључени у коришћење и располагање друштвеним средствима, док *својина* још увек значи искључивање свих других лица из ових овлашћења (2). Дакле, друштвена својина је, ипак, својина. Код одређивања појма својине мoже се поћи од Марксовог одређења у *Уводу у критику политичке економије*, да је „свака производња присвајање предмета природе од стране појединца, а у оквирима одређене друштвене формације и њеним посредовањем“. Маркс идентификује својину са производњом и присвајањем. Пошто је друштвена својина својина, она као таква мора да има извесна својства карактеристична за све облике својине. И у социјалистичкој привреди, као што је наша, средства за производњу су продуктивна и ретка. Ко их поседује има привилегију да их користи и стиче предности у односу на друге. Зато он, природно, тежи да искључи друге из коришћења поседоване ствари. Дакле, реално гледајући, разлика је једино у томе што друштвену својину присваја *друштво*, и то је друштвено присвајање.

Друштвена својина је економски појам. Као *економска категорија* она је материјално, односно *друштвено присвајање*. Друштвена својина је и *друштвено-политичка категорија*, што значи да је друштвена својина материјална основа за присвајање дела друштвеног производа ради задовољавања личних и заједничких потреба радних људи и ради задовољавања општедруштвених потреба (Е. Кардељ). Друштвена својина је и *правна категорија*, с обзиром на то да су друштвени односи у погледу присвајања предмета природе правно регулисани односи. Она је *уставноправни појам*, али није реч о неком субјективном праву, већ о правном институту који има грађанско-правне и друштвеноправне елементе. Дакле, друштвена својина није ништа друго до имовина намењена потребама друштва, којом се управ-

(1) Вид. Иван Максимовић, *Самоуправљање – основни продукциони однос и друштвени систем (Друштвена својина)*, „Марксизам и самоуправљање“, Београд, 1977, стр. 57-74.

(2) Вид. Мирољуб Лабус, *Друштвена или групна својина*, Београд, „Научна књига“, 1987, стр. 24-36.

ља и која се користи на уставом и законима прописани начин. Друштвена својина је уједно и својинска, односно несвојинска категорија. Значи, она је и *правна чињеница*.

2. УСТАВНА НАЧЕЛА О ДРУШТВЕНОЈ СВОЈИНИ

Издвајају се два устава која су везана за питања у вези са друштвеном својином – Устав од 1963. године и Устав од 1974. године. У оба устава друштвена својина је формулисана као правна и несвојинска категорија.

Устав од 1963. године интерпретира несвојинску концепцију друштвене својине као правне категорије. Концепт је био негативно формулисан следећом одредбом „*нико – ни појединац, ни радне организације, ни држава, не може бити субјект својинских права на друштвеним средствима и по том основу присвајати доходак*”. Тек Уставом од 1974. године извршила се потпуна трансформација несвојинске основе друштвене својине у позитивну интерпретацију „*права рада на/са друштвеним средствима*”. То значи да радник у удруженом раду средствима у друштвеној својини, има право рада друштвеним средствима као своје неотуђиво право ради задовољавања својих личних и друштвених потреба.

Према Уставу СФРЈ од 1974. године (*Основна начела*, III, став 1) „*друштвена својина је основа слободно удруженог рада и владајућег положаја радничке класе у производњи и у друштвеној репродукцији у целини, као и основа сопственим радом стечене личне својине која служи задовољавању потреба и интереса човека*”.

У делу III, ст. 5. Устава СФРЈ од 1974. године, полазећи од тога да нико нема право својине на друштвена средства за производњу, изричито се каже да „*нико – ни друштвено-политичка заједница, ни организација удруженог рада, ни група грађана, ни појединац – не може ни по којем правносвојинском основу присвајати производ друштвеног рада, ни управљати и располагати средствима за производњу и рад, нити самовољно одређивати услове расподеле. Рад човека је једини основ присвајања производа друштвеног рада и управљања друштвеним средствима, а рад и резултати рада одређују материјални и друштвени положај човека, на основу једнаких права и одговорности*”. Правилна, па чак и једино могућна и исправна интерпретација ове уставне одредбе ст. 5. Устава СФРЈ је да „*нико нема право присвајања*” на основи „*својине*” на друштвеним средствима, тј. та средства не могу бити правна основа за економско присвајање производа друштвеног рада (3).

(3) Вид. Иван Максимовић, *Теоријске основе друштвене својине*, Центар за економска истраживања Института друштвених наука, Београд, 1974, стр. 108.

Поједини аутори издвајају три уставна начела када се говори о друштвеној својини (4). Прво, друштвена својина је невласничка категорија. Друштвена својина је негативно одређана у одрицању било чијег, појединачног или групног, својинског права. Друго, једнак приступ друштвеним средствима и право рада на њима. То значи да се свакоме обезбеђује, под једнаким условима, укључивање у удружени рад друштвеним средствима. Треће, расподела према раду искључује било какав систем експлоатације.

Изричита уставна негација постојања права својине на средствима у друштвеној својини није, ипак, сметала да се у теоријској мисли – и правној и економској – појаве и другачија схватања која полазе од тога да је друштвена својина ипак својинскоправна категорија, тј. да постоји право својине на друштвеним средствима (А. Гамс и Живорад Ђорђевић, а касније и Иван Максимовић, А. Бајт, М. Лабус, С. Бараћ и др.) (5).

3. ПРАВНА ТЕОРИЈА О ПРАВНОЈ ПРИРОДИ (СУШТИНИ) ДРУШТВЕНЕ СВОЈИНЕ

Наша правна теорија је поставила питање да ли је друштвена својина у нашем друштвено-економском уређењу правна категорија и, ако јесте, каква је њена правна природа. Питање правне природе друштвене својине одувек је било спорно, али и веома интересно. Још на Првом конгресу правника Југославије, 1964. године, заступало се неколико становишта (6). По једном становишту, друштвена својина је задржала карактер права својине. Заступници оваквог становишта кажу да право својине на стварима у друштвеној својини припада држави, с тим што, такође, поједине организације имају имовинско право управљања. Други су, пак, мишљења да на стварима које су друштвена својина, својинска овлашћења имају федерација, републике и друге ниже друштвене јединице – у питању је подељена својина (Гамс). По трећем становишту, код друштвене својине се не може говорити о праву својине, јер, сматра ова група теоретичара, после предаје привредних предузећа на управљање непосредним произвођачима, настали су нови друштвени односи који се битно разликују од односа који постоје код својине у класичном смислу, а која се правно изражава као право својине. Гледајући владајући уставни концепт о друштвеној својини као несвојинској категорији, ово треће становиште би било једино правилно, али питање је на шта ћемо се још

(4) Вид. Мирољуб Лабус, *op. cit.*, стр. 25.

(5) Вид. *Противречности друштвене својине*, Југословенски центар за теорију и праксу самоуправљања „Едвард Кардељ“ (Зборник радова са Саветовања у Скопљу 1985. године), стр. 550.

(6) Вид. А. Финжгар, *Друштвена својина како правна категорија*, „Научна књига“, Београд, 1965.

враћати у овом раду, да ли је то заиста потпуно правилно и једино исправно тумачење.

Било је и схватања која су противречила овом по којем друштвена својина није право својине. Они то објашњавају тиме да је друштвена својина посебан облик права својине, као и да је за њу карактеристично да поједина својинска овлашћења припадају различитим субјектима (друштвеним правним лицима, привредним организацијама, самосталним заједницама...), дакле, да је реч о праву својине са више титулара, односно носилаца овлашћења. Ова група теоретичара каже да је друштвена својина – својина у економском смислу (дакле мора се развојити правни појам од економског појма друштвене својине) (7), да је она друштвено присвајање и да у том смислу може да се говори о праву својине, али које се, што је и потпуно разумљиво с обзиром на развој продукционих односа и промене у друштвено-економском уређењу, разликује од оног у римском праву – Римљани право својине схватају као неограничену, апсолутну и искључиву власт људи над стварима, или, пак, од права својине у буржоаском праву (на пример, Наполеонов кодекс од 1804. године), где се римски апсолутни однос, неограничено власништво, претвара у појам „субјективног права”, тј. као *ius utendi, fruendi, et abutendi* (право употребе, присвајања и располагања).

Присталице теорије о друштвеној својини као посебном облику права својине, признају да се право својине на средствима која су друштвена својина, разликује од приватне својине. Они су мишљења да друштвена својина није негација сваког права својине, већ негација приватне буржоаске својине.

У нашем друштвено-економском уређењу, Законом о предузећима је дозвољен плуралитет својине: друштвена својина, задружна својина, мешовита својина и приватна својина. Међутим, у нашем правном поретку постоји *само један облик права својине*. Право својине значи право на коришћење ствари и располагање њом по својој вољи а у границама закона. Право својине може, према Уставу, припадати појединцу, физичком или грађанском правном лицу, удружењу грађана и друштвено-политичким организацијама. Размишљајући на овај чисто правни, а не економски начин, долазимо опет до уставне концепције друштвене својине – да појединац, удружења или друштвено-политичке организације немају право својине на стварима у друштвеној својини, односно да друштвена својина није право својине.

Дакле, да закључимо, наша правна теорија је имала различите ставове о правној природи друштвене својине. Они се могу груписати

(7) Вид. Милош Мацура, *Три напомене о својини и субјектима*, „Субјекти друштвене својине и њихове економске функције”, Српска академија наука и уметности (*Економски зборник*, књига VI), Београд, 1988, стр. 227.

у два основна концепта: власнички и невластнички, а сваки од њих има своје варијанте и модификације. У оквиру власничке концепције испољена су гледишта по којима је субјект друштвене својине држава, друштво или, пак, да друштвена својина истовремено има више субјеката, односно титулара. За све варијанте ове концепције карактеристично је да се друштвена својина посматра као имовинскоправна категорија и као субјективно право одређених титулара. Наиме, право својине је имовинско право, и то субјективно имовинско право. Субјективно право даје свом титулару могућност да поступа на одређени начин, или да тражи одређено понашање од другог. Ипак, пре би се могло рећи да је код друштвене својине реч о скупу различитих права и обавеза, и то делимично имовинских права која се односе на коришћење и располагање, а делимично права друштвеноправне природе и њима одговарајуће обавезе (обавеза привредне организације да плаћа камате на свој пословни фонд или допринос из дохотка, а не о субјективном праву) (8).

Према невластничком концепту, међутим, негира се друштвена својина као право својине, па, следствено томе, питање субјекта друштвене својине није више од посебног интереса. Према овом схватању, друштвена својина није никакав монопол на државно-војинској, групно-војинској или приватно-војинској основи, већ израз социјалистичких друштвено-економских односа, у којем непосредни произвођачи сами одлучују о свом раду и резултатима рада. Право управљања друштвеним средствима произлази из рада, а не из неког монопола над њим (9).

4. ЕКОНОМСКА ТЕОРИЈА О ПРАВНОЈ ПРИРОДИ ДРУШТВЕНЕ СВОЈИНЕ

Поједини економисти су се већ поводом Устава од 1963. године супротставили несвојинској концепцији друштвене својине (А. Бајт, Б. Хорват, И. Лавраћ, нешто касније, И. Максимовић). После Устава СФРЈ од 1974. године, готово читава економска мисао је заузела јединствен став да друштвена својина треба да се схвати као историјски специфичан облик развоја својине и да свако истраживање самоуправне друштвене својине мора да пође од основних карактеристика које даје истраживање својине уопште (10). Дакле, економска наука темељи своје концептуализације и моделе друштвене својине на својинској концепцији и својинском садржају, *при чему су економисти ставили нагласак на економско биће друштвене својине*, третирајући као економског

(8) Вид. А. Финжгар, *op. cit.*

(9) Вид. *Противречности друштвене својине*, стр. 532.

(10) Вид. Иван Максимовић, *Теоријске основе друштвене својине*, Центар за економска истраживања Института друштвених наука, Београд, 1974, стр. 7-33.

власника у најширем смислу речи свако оно лице, појединца или институцију, које има економску власт над стварима у смислу њихове употребе, присвајања плодова и располагања. Насупрот економском власнику, правни власник је лице које позитивно право признаје за власника. Та два лица не морају да се поклапају, нити се стварна економска власт на стварима мора поклапати с имовинским овлашћењима која даје позитивно право својине. За разлику од правних обележја својине, која се односе на формалну, процедуралну и институционалну страну својинских односа, својина у економском смислу укључује *право одлучивања* о битним економским функцијама репродукције (присвајање друштвеног производа и дохотка, његове контроле, расподеле, размене и потрошње). Други аспект економског садржаја друштвене својине односи се на *предмет својине*, док се трећи аспект односи на *циљеве и методе привредне активности* (11). Као економска категорија својина укључује и различите типове економског монопола. Дакле, саставни елементи економског бића друштвене својине су: слободан приступ друштвеним средствима под једнаким условима, присвајање према резултатима рада и ефикасност употребе пословних средстава.

5. ДРУШТВЕНА СВОЈИНА КАО НЕСВОЈИНСКА КАТЕГОРИЈА

Владајуће решење о правној природи друштвене својине, изложено у Уставу, као што смо из претходног излагања могли видети несвојинска је концепција друштвене својине.

Правно несвојинска концепција друштвене својине дуго се пробијала кроз правну литературу и законодавну технику, док коначно није уздигнута на ниво уставног начела (ст. 5. *Основна начела*, део III Устава СФРЈ од 1974). Друштвена својина је негација својине, јер „нико нема право својине на средствима за производњу”. Дакле, правни субјективитет друштвене својине потпуно је ирелевантан. Критеријум за разликовање појединих облика друштвене својине није субјект, титулар овлашћења, већ природа и врста предмета друштвене својине, односно – важан је интерес друштва за поједине објекте друштвене својине.

Теоријска подлога невластничког концепта можда је најконцизније изражена Кардељевим схватањем да се свака својина, па и друштвена, мора посматрати „као систем односа међу људима, а не као однос између човека и ствари, али таквих односа у којима она није монополско право ниједног појединачног субјекта у друштву, тј. ни државе, ни радног колектива, ни појединачног радника” (12). Друштвена својина је на тај начин заједничка својина свих који раде, а самим тим и својина сваког појединачног радног човека, и то у оној мери у којој му она

(11) Вид. Иван Максимовић, *Политичка економија социјализма*.

(12) Вид. Мирољуб Лабус, *op. cit.*, стр. 26.

обезбеђује право рада друштвеним средствима. Оваквим закључком је решено питање субјекта друштвене својине по несвојинској концепцији.

Дакле, уставно решење, као и правни теоретичари који заговарају несвојински концепт, којих је већина, сматрају да се друштвена својина изражава у „праву рада друштвеним средствима“, а истовремено и у одговорности сваког радника који има то исто право. На тај начин друштвена својина постаје у правом смислу „ничија и свачија, тј. и заједничка и лична“ (13).

6. КРИТИЧКИ ОСВРТ НА НЕСВОЈИНСКУ КОНЦЕПЦИЈУ ДРУШТВЕНЕ СВОЈИНЕ

Професор др Максимовић сматра да се не могу прихватити као адекватне оне теоријске концепције у нас које концептуализују друштвену својину као „чист несвојински облик“, тј. као несвојинску категорију. Исто тако, сматра др Максимовић, не могу се прихватити ни оне теоријске концепције које идентификују „право својине“ са његовим економским садржајима присвајања. Наиме, у сваком случају неопходно је, пре свега, поћи од поставке у Уставу која искључује свако „својинско право на средствима за производњу“. Други аутори су, међутим, тврдили да својина не може бити основ присвајања. У овом смислу, поменућемо образложење А. Ваџића (14). Пошто је рад, а не својина, основа присвајања, то својине уопште нема, па је, према томе, друштвена својина у суштини несвојина.

Међутим, професор Максимовић је мишљења да третирање друштвене својине као несвојинске категорије може да се односи само на њене правне аспекте, као што су субјект права својине и субјект носилац својине. При разматрању овог правног аспекта издвајају се два схватања: једно које истиче да друштвена својина садржи у свом бићу (правном) и „правно својине“ на друштвеним средствима и, друго, које истиче да је друштвена својина само економска, а не и правна категорија, јер нема ни свог правног субјекта, ни субјекта носиоца права својине. Међутим, „својина без субјекта присвајања је *contradictio in adjecto*“ (15).

Сваки облик својине, па и друштвена својина, будући да смо на почетку рада прихватили и разјаснили чињеницу да је и друштвена својина – својина, мора да има свог носиоца – титулара. Знамо да, с обзиром на носиоца овлашћења, својина може бити индивидуална или

(13) Наведено по: Д. Стојановић, *Социјалистичка својина*, у уџбенику Правног факултета у Београду „Друштвена својина и самоуправљање“, Београд, „Привредна штампа“, 1980, стр. 268/9.

(14) А. Ваџић, *Робна производња и друштвена својина*, наведено из: И. Максимовић, *Теоријске основе друштвене својине*, стр. 71.

(15) Вид. И. Максимовић, *Теоријске основе друштвене својине*, Београд, 1974. стр. 15.

колективна. У том смислу друштвена својина би могла да се одреди као један модеран облик колективне својине (16). Међутим, прави проблем друштвене својине налази се на другој страни. Он се испољава *не у погледу носиоца, већ у садржини друштвене својине*. Управо у овој лежи основна грешка невласничке концепције (17). Она је помешала питање субјекта и питање садржине друштвене својине. Њена намера да елиминише групносвојински монопол на друштвеним средствима апсолутно је прихватљива. Међутим, начин и пут којим је хтела да реализује ову намеру били су погрешни, јер невласнички концепт друштвене својине елиминише у потпуности (или бар има такву намеру) субјекте друштвене својине што је, по нашем мишљењу, из више разлога, о којима ћемо се детаљније бавити у наредном одељку, неисправно и неприхватљиво, јер никако не значи да ће се уклањањем субјеката друштвене својине аутоматски изгубити, односно неутралисати групносвојински монопол.

Пошто се својина односи на скуп права, обавеза и овлашћења, она нужно мора имати у свом бићу субјекта својинских односа. Не признати, или само делимично признати тај субјективитет, као што је учињено у нашој уставној, политичкој и привредној пракси, значи, у ствари, да се не признаје постојање својине и својинских односа код друштвене својине, а то свакако није исправно решење.

Намеће се питање који је разлог због којег се Устав залаже за поставку да је друштвена својина несвојинска категорија. Логичком анализом долазимо до следећег претпостављеног закључка. Својина у капитализму је узрок експлоатације. Наше друштвено-економско уређење је усмерено ка укидању сваког облика експлоатације. Да би таква замисао заиста била реализована, законодавац сматра да је неопходно укинути сваки монопол својине (појединачни и групни) на друштвеним средствима за производњу (18). Устав даље каже да нико не може по основу права својине присвајати производ друштвеног рада, управљати и располагати друштвеним средствима за производњу, нити самовољно одређивати услове расподеле. Формулисан је принцип – „одсуство присвајања друштвеног производа на основи друштвених средстава, од стране ма којег самоуправног субјекта присвајања” (19).

Међутим, подробном анализом можемо видети да својински монопол не мора увек да се односи на експлоатацију. Уосталом, неко и ту друштвену својину мора да поседује, да њоме располаже, управља, целисходно и рационално је користи и за њу одговара. Каже се да она припада непосредним произвођачима. Остаје отворено питање шта ћемо са монополом друштва над свим овим средствима за производњу

(16) Вид. М. Лабус, *op. cit.*, стр. 28.

(17) Вид. М. Лабус, *op. cit.*, стр. 29.

(18) Види о томе детаљније: Страшимир Поповић, *О постојећем облику друштвене својине*, „Субјекти друштвене својине и њихове економске функције”, САНУ, Београд, 1988, стр. 179.

(19) Вид. Страшимир Поповић, *op. cit.*, стр. 179.

и другим средствима. Гледајући упрошћено, једина разлика између приватне и друштвене својине је у томе ко присваја. Код приватне својине то је појединац, док друштвена својина познаје различите субјекте носиоце права и обавеза, тј. у питању је плуралитет субјеката, како је то предвиђено и Законом о предузећима. На основу овога, прихватамо закључак оног броја економиста који кажу да је друштвена својина ипак својинска категорија, бар у економском смислу. Дакле, генерални концепт друштвене својине је правно – несвојина, а економски – својински концепт. По мишљењу професора Максимовића, потребно је довести у склад правни облик друштвене својине са њеним економским садржајем.

7. ПОСЛЕДИЦЕ КОЈЕ ЈЕ У ПРИВРЕДНОМ СИСТЕМУ ИЗАЗВАЛА ДРУШТВЕНА СВОЈИНА КАО НЕСВОЈИНСКА КАТЕГОРИЈА

Третирање друштвене својине као несвојинске категорије створило је низ проблема. Један од њих је свакако и то што несвојински концепт искључује правни субјективитет код друштвене својине, искључује и постојање субјекта присвајања (ст. 5, III, *Основна начела*, Устав СФРЈ од 1974. године).

Дуго се правна и економска теорија у нас колебала око субјективитета на друштвеној својини. Постављане су разне теорије. Тврдило се, на пример, да је држава титулар друштвене својине, као колективни опуномоћеник радничке класе у управљању и располагању друштвеним средствима. Постављала се и теза да је субјект предузеће, односно организација удруженог рада. Поставља се, штавише, теза да је радник власник друштвених средстава. Данас се може констатовати да се ниједна од ових теорија није могла одржати: прва због тога што су функције државе одумрле у економским односима, друга зато што вуче на групносвојински однос и колективну својину, мада је пракса сведок да ипак има, поготово у последње време, доста елемената ове теорије. Трећа теза није прихватљива будући да асоцира на радничко акционарство, а свако акционарство, па и радничко, бар до сада, било је страно социјализму и самоуправљању.

Стога је најбоље остати на политичком и законодавном опредељењу да нико по правносвојинском овлашћењу не може присвајати средства у друштвеној својини, али то не значи да је друштвена својина свачија и ничија. Пре би се могло рећи да постоји плурализам субјеката и плурализам овлашћења на средствима у друштвеној својини и, што је од пресудног значаја код питања субјективитета, ниједан од тих центара није оригиналан и нема тоталитет овлашћења на средствима у друштвеној својини (20).

(20) Вид. *Противречности друштвене својине*, стр. 531.

Дакле, мишљења смо да не може да се говори о укидању субјектата друштвене својине, при чему се држимо разлике коју смо направили између правног и економског субјективитета. Некоме, наиме, морају да се повере економске функције у вези са средствима у друштвеној својини.

Да бисмо разјаснили питање субјективитета друштвене својине, сматрамо да треба разлучити правне од економских аспеката ове установе, али их и на адекватан начин припојити. То би, по нашем мишљењу, била претпоставка за објашњење суштине друштвене својине, а уједно и последица несвојинске концепције, тачније захтев који је она поставила. У делу економске и правне теорије сматра се да је несвојина као економски појам логички нонсенс (А. Финжгар, А. Бајт и др.). Наиме, према Бајту, ако бисмо прихватили да се социјализам везује за појам несвојине, то би практично значило да у социјализму нико ништа не присваја, а самим тим ништа се и не троши јер нема шта да се троши, док је суштина својине, као друштвено-економског односа, у томе ко и колико присваја, а не да ли присвајање постоји у друштву. Укидањем капиталистичког присвајања и класичне буржоаске приватне својине, долази до укидања капиталистичког правносвојинског система. Међутим, тиме се не укида присвајање и својина уопште. Управо због могућности да се западне у овај замршени сплет односа присвајање – својина, потребно је разликовање својине у економској сфери, што је у ствари присвајање, од својине у правној сфери, која представља својинско право као право монополног присвајања, а у друштвено-својинској сфери – право управљања (21).

Дакле, суштина друштвене својине састоји се у томе да се сви користе средствима, али нико на монополистички начин. Међутим, и делимично присвајање је својинско присвајање, односно својина. Значи, друштвена својина је присвајање без којег не може да се замисли производња и економски односи (22).

Још једна од последица коју је овај концепт друштвене својине изазвао у нашем привредном систему односи се на начине и могућности коришћења средстава у друштвеној својини. Да бисмо је анализирали направићемо паралелу са средствима у приватној својини. Наиме, приватни власник може неограничено да располаже ствари коју има у својини, а то значи да је може продати, може је поклонити, употребљавати, или не употребљавати, може је уништити. Међутим, код друштвене својине ситуација је другачија. Нико нема таква апсолутна права; на друштвеним средствима постоји право управљања које садржи право коришћења и располагања друштвеним средствима, као и право друштвеноправног лица да штити интегритет друштвених средстава у друштвеноправном лицу.

(21) Вид *ibid.*, стр. 551.

(22) Вид *ibid.*, стр. 599-601.

Дакле, и друштвена средства могу да се продају, односно она су у промету, иако се њихов карактер не мења. Наиме, друштвена средства из управљања једног колектива прелазе у управљање другог колектива, али, наравно, под одређеним условима који су одређени споразумом, односно уговором, и то од стране самих колективних субјеката.

Сложенија је ситуација кад друштвено средство (које представља робу широке потрошње) прелази у приватну својину. Тешко је замислити како један субјект, за којег је сасвим експлицитно наглашено у уставним документима да он није власник друштвеног средства, легално може да прода то средство другом субјекту, и не само то, већ и да тај други субјект стекне право својине на продатој ствари, које преносилац није имао. Овде се, стога, користимо правном конструкцијом. Наиме, да би се омогућило наменско коришћење средства, друштвеним предузећима је дато право да средство ставе у промет, са могућношћу да оно промени корисника, било колективног, било појединачног (нпр. у условима када се ликвидира једна организација постоји могућност стављања друштвених средстава на јавну продају, њихово уновчавање да би се подмириле обавезе према друштву и према повериоцима) (23).

Још једна од последица несвојинске концепције друштвене својине одражава се на непостојање класично схваћеног абусуса. То произлази из новог смисла усуса, по којем радници у остваривању права рада друштвеним средствима одговарају једни другима и социјалистичком друштву у целини за друштвено и економско целисходно коришћење ових средстава у свом заједничком и општем друштвеном интересу (24).

Као последицу ове несвојинске концепције нотирали бисмо и мотивисаност радника да уопште ради друштвеним средствима, да оплођује друштвени капитал. Да ли такав радник има мотив да ради када изричито зна да ни у каквом виду није власник тих средстава? Ово је веома сложено питање које захтева много озбиљнију анализу.

Сматрамо да искључиви несвојински концепт друштвене својине није добар, између осталог, и због тога што доводи до својевољног располагања друштвеним средствима и система у којем не постоји ничија одговорност, што све доводи до низа штетних последица у привредном систему наше земље. У овом смислу поново истичемо тезу да је неопходно јасно диференцирати присвајање (својина у економском смислу) од права својине (својина у правном смислу), као и да је неопходно развијати „самоуправну свест” радника да они раде у општем интересу, али и у свом сопственом интересу, те да ће бити адекватно награђени према свом раду и резултатима рада и да и из тог разлога, који се непосредно њих тиче, треба целисходно да употребљавају и увећавају друштвена средства.

(23) Вид. *ibid.*, стр. 635.

(24) Вид. *ibid.*, стр. 788.

8. ЗАКЉУЧАК

Мишљења смо да и власнички и невластнички концепт природе и суштине друштвене својине имају своје добре и лоше стране. Намера нам је била да укажемо да је друштвена својина у економском смислу и даље својина, а правно несвојина. Тек када се расподела буде вршила према потребама, а не према резултатима рада, моћи ћемо да говоримо о потпуном укидању и одумирању својине.

Проблематика својине у социјализму је централни проблем реформи социјалистичких привреда. Реч је о карактеру, месту и улози пре свега задружне, тј. групне својине, али и индивидуалне својине, и то првенствено са становишта сношења ризика и материјалне одговорности и, следствено томе, веће ефикасности привређивања, веће продуктивности и рационалности, веће запослености.

Сматрамо да у садашњем моменту проблем није у томе што се друштвена својина „деформише” у колективну и државну својину, јер то је, за сада, једини могући компромис између социјализма и тржишта. Много је већи, по нашем мишљењу, проблем у томе што постоји огроман раскорак између фактичког својинског система и легалног уставног уређења. Да би својински систем постао транспарентан, да би титулари својине сносили одређену имовинску одговорност, потребно је да држава преузме одговорност за функционисање јавног сектора, а да на осталим подручјима напусти своју власничку интервенцију. Осим тога, треба усагласити и смањити неконзистентности између економског и правног бића друштвене својине, а при томе се треба строго држати полазног теоријског концепта да је друштвена својина специфичан историјски тип својине, како у правном, тако и у економском садржају.

(Примљено 30.06.1990)

*mr Gordana Ilić-Popov,
Assistant at the Faculty of Law in Belgrade*

SOCIAL OWNERSHIP AND ITS LEGAL NATURE

Summary

The question of legal nature of social ownership has always been controversial. A group of legal theoreticians is of the opinion that social ownership has the character of the right of ownership, while the others deny that right to it, alleging that it is a non-ownership category. Contrary to the legal theory, the economic science bases its models of social ownership exclusively on the ownership concept of social ownership. The economists, first

of all, emphasize the economic entity of social ownership. The author stresses the need for clear definition and distinction between appropriation (the ownership in terms of economy) and the right of ownership (ownership in terms of law). Social ownership is, namely, ownership in terms of economy, and non-ownership in terms of law. The real problem of social ownership is, accordingly, not that of its holder, but the substance of social ownership. The law on Enterprises allows for the different types of ownership, but in Yugoslav legal order there exists only one form of the right of ownership. The author concludes that it is necessary to attenuate the existing inconsistencies between the economic and legal entity of social ownership.

Key words: Social ownership. – Non-ownership conception. – The right of ownership.

*mr Gordana Ilić-Popov,
Assistant à la Faculté de droit de Belgrade*

LA PROPRIÉTÉ SOCIALE ET SA NATURE JURIDIQUE

Résumé

La question de la nature juridique de la propriété sociale a toujours été litigieuse. Un groupe de théoriciens du droit préconise la position selon laquelle la propriété sociale a le caractère de droit de propriété, alors que d'autres contestent ce droit, affirmant qu'elle n'est pas une catégorie de propriété. Contrairement à la théorie du droit, la science économique base ses modèles de propriété sociale uniquement sur le concept de propriété sociale en mettant l'accent avant tout sur l'être économique de la propriété sociale. Il est nécessaire d'établir une distinction nette entre l'appropriation (la propriété au sens économique) et le droit de propriété (propriété au sens juridique). La propriété sociale est, donc une propriété, au sens économique, alors qu'au sens juridique elle ne l'est pas. Par conséquent, le véritable problème de la propriété sociale se manifeste non sur le plan du détenteur mais sur celui du contenu de la propriété sociale. La loi sur les entreprises a permis la pluralité de la propriété, mais, dans notre ordre juridique, une seule forme de droit de propriété existe toujours. C'est pourquoi il semble indispensable de palier aux inconsistences qui existent entre l'être économique et juridique de la propriété sociale.

Mots clé: Propriété sociale. – Concept de nouveaux propriétaires. – Droit de propriété.

ОБЈАВЉЕНИ РАДОВИ ПРОФЕСОРА
ИВАНА МАКСИМОВИЋА

1951.

Енгелс: Положај радничке класе у Енглеској, Економист, 1951, IV; 5-6; стр. 73-83.

1952.

О роби и новцу, Београд, Рад, 1952; 58 стр. (Популарна библиотека политичке економије, 3).

1953.

Комунистички систем производње и прелазни период његове изградње, Београд, Рад, 1953; 63 стр. (Популарна библиотека политичке економије, 17).

На Институту европских студија у Торину, Универзитетски весник, 25. V 1953, IV; бр. 82-83.

1955.

Andre Marchal: Problèmes actuels de l'analyse économique, Paris, 1954, *Анали Правног факултета у Београду*, 1955, III, 1; стр. 105-107 [Приказ].

V. V. Krishnamurti: Prinsing in a planned economy, London, 1949, *Анали Правног факултета у Београду*, 1955, III, 4; стр. 475-478 [Приказ].

Лангеова шема социјалистичке (планске) привреде, *Анали Правног факултета у Београду*, 1955, III, 2; стр. 176-181.

Радивој Давидовић: Увод у политичку економију, Београд, 1954, *Анали Правног факултета у Београду*, 1955, III, 2; стр. 230-231 [Приказ].

1956.

Teoretični problemi cen v socializmu – liberalno-socialistična rešitev,
Економска ревија, 1956, VII, 1; стр. 55-66.

1957.

Economics and public policy, Washington, 1955, Анали Правног факултета у Београду, 1957, V, 2; стр. 235-237 [Приказ].

F. Zeuthen: Economic theory and method, London, 1955, Анали Правног факултета у Београду, 1957, V, 2; стр. 233-235 [Приказ].

Једно савремено тумачење марксизма, Анали Правног факултета у Београду, 1957, V, 2; стр. 208-215 [Поводом књиге Jean-a Marchal-a: Deux essais sur le marxisme].

Основне карактеристике социјализма и кретање савременог друштва у социјализам, Београд, Рад, 1957; 42 стр. [Раднички универзитет: Из основа научног социјализма].

1958.

Један поглед на теорију „економског благостања“, Наша стварност, 1958, XIII, 3; стр. 309-321.

Један поглед на теорију економског система социјализма, Економист, 1958, XI, 4; стр. 563-577.

О социјалистичком систему друштвене производње, [У књизи:] Проблеми политичке економије социјализма, Београд, Рад, 1958; стр. 7-53.

Основне карактеристике савременог капитализма, Наша стручна школа, 1958; VI, 5.

Теорија социјализма у грађанској економској науци, Београд, Нолит, 1958; 316 стр. [Економска библиотека, 5].

1959.

Економска политика и економска теорија вредности и цена, Економист, 1959, XII, 4; стр. 476-485.

Економска теорија и економски систем, Економист, 1959, XII, 4; стр. 491-499.

1960.

О социјалистичком друштвеном систему, 2. доп. изд., Београд, Рад, 1960; 50 стр. [Раднички универзитет: Из основа научног социјализ-

ма, коло I].

Исто и латиницом, 46 стр.

3. редиговано изд., Београд, Рад, 1961; 46 стр.

4. измењено и доп. изд., *О социјалистичком друштвено-економском систему*, Београд, Рад, 1976; 36+(3) стр. [Раднички универзитет: Из основа научног социјализма, коло I, 12].

Поводом југословенског издања Добових есеја о економској традицији и савременој теорији, Економист, 1960, XIII, 2; стр. 275-285.

1961.

Друштвено-економски систем, Београд, Висока школа политичких наука, 1961, паг. вар. [Умножено].

Economie collective et économie socialiste, Annales de l' économie collective, 1961, 572.

Научне тенденције и вулгарно-апологетски елементи у савременој економској теорији, Економист, 1961, XIV, 1; стр. 1-19.

О неким проблемима политичке економије социјализма, Гледишта, 1961, II, 1; стр. 60-75.

О савременој економској теорији, Београд, Култура, 1961; 181 стр.

Савремени проблеми привредног развоја у социјализму, Економист, 1961, XIV, 1; стр. 129-131 [Приказ].

1962.

Mbi sistemin shoqruer socialist (О социјалистичком друштвеном систему) Përktheu Mustafa Shala, Prishtinë, Rilindja, 1962; 51 p. (Biblioteka Marksizëm-Leninizmi, Problemet e socializmit shkencuer, 1).

Нека питања нашег економског система у Преднацрту Устава, Анали Правног факултета у Београду, 1962, X, 3-4; стр. 300-306.

Нека теоријска и економска питања у вези са Пренацртом Устава, Економист, 1962, XV, 3-4; стр. 488-499.

1963.

Годишња скупштина Савеза економиста Југославије, Економист, 1963, XVI, 3-4; стр. 802-817.

Johan Neville Keynes: The Method and Scope of Political Economy, Економист, 1963, XVI, 1; стр. 302-306 [Приказ].

Маркс и савремена економска мисао, Економист, 1963, XVI, 2; стр. 337-357.

Маркс као економист, Гледишта, 1963, IV; 7, стр. 8-16.

Shigeto Tsurei: Да ли се капитализам променио?, Токио 1961, Међународни проблеми, 1963, XV, 1; стр. 179-185 [Приказ].

Техника и друштвено-економски аспекти проблема, Филозофија, 1963, VI, 3; стр. 99-101 [Реферат на симпозијуму Савремени проблеми филозофске антропологије, Опатија, 1963].

Тржиште и план у нашем економском систему, Економист, 1963, XVI, 1; стр. 156-168.

1964.

Маркс и марксизам у светлости данашњице, Економист, 1964, XVII, 1; стр. 73-83.

Марков утицај на савремену економску науку, Маркс и савременост, Први научни скуп, I део, Београд-Аранђеловац, 17-21. дец. 1963, Београд, Институт за изучавање радничког покрета, 1964, стр. 293-303; *Дискусија*, стр. 316-319.

Marx and the yugoslav economic thought, Београд, Univesity International Centre for Social Sciences of the University of Beograd, 1964, 39 p. (Session VI) [Умножено].

Наука и идеологија у светлости садашњих проблема политичке економије, Маркс и савременост, Први научни скуп, II део, Нови Сад, 1-5. јуна 1964, Београд, Институт за изучавање радничког покрета, 1964, стр. 283-294; *Образложење саопштења*, стр. 385-386.

Исто у: Преглед, 1964, XV (LIV), 7-8, стр. 21-30.

Неке мисли о значају Марксовог економског дела, Анали Правног факултета у Београду, 1964, XII, 1; стр. 6-15.

Поводом „нормалне“ и „нормативне“ цене у нашим економским и институционалним условима, Економист, 1964, XVII, 4; стр. 708-715.

Price problems in yugoslav theory and practice, Иван Максимовић – Зоран Пјанић, [In:] Scientific Regional Conference on the Questions of the Economic Development of the European Socialist Countries, Nov. 30th - Dec. 6th 1964, Plovdiv (Sofia), Bulgarian Academy of sciences, 1964; 27 p. [Умножено].

[Прилог дискусији: *О интердисциплинарном карактеру будуће науке о друштву*], Маркс и савременост, Први научни скуп, II део, Нови

Сад, 1-5. јуна 1964, Београд, Институт за изучавање радничког покрета, 1964; стр. 429-431.

[Прилог дискусији: *О подели економске науке на марксистичку и грађанску*], Маркс и савременост, Први научни скуп, I део, Београд-Аранђеловац, 17-21. дец. 1963; Београд, Институт за изучавање радничког покрета, 1964; стр. 420-423.

[Прилог дискусији: *О проблему централизма и децентрализације у нашем економском развоју*], Маркс и савременост, Први научни скуп, II део, Нови Сад, 1-5. јуна 1964; Београд, Институт за изучавање радничког покрета, 1964; стр. 404-407.

[Прилог општој дебати о политичкој економији], Маркс и савременост, Први научни скуп, I део, Београд - Аранђеловац 17-21. дец. 1963, Београд, Институт за изучавање радничког покрета, 1964; стр. 336-337.

Размишљања о неким теоретским и идејним питањима робне производње поводом нашег привредног система, Економист, 1964, XVII, 3; стр. 208-226.

Увод у привредни систем СФРЈ, I, Београд, Удружење студената социологије Филозофског факултета, 1964; 121 стр.

1965.

Белешка о методу једне дискусије, Економист, 1965, XVIII, 3; стр. 503-507.

Бранислав Шошкић: Развој економске мисли, Економист, 1965, XVIII, 4; стр. 690-693 [Приказ].

Certain characteristics and problems of the Yugoslav economic system viewed through the problems of prices, Belgrade, University International Centre for Social Sciences, 1965; 22 p. (Socialism in Yugoslav Theory and Practice, Seventh Session 1965).

Constitutional socialism in Yugoslavia, Annals of the American Academy of Political and Social Sciences, 1965, v. 358; pp. 159-169.

Дискусија, [У књизи:] *Усмеравање друштвеног развоја у социјализму*, Београд, Седма сила, 1965; стр. 227-233 (Политичка документација, 10).

Економски проблеми и моралне импликације, Филозофија, 1965, IX, 1; стр. 91-104.

Marx a soudobé ekonomické myšleni, Prel, Jiri Prochazka, [In:] Jugoslavka ekonomie v teorii a praxi, Sbornik praci jugoslavskych ekonomu, Praha, Československa akademie ved, 1965; стр. 8-31.

Нека питања односа економије, културе и урбанизације, [У књизи:] Култура и урбанизација западноморавских градова, Краљево, Социјалистички савез РЊ, 1965; стр. 80-87.

Неки аспекти и значења економске мисли Оскара Лангеа, Економист, 1965, XVIII, 4; стр. 619-642.

Поздравни говор др Ивана Максимовића... на свечаној седници 20-годишњице статистике, Статистичар, 1, VI 1965, 103; стр. 3.
Исто у: Статистичка ревија, 1965, XV, 1; стр. 10-12.

Проблеми економске теорије и економика социјалистичких земаља, Економист, 1965, XVIII, 3; стр. 495-502.

Предговор [књизи] Fritz Sternberg, Војна и индустријска револуција, Београд, Војноиздавачки завод, 1965; стр. 9-27 (Војна библиотека, Инострани писци, 49).

1966.

Мала политичка енциклопедија, Београд, Савремена администрација, 1966.

[Текстови:] *Физиократи*, стр. 324-325; *Конкуренција*, стр. 537-539; *Laisser faire*, стр. 575-576; *Либерални капитализам*, стр. 585-589; *Меркантилизам*, стр. 660-661; *Производња*, стр. 961-963.

Политичка економија. Предмет и метод, Београд, Савез студената Правног факултета, 1966; 182+(4) стр.

Политичка економија. Увод у проблеме социјалистичког начина производње, Београд, Савез студената Правног факултета, 1966; 134+31 стр.

Политичка економија социјализма, ред. Иван Максимовић и Жарко Булајић, Београд, Рад, 1966; 728 стр.

[Поглавља]: *Економска доктрина и социјализам*, стр. 9-70; *Предмет политичке економије социјализма*, стр. 71-114.

Предмет и садржај политичке економије, Наше теме, 1966, X, 5; стр. 874-889.

Price problem in the yugoslav system of socialist economy, И. Максимовић – З. Пјанић, [In:] *Conférences économiques*, Instituto di economica e finanza della Facolta Giuridica di Roma, Milano, ed. Guiffrei, 1966; pp. 185-201.

Probleme der modernen bürgerlichen Oekonomie, Wirtschaftswissenschaftliche Informationen der Deutschen Akademie der Wissenschaften in Berlin, 1966, Hft 53/4.

Wirtschaft und Wirtschaftssystem Jugoslawies. Busherige Entwicklung und gegenwertige Probleme, Universitätszeitung (Regensburg), 1966, 5; pp. 16-28.

Закон вредности и цена у југословенском моделу социјалистичког система привређивања, Иван Максимовић – Зоран Пјанић – Војислав Ракић, [У књизи:] Деловање закона вредности и процес формирања цена у производном систему СФРЈ, Београд, Институт друштвених наука, 1966; стр. 9-82.

1967.

Економска теорија и етика у социјалистичком друштву, Философија 1967, XI, 3; стр. 81-92.

Маркс и политичка економија социјализма, Маркс и савременост, књ. 4, Трећи научни скуп, Београд, 22. до 25. маја 1967; Београд, Институт за изучавање радничког покрета, 1967; стр. 365-382.
Исто у : Економски анали, 1967, XII, 22; стр. 78-100.

Маркс и савремена наука о друштву. Поводом IV међународног скупа „Маркс и савременост“, Међународни проблеми, 1967, XIX, 2; стр. 97-107.

Марксов „Капитал“ и југословенска економска мисао, Међународни раднички покрет, 1967, X, 4; стр. 151-162.

Marxens „Kapital“ und des oekonomische Denken in Jugoslawien, [In:] Hundert Jahre des "Kapitals", Internationale wissenschaftliche Session des Zentralkomitees der SED, Berlin, 1967.

Начини побољшања квалитета школовања и истраживачког рада на универзитетима, Александар Деспић – Иван Максимовић, Универзитет данас, 1967, VIII, 3-4; стр. 57-62.

Нужност координираног напора марксиста, Борба, 11. VI 1967, XXXII, 158.

Предмет економских наука, Београд, Институт друштвених наука, 1967; 96 стр. (Предмет друштвених наука).

Социјалистичка робна производња је неопходна, Политика, 28. V 1967, LXIV, 19268 [Надаслов: Међународни симпозијум „Марксов Капитал и социјалистички преобрајај у свету“].

Социјализам и економско-етички проблеми, Философија, 1967, XI, 4; стр. 45-65.

Универзитет у савременом свету (Поводом XI међународног семинара, Дубровник, јули 1966), Универзитет данас, 1967, VIII, 3-4; стр. 5-11.

1968.

Акционо-политички програм Београдског универзитета и самоуправно-реформска позиција, Студент, 18. VI 1968, XXXII, 4.

Constitutional socialism in Yugoslavia, [In:] *From Underdevelopment to Affluence, Western, Soviet and Chinese Views*, ed., H. S. Shaffer – J. S. Prybila, New York, Appleton Century Crofts, 1968; pp. 429-441.

Discussion, [In:] *Economic Development for Eastern Europe, Proceedings of a Conference held by the International Economic Association*, ed., M. C. Caser, London, Macmillan, 1968; pp. 257-258 (Material incentives and cost accounting); pp. 278-279 (Agricultural prices); pp. 301-302 (The socialist enterprise).

Дискусија о проблемима запошљавања. Исцрпна слика проблема, Економска мисао, 1968, I, 2; стр. 256-259.

Карактерные особенности экономической системы Югославии и некоторые актуальные экономические вопросы, Белграде, International Centre for Social Sciences of University, 1968; 38 p. (Eight Session: Socialism in Yugoslav Theory and Practice, 1968) [Умножено].

Marx and contemporary social science, Међународни проблеми – International Problems, 1968; pp. 135-146.

Место немарксистичке економске мисли у вези са проблемима политичке економије социјализма, Маркс и савременост, књ. 5, Трећи научни скуп, Београд, 22. до 25. маја 1967, Београд, Институт за изучавање радничког покрета, 1968; стр. 53-56.

Неки проблеми односа политичке економије и економских емпиријских истраживања, Анали Правног факултета у Београду, 1968, XVI, 1; стр. 73-84.

Price problems in yugoslav theory and practice, I. Maksimović and Z. Pjanić, [In:] *Economic Development for Eastern Europe. Proceedings of a Conference held by the International Economic Association*, ed., M. C. Kaser, London, Macmillan, 1968; pp. 185-195.

Привреда и универзитет из перспектива наука, Универзитет данас, 1968, IX, 3-4; стр. 3-7.

Проблеми робне привреде у социјализму, Уводни реферат у дискусију, Маркс и савременост, књ. 5, Трећи научни скуп, Београд, 22. до 25. маја 1967, Београд, Институт за изучавање радничког покрета, 1968; стр. 111-120.

[Преводи]: Социализм и товарно хозяйство, стр. 208-219; *Socialism and commodity economy*, pp. 246-255.

Проблеми вредности у економској науци, Београд, Економски институт СРС, 1968; 15 стр. (Научноистраживачки пројекат: Вредности у друштвеним наукама).

Теорија и систем цена у СССР-у, Економска мисао, 1968, I, 4; стр. 623-648.

Исто у књизи: Концепција и верификација специфичне цене производње у југословенској привреди, 1964. и 1966, Београд, Институт друштвених наука, 1968.

Значај Марксовог „Капитала” за научну мисао и револуционарну борбу радничке класе, Маркс и савременост, књ. 5, Трећи научни скуп, Београд, 22. до 25. маја 1967, Београд, Институт за изучавање радничког покрета, 1968; стр. 18-22.

1969.

The economic system and workers self-management in Yugoslavia, Beograd, International University Center for Social Sciences, 1969; 23 p. (Socialism in Yugoslav Theory and Practice, XIth Session 1969) [Умножено].

Критичке маргиналије уз концептуалне основе категорија потреба у економској теоријској науци, Хреиологија, 1, Београд, Југословенско друштво за хреиологију, 1969; стр. 31-51.

Проблеми политичке економије социјализма, Београд, Правни факултет, 1969; VII + 255 стр.

Прештампано у 1976, годином издања на књизи 1969.

Проблеми вредности и циљева у економским наукама, Дело 1969, XV, 10; стр. 1024-1043.

Professor Oskar Lange on economic theory of socialism and yugoslav economic thinking, [In:] On Political Economy and Econometrics, Essays in honour of Oskar Lange, Oxford-Warszawa, Pergamon Press – Polish Scientific Publishers, 1969; pp. 347-362.

Увод у политичку економију, Београд. Центар за документацију и публикације Правног факултета, 1969; 128 стр.

Yugoslav economic reform and certain problems in the policy of reform, Socialism in Theory and Yugoslav Practice, 1969, 1; pp. 189-206.

1970.

Дискусија поводом књиге др Косте Михаиловића – „АКТУЕЛНА ПИТАЊА НЕРАЗВИЈЕНИХ ПОДРУЧЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ”, Економска мисао, 1970, III, 2; стр. 90, 126-128.

Др Живорад Мајсторовић (In memoriam), Анали Правног факултета у Београду, 1970, XVIII, 2; стр. 219-220.

The economic system and workers selfmanagement in Yugoslavia, [In:] Yugoslav Workers Selfmanagement, Proceedings of a Symposium held in Amsterdam 7-9. january 1970, Dordrecht, D. Reidl Publishing Company, 1970; pp. 128-153.

Концепција робне привреде у социјализму, Трећи програм Радио-Београда, 1970; стр. 262-263, 306-309 [Прилог дискусији на тему....].

Лењин и проблеми стварања политичке економије социјализма, Економска мисао, 1970, III, 2; стр. 7-22.

Некоторые вопросы современной политической экономики, Структурные изменения новые направления политической экономики при капитализме, Материалы международной конференции состоявшейся в Братиславе – Смоленицах, 11-14 октября 1966. года, Братислава, Словацкая академия наук; 1970, стр. 730-737 [Прилог дискусији].

Размишљања о неким теоријским и идејним питањима робне производње поводом нашег привредног система, [У књизи:] Привредни систем Југославије, ред. Драгутин Марсенић, Београд, Привредни преглед, 1970; стр. 163.

Теоретические основы предмета политической экономики в современной немарксистической экономике, Структурные изменения и новые направления в развитии политической экономики при капитализме, Материалы Международной конференции, состоявшейся в Братиславе – Смоленицах, 11-14. октября 1966. года, Братислава, Словацкая академия наук, 1970; стр. 127-149.

Тзв. Трећа национализација, Дело, 1970, XVI, 12; стр. 1434-1438, 1458-1462.

1971.

Економски проблеми друштвене својине у самоуправном социјализму, Преглед, 1971, LXI, 3; стр. 217-230.

Ideology as one of the determinants of the system, [In:] Comparisons of Economic Systems, ed., A. Eckstein, Berkely, University of California Press, 1971.

- Историја, историјски метод и економске науке*, Економска мисао, 1971, IV, 1; стр. 91-104.
Исто у: Трећи програм Радио – Београда, 1971, III, 2(9); стр. 387-402.
- Marx in problemi sodobne politične ekonomije*, Simpozij: Aktualnost misli Hegela, Marxa, Engelsa in Lenina v družbenem življenju in znaniosti XX stoletja, Ljubljana, 15, 16. in 17. februarja 1971, Qubqana [b. g.]; str. 168-175 (Anthropos, teorija in praksa, Zbornik 1).
- О стању југословенске економске мисли и неким питањима друштвене својине*, Економска мисао, IV, 4, 1971; стр. 93-100.
- Специфична цена производње и стварне цене у привреди Југославије 1964/1968*, Зоран Пјанић – Војислав Ракић – Иван Максимовић, Београд, Институт друштвених наука, 1971; 391 стр. (Научноистраживачки пројекат: Образовање цена у привредном систему Југославије).
- The State and major contemporary problems of higher education in Yugoslavia*, [In:] The Task of Universities in a Changing World, ed., S. D. Kertesz, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1971; pp. 370-383.
- Телеолошке и генетичке основе економских проблема савременог социјализма*, Економска мисао, 1971, IV, 4; стр. 13-27.
- Teorie socialismu v nemarxistické ekonomické vede* (Теорија социјализма у грађанској економској науци), Прел, Јиндрицх Мензел, Прага, Накладателстви Свобода, 1971; 327 стр.
- 1972.
- Како је социјализам данас могућ?*, Гледишта; 1972, XIII, 2; стр. 222-226, 253-255, 267 [Прилог дискусији на тему...].
- Коегзистенција и перспективе социјализма*, Маркс и савременост, Књ. 6, Четврти научни скуп, Херцег-Новви, 1-4. јун 1970, Београд, Институт за међународни раднички покрет, 1972; стр. 625-626 [Прилог дискусији на тему...].
- Лењин и проблеми стварања политичке економије социјализма*, Маркс и савременост, књ. 6, Четврти научни скуп, Херцег-Нови 1-4. јун 1970, Београд, Институт за међународни раднички покрет, 1972; стр. 47-61.
- Лењинова научна метода и њен значај за друштвене науке*, Маркс и савременост, књ. 6, Четврти научни скуп, Херцег-Нови, 1-4. јун 1970, Београд, Институт за међународни раднички покрет, 1972; стр. 84-88 и 116-118 [Прилог дискусији на тему...].

Прогнозе економиста, НИИ, 14. I 1973, XXIII, 114; стр. 36 [Учешће у анкети].

Радивоје Увалић: Неразвијена подручја у развијеним западним земљама, Економска мисао, 1972, V, 2; стр. 120-125 [Приказ].

Самоуправна робна привреда, Трећи програм Радио – Београда, 1972, IV, 2 (13); стр. 89-92, 93-94, 127-128, 129, 149 [Прилог дискусији на тему...].

Шест проблема при разматрању друштвене својине у самоуправном систему привређивања, Гледишта, 1972, XIII, 10; стр. 1268-1277.

Teleological and genetic bases of the economic problems of contemporary socialism, Praxis, 1972, VIII, 3-4; pp. 251-267.

Телеолошке и генетичке основе економских проблема савременог социјализма, Праксис, 1972, IX, 1-2; стр. 175-190.

1973.

Два идеала и две логике у Нацрту устава, Анали Правног факултета у Београду, 1973, XXI, 5; стр. 25-30.

Друштвено власништво на средствима за производњу, [У књизи:] Привредни систем СФР Југославије, I, Загреб, Информатор, 1973; стр. 7-21 (Конзорциј економских института за макропројект „Привредни систем СФРЈ“) [Ј. Максимовић и члан редакционог колектива].

Ка теоријској изградњи нашег привредног система, Економска мисао, 1973, VI, 4; стр. 59-71.

Марксистичко научно дело професора Увалића, Споменица посвећена преминулом дописном члану Радивоју Увалићу, Београд, 1973; стр. 29-34 (Посебна издања САНУ, CDLIV, Споменица, 61).

Нека питања друштвено-економског система у Нацрту новог устава, Економист, 1973, XXI, 3-4; стр. 475-880.

Неки епистемолошки и аксиолошки проблеми савремене економске науке, Преглед, 1973, LXIII, 9; стр. 1037-1052.

Облици власништва у Југославији, Владимир Хорват и Иван Максимовић, [У књизи:] Привредни систем СФР Југославије, I, Загреб, Информатор, 1973; стр. 155-189 (Конзорциј економских института за макропројект „Привредни систем СФРЈ“).

Привредни систем СФРЈ. Основе, Београд, Институт друштвених наука, 1973; 322+(5) стр. [И. Максимовић један од аутора и члан редакционог колектива].

Вредности самоуправљања, Борба, 14. X 1973, LII, 285.

1974.

Економски аспекти друштвене својине у социјализму, Маркс и савременост, књ. 7, Пети научни скуп, Београд, Институт за међународни раднички покрет, 1974; стр. 382-394.

Неки проблеми системских измена у вези са порастом стопе развоја, Економска мисао, 1974, VII, 1; стр. 39-46 [Дискусија око округлог стола: Проблеми и перспективе развоја југословенске привреде].

Некои проблеми на системските промени во врска со покачувањето на стопката на развојот, Стопански преглед, 1974, XXIV, 3; стр. 261-272.

Неки теоријски и институционални проблеми друштвеног самоуправног планирања, Трећи програм Радио – Сарајева, 1974, III, 6; стр. 5-25.

План и тржиште у социјалистичкој привреди, Економски гласник, 1974, VI, 2-3; стр. 7-21.

Привредно-системске и институционалне претпоставке развоја, [У књизи:] Концепција дугорочног развоја Југославије до 1985, Сводна студија, Београд, Конзорцијум економских института, 1974; стр. 342-366.

Some considerations of epistemological and axiological problems of economics science, [In]: Scientific, Technological and Social Development, Goals and Values, II, Proceedings of the Fifth International Conference "Science and Society", July 7th to 14th 1973, Dubrovnik; Beograd, Yugoslav Association "Science and Society", 1974; pp. 67-79.

Свест и спонтанитет, Трећи програм Радио – Београда, 1974, VI, 1; стр. 61-83.

Теоријске основе друштвене својине (Студија о самоуправним односима присвајања), Београд, Институт друштвених наука, 1974; 252. стр.

2. изд: Београд, Савремена администрација, 1975; 269 стр.

Уводно излагање о рефератима тематског подручја „Привреда у систему друштвене самоуправе – друштвено самоуправљање у Југославији”, Маркс и савременост, књ. 7, Пети научни скуп, Београд, Институт за међународни раднички покрет, 1974; стр. 440-447.

1975.

Друштвена својина и проблем расподеле према раду, Маркс и савременост, књ. 8, Шести научни скуп, Београд, 25-27. IX 1975, Београд,

Институт за међународни раднички покрет, 1975; стр. 465-469, [Прилог дискусији].

Друштвени договори и споразуми и друштвено планирање, [У књи-зи:] Самоуправни споразуми и друштвени договори, Реферати са саветовања 6. и 7. марта 1975, Београд, Институт за упоредно право, 1975; стр. 279-292.

Економска стабилизација и економски систем, Економика удруженог рада, 1975, XXIII, 11; стр. 686-687.

Економски лексикон, Београд, Савремена администрација, 1975; 1532 стр. (И. Максимовић члан редакционог одбора за област Економска методологија и Упоредни привредни систем).

[Текстови:] *Апологизам*, стр. 47-48; *Бихејвиоризам*, стр. 80; *Циљеви економске активности*, стр. 135-136; *Државни капитализам*, стр. 243-244; *Дуална економија*, стр. 246; *Економија и етика*, стр. 260; *Економија и идеологија*, стр. 260-261; *Економија и политика*, стр. 261-262; *Економија и право*, стр. 262-263; *Економска калкулација*, стр. 280; *Економска методологија*, стр. 284-286; *Економска терминологија*, стр. 292-293; *Економске институције*, стр. 295-296; *Економске слободе*, стр. 296-297; *Економски детерминизам*, стр. 299; *Економски закони*, стр. 307-309; *Експериментални метод*, стр. 310-311; *Емпиризам*, стр. 332; *Ex ante i ex post*, стр. 344-345; *Гилд-социјалистички економски систем*, стр. 392; *Хипотеза*, стр. 420-422; *Институционализам*, стр. 463-464; *Интеракција*, стр. 472; *Интердисциплинарни метод*, стр. 472; *Историја економских система*, стр. 490-491; *Историјски метод*, стр. 493-494; *Историјско-логички метод*, стр. 494-495; *Капитализам: Капиталистички економски систем*, стр. 539-540; *Каселов (Casselov) модел друштвеног система*, стр. 542; *Класична политичка економија: Метод класичне школе*, стр. 554-555; *Коегзистенција система*, стр. 569-570; *Командна економија*, стр. 575; *Комунистички економски систем*, стр. 586; *Конкуренција*, стр. 594; *Конвергенција*, стр. 599-600; *Квалитативна анализа*, стр. 635-636; *Лабуризам*, стр. 641; *Либерални социјализам*, стр. 649; *Маргинални метод*, стр. 680; *Маргинално правило*, стр. 681; *Марксистички економски метод*, стр. 682-683; *Метод истраживања*, стр. 734-735; *Неокласична економска теорија: Метод неокласичне школе*, стр. 799-800; *Нормативизам*, стр. 818; *Постулат*, стр. 985; *Потрошачки универзитет*, стр. 990; *Прагматизам*, стр. 997; *Праксеолошки метод*, стр. 998; *Редукција*, стр. 1146; *Рестурација капитализма*, стр. 1172; *Самоуправни економски систем*, стр. 1203-1204; *Социјалистичке контроверзе*, стр. 1253-1254; *Социјалистички економски систем*, стр. 1254; *Социјална хијерархија*, стр. 1258; *Социолошки метод*, стр. 1264-1265; *Статички метод*, стр. 1300-1301; *Статус радника*, стр. 1310; *Структура цене*, стр. 1319; *Сукоб метода*, стр. 1325-1326; *Тржишно-плански систем*, стр. 1403-1404; *Упоредна*

економска анализа, стр. 1437-1439; *Упоредни економски систем*, стр. 1440-1441; *Утилитаризам*, стр. 1450; *Верификација*, стр. 1466.

Један поглед на самоуправни модел друштвене својине, Економска мисао, 1975, VIII, 2; стр. 9-17; *Завршна реч аутора*, стр. 52-54 [Дискусија округлог стола поводом књиге И. Максимовића – Теоријске основе друштвене својине].

Концепција развоја и институционална изградња наше привреде, Економист, 1975, XXVIII, 1; стр. 175-178.

Методолошки проблеми упоредних економских система, Београд, Институт друштвених наука, 1975; 50 стр. [Студија уз II фазу макропројекта Привредни систем СФРЈ].

Нека питања логичког и емпиричког садржаја економских категорија и њиховог значаја у нашем систему расподеле, Маркс и савременост, књ. 8, Шести научни скуп, Београд, 25-27. IX 1975, Београд, Институт за међународни раднички покрет, 1975; стр. 512-516.

Политичка енциклопедија, Београд, Савремена администрација, 1975. [Текстови:] *Физиократи*, стр. 283; *Конкуренција*, стр. 469-471; *Laissez faire*, стр. 500-501; *Либерални капитализам*, стр. 509-600; *Меркантилизам*, стр. 568; *Производња*, стр. 844-845.

Прилог дискусији на саветовању о улози економске науке и економских кадрова у самоуправној социјалистичкој привреди, Економист, XXVIII, 2; стр. 328-331.

Привредни систем и привредни развој, Трећи програм Радио – Београда, 1975, VII, 26; стр. 33, 34-35, 38-39, 42-44, 50-51, 68-72, 72-73, 89-90, 92, 93, 95-96 [Дискусија на тему...].

Систем цена и предлози за усклађивање са уставним начелима, Београд, Институт друштвених наука, 1975; 127 стр. [И. Максимовић један од аутора и члан редакционог колектива].

Теоријске основе робности у југословенском моделу и систему привређивања, Београд, Институт друштвених наука, 1975; 40 стр. (Студија уз II фазу макропројекта Привредни систем СФРЈ) [Умножено].

1976.

Друштвена својина и удружени рад, Социјализам, 1976, XIX, 9; стр. 1253-1260.

Друштвена својина у Нацрту Закона о удруженом раду, Економист, 1976, XXIX, 3; стр. 402-407.

Криза и дилеме савремене економске науке, Зборник Матице српске за друштвене науке, 1976, 61; стр. 109-128.

Марксова мисао и политичка економија социјализма, [У књизи:] Марксизам, мисао савремене епохе, Антологија текстова, III, Београд, Службени лист СФРЈ, 1976; стр. 59-62.

Нека питања теоријских основа робности у југословенском моделу и систему привређивања, Економска мисао, 1976, IX, 3; стр. 7-36.

A neoclassical approach to the economic theory of socialist economy, Економска анализа, 1976, X, 1-2; pp. 121-128.

О робном карактеру самоуправних система привређивања, Трећи програм Радио – Београда, 1976, VII, 30; стр. 185-209.

Политичка економија, ред. Смиљан Јурин, Београд, Научна књига, 1976. (Марксистичка библиотека).

[Поглавља:] *Предмет политичке економије*, стр. 3-18; *Економски закони*, стр. 19-32; *Методe политичке економије*, стр. 33-39; *Однос свесне и спонтане активности области економског живота*, стр. 111-118; *Социјалистички односи производње*, стр. 588-600; *Основе и развој механизма централно-планског привређивања*, стр. 601-619; *Основ и развој социјалистичког самоуправног система привређивања*, стр. 620-635.

Робни карактер привређивања, [У књизи:] Системи робне привреде, тржиште и цене, Синтеза истраживачког рада – II фаза макропројекта „Привредни систем СФРЈ”, ред., Божидар Глушчевић, Мирко Јамник, Смиљан Јурин, Иван Максимовић; Загреб, Београд, Конзорциј економских института за макропројект „Привредни систем СФРЈ”, Центар за економска истраживања, Института друштвених наука, 1976; стр. 3-55.

1977.

Друштвена својина, [У књизи:] Марксизам и самоуправљање, Марксистичка теорија самоуправљања, 2, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства, Култура, 1977; стр. 57-63.

Maurice Dobb (1900-1976), Економска мисао, 1977, X, 1; стр. 98-100.

Савремени проблеми политичке економије социјализма, [У књизи:] Проблеми и кретања у савременој економској науци, Београд, Економски биро – ООУР „Привредни саветник”, 1977; стр. 63-84.

Social property, transl. Мирослава Јанковић, *Socialism in Yugoslav Theory and practice*, 1977, 9; pp. 179-195.

Привредни систем СФРЈ, ред. Смиљан Јурин, Београд, Научна књига, 1977.

[Поглавља:] *Друштвена својина*, стр. 19-31; *Степен робности југословенског система привређивања*, стр. 339-363.

1978.

Ка питању будућности капитализма. Тезе за гледишта 60-их и 70-их година, Међународни проблеми, 1978, XXX, 2; стр. 131-137.

Ка проблему опште потрошње у самоуправној теорији и пракси, Економска мисао, 1978, XI, 1; стр. 61-66.

Методологија економских наука, Зборник радова, Београд, Центар за публикације Правног факултета, 1978.

[Поглавља:] *Општи методолошки проблеми економске теорије*, стр. 17-29; *Проблеми метода истраживања у политичкој економији*, стр. 30-52; *Проблеми метода истраживања у политичкој економији*, стр. 30-52; *Методологија проучавања економских закона*, стр. 53-59; *Марксистичка концепција предмета политичке економије*, стр. 60-74; *Неки проблеми односа политичке економије и економских емпиријских истраживања*, стр. 75-85; *Економска теорија vice versa*, историја и историјска метода, стр. 86-93; *Криза и дилеме савремене економске науке*, стр. 94-96.

Поводом почетка активности Секције за економску теорију и привредни систем, Економска мисао, 1978, XI, 1; стр. 11-12.

Предговор [књизи] Jacques Attali – Marc Guillaume: *Анти-економика*, Београд, Институт друштвених наука, 1978; стр. 5-6.

Привредни систем СФРЈ Југославије, Сводни приказ истраживања – II фаза макропројекта, Загреб, Конзорциј економских института за макропројект „Привредни систем СФРЈ”, Информатор, 1978, XI+301 стр. (Привредни систем СФРЈ, VIII) [И. Максимовић један од аутора и члан редакционог одбора].

Систем робне привреде, тржиште и цене, Синтеза истраживачког рада – II фаза макропројекта, ред. Божидар Глушчевић, Мирко Јамник, Смиљан Јурин, Иван Максимовић; Загреб, Конзорциј економских института за макропројект „Привредни систем СФРЈ”, Информатор, 1978; XVI+208 стр. (Привредни систем СФРЈ, II).

[Поглавља:] *Концепцијске основе југословенског модела привређивања*, стр. 1-24; *Систем цена*, стр. 145-182 [И. Максимовић суаутор].

Теоријски системски проблеми опште и заједничке потрошње, Економист, 1978; XXXI, 2-3; стр. 353-363.

1979.

- Друштвена својина*, Енциклопедија самоуправљања, Београд, Савремена администрација, 1979; стр. 487-492.
- Марксизам и савремено друштво*, Београд, Савремена администрација, 1979.
[Поглавља:] *Општа криза савременог капитализма*, стр. 219-244; *Друштвена својина – теоријске контроверзе*, стр. 687-690.
- Notes on economic and institutional characteristics of the selfmanagement (ownership) model*, Економска анализа, 1979, XIII, 1/2; pp. 141-147.
- Политичка економија. Уводу марксистичку економску теорију и капиталистички начин производње*, Београд, Савремена администрација, 1979; 516 стр.
- Правне и економске науке – неке дилеме односа*, Гледишта, 1979, XX, 2; стр. 66-73.
- Прилог дискусији о чиниоцима кризе савремене економске науке*, Економска мисао, 1979, XII, 1; стр. 9-13.
- R. H. Tawney – етичар економске историје* [Поговор књизи:] *R. H. Tawney, Религија и успон капитализма*, Београд, Просвета, 1979; стр. 271-287.
- Резиме дискусије [Криза савремене економске науке] и неке сугестије*, Економска мисао, 1979, XII, 1; стр. 55-56.

1980.

- Добре и лоше године*, разговор са проф. др Иваном Максимовићем о кризи светске економије, Политика, 4. октобар 1980, LXXVII, 24066; Култура – уметност – наука, II, 65 [Разговор водио: М. С. Максимовић].
- Друштвена својина и самоуправљање*, Јован Ђорђевић, Иван Максимовић, Драгољуб Стојановић, Мирослав Ђорђевић, Верољуб Рајовић, Миодраг Орлић, Александар Ивић; Београд, Правни факултет у Београду, 1980.
[Поглавља:] *Теоријске основе друштвене својине*, стр. 73-90; *Друштвена својина као економска категорија*, стр. 91-109; *Економска садржина теоријског модела друштвене својине у самоуправном систему привређивања*, стр. 110-133; *Модел друштвене својине и проблеми самоуправне робне (тржишно-планске) привреде*, стр. 134-184; *Економски и институциони проблеми валоризације и алокације средстава у друштвеној својини*, стр. 185-194 [Умножено механографски].

Општи проблеми концептуализације политичке економије социјализма, Научни скуп „Рикардо, Маркс, Лењин и савремена економска мисао”, поводом јубилеја капиталних дјела Рикарда, Маркса и Лењина, Херцег-Нови, 26-28. октобар 1977, Титоград, ЦАНУ, 1980; стр. 97-119 (Научни скупови, књ. 6, Одељење друштвених наука, књ. 2).

Политичка економија (Увод у социјалистички начин производње), Београд, Центар за документацију и публикације Правног факултета у Београду, 1980; 236 стр.

Политичка економија 1-2, Београд, „Савремена администрација”.

2. изд. Књ. 1: *Увод у марксистичку економску теорију и капиталистички начин производње*, 1980; XII+516 стр.

Књ. 2: *Увод у социјалистички начин производње*, 1981; 236 стр.

3. изм. и доп. изд., *Увод у марксистичку економску теорију и капиталистички начин производње*, 1982; XVI+530 стр.

4. изм. и доп. изд., 1986; XVI+536 стр.

Самоуправни економски односи и проблеми друштвене својине, Социјалистичко самоуправљање и хуманизација рада, Београд, „Савремена администрација”, 1980; стр. 27-37.

Цена друштвених средстава и савремени проблеми нашег привредног система, Наше теме, 1980, XXIV, 6; стр. 902-910.

Шта су то економске законитости?, Економска политика, 1980, XXIX, 1494; стр. 18-19 [Дискусија].

1981.

Предговор [књизи] Давор Савин: Камата у монетарном систему самоуправне привреде, Теоријска разматрања, Београд, Институт друштвених наука, Центар за економска истраживања, 1981; стр. 5-7.

Еволуција једног схватања, Саопштење о резултатима научног рада дописног члана Ивана Максимовића, Глас САНУ, 1981, CCCXXVIII, Одељење друштвених наука, 22; стр. 185-194 [Саопштење прочитано у Одељењу друштвених наука 5. јуна 1979. год., поводом избора за дописног члана].

Методологија економских наука, Зборник радова, 2. изд., ред. Владета Ј. Станковић, Београд, Правни факултет Универзитета у Београду, 1981.

[Поглавља:] *Општи методолошки проблеми економске теорије*, стр. 28-42; *Проблеми метода истраживања у политичкој економији*, стр. 42-69; *Методологија проучавања економских закона*, стр. 70-78; *Марксистичка концепција предмета политичке економије*, стр. 78-

95; *Неки проблеми односа политичке економије и економских емпиријских истраживања*, стр. 95-108; *Економска теорија vice versa, историја и истраживања*, стр. 109-117; *Криза и дилеме савремене економске науке*, стр. 118-121.

Наша привредна стварност под лупом марксистичке методе анализа критике: Један интегрални исказ, Економска мисао, 1981, XIV, 3; стр. 54-59.

Нека питања везана за истраживања у друштвеним наукама, Свеске за теорију и праксу самоуправљања, Београд, 1981, II, 2-3; стр. 41-46.

Теоријска економија и екологија Неки теоријски проблеми односа економије и друштвене средине, Човек, друштво, животна средина, радови са научног скупа „Човек, друштво и животна средина”, одржаног у САНУ, од 29. до 31. октобра 1979. године у Београду, Београд, САНУ, 1981; стр. 133-149.

1982.

Аксиолошка, антрополошка, нормативна и национална компонента економске науке – одговор на неколико критичких примедби, Дугорочни развој Југославије, Остварења, циљеви, потребе, Београд, САНУ, 1982; стр. 269-271 (Економски зборник, II) [Дискусија].

Валоризација друштвеног карактера средстава и њен значај за стицање и расподелу дохотка у самоуправном систему привређивања, Проблеми самоуправног система, Т. И. Титоград, ЦАНУ, 1982; стр. 53-60.

Закон о удруженом раду и проблематика друштвене својине, Институционални услови стицања и расподеле дохотка, Сарајево, Економски институт, 1982; стр. 15-49 [Умножено механографски].

Неколико напомена поводом вредносне парадигме и њене интеграције са економском теоријом, Дугорочни развој Југославије, Остварења, циљеви, потребе, Београд, САНУ, 1982; стр. 153-155 (Економски зборник, II) [Дискусија].

О основама и главним проблемима концептуализације политичке економије социјализма, Економист, 1982, година 35, 3; стр. 169-173 [Уводна ријеч].

Округли сто – Политичка економија социјализма (15. јуна 1981), Економист, 1982, XXXV, 3; стр. 167-202 [Уводно излагање И. Максимовића].

Поглед на стање и проблеме привредног система и вредносних садржаја, Дугорочни развој Југославије, Остварења, циљеви, потребе, Београд, САНУ, 1982; стр. 171-194 (Економски зборник, II).

Прилог истраживању односа јединственог тржишта и друштвене својине у СФРЈ, Економска мисао, 1982, XIII, 3; стр. 45-49.

Самоуправни привредни систем и развој СФРЈ – теоријски и емпирички проблеми, Привредни систем Југославије (Прилози са скупа одржаног у САНУ 3. и 4. децембра 1980), Београд, САНУ, 1982; стр. 9-26 (Економски зборник, I).

Теоријске основе друштвене својине, (студија: О самоуправним односима присвајања) I, 1982; стр. (2)+201+(1) [Превод на кинески српскохрватског издања, Београд, Савремена администрација, 1975].

Ђутање и неслагање, Иван Максимовић – Смиљан Јурин – Зоран Попов, НИИ, 24. I 1982, XXXII, 1621; стр. 20-21.

Привредни развој и привредни систем Југославије (Прилози са скупа одржаног у САНУ 3. и 4. децембра 1980); Уредник Иван Максимовић, Београд, САНУ 1982; стр. 320 (Економски зборник, I).

1983.

Акумулација и инвестиције у Југославији, Економика, 1983, XIX, ван бр.; стр. 26, 44, 63 [Дискусија].

Друштвена својина и економски развој, Савремени проблеми економске стабилизације; Привредни раст, запосленост, инфлација и спољноекономски односи; Радови са научног скупа, Херцег-Нови, 31. маја, 1. и 2. јуна, 1983, Титоград, Савјет академија наука и умјетности СФРЈ, 1983; стр. 185-205.

Један поглед на економску кризу система као чиниоца друштвене кризе, Наше теме, 1983, 6; стр. 271-287.

Конзистентност у економској политици, Економска мисао, 1983, XVI, 3; стр. 52-53.

Криза и људски фактор, Наше теме, 1983, XXVII, 7-8; стр. 1030-1041.

Планирање и тржиште у самоуправној привреди, Зборник радова, ред. Момир Ђећез, Сарајево, Економски институт, Економски гласник, 1983. (Економска библиотека).

[Текстови:] *План и тржиште у социјалистичкој привреди*, стр. 7-22; *Поглед на садашњи моменат стања планске функције и планирања у самоуправном моделу производње*, стр. 209-225.

Политика, економија науке, Марксистичка мисао, 1983, 2; стр. 57-65 [Дискусија].

Развојна политика, привредни систем и проблеми запослености, Економист, 1983, XXVI, 1; стр. 55-56 [Дискусија].

Social Ownership in the Yugoslav Self-Management System, Економска анализа, 1983, XVII, 2; стр. 154-175.

Уз проблематику стварања СОУП-а, Економика удруженог рада, 1983, XXXI, 7-8; стр. 418-419.

1984.

Домети друштвене својине, Економска политика, 31. децембар 1984, 1709-1710; *Наша тема*, стр. 18-22 [Разговор у слободној интерпретацији].

Др Јован Ловчевић (1894-1984) In memoriam, *Анали Правног факултета у Београду*, 1984, XXXII, 6; стр. 894-895.

Друштвена својина и самоуправљање, Александар Ивић – Иван Максимовић, I (Скрипта), Београд, Универзитет у Београду, Правни факултет, 1984; 198 стр.

Економска енциклопедија, књ. I, гл. ред. Зоран Пјанић, Београд, „Савремена администрација”, 1984.

[Текстови:] *Предмет политичке економије*, стр. 3-11; *Упоредна анализа економских система*, стр. 57-64; *Самоуправни социјалистички економски систем*, стр. 102-114; *Друштвена својина*, стр. 146-153; *Економска методологија*, И. Максимовић – С. Јурин, стр. 283-293.

Маргиналије на тему незапослености у самоуправној социјалистичкој привреди, (научни скупови: Изградња нове привредне структуре за запосленост 80-их година), Београд, Центар за марксизам Универзитета у Београду, 1984; стр. 97-110.

Округли стол – Друштвена својина, *Кумровечки записи*, 1984, I, 2; стр. 164-168, 176-177, 190-191.

Округли сто – Мотивација радника за бољи рад у нашој земљи, Економика, 1984, 1; стр. 43, 95, 98.

Осврт на односе економије и права у вези са репродукцијом друштвене својине у постуставном законодавству, *Анали Правног факултета у Београду*, 1984, XXXII, 3-4; стр. 510-514.

Политичка економија социјализма, 2. доп. изд., Београд, Савремена администрација, 1984; VI+325 стр.

Правци доградње привредног система у вези са друштвеном својином, Прилог предлозима за промене у привредном систему, Београд, Институт друштвених наука, 1984; стр. 3-19.

Предговор [књизи] Радоман Божовић: Друштвена својина у систему социјалистичког самоуправљања, Београд, Економика, 1984, стр. 7-10 (Библиотека „Изазов“),

Чија је друштвена својина, НИН, 6. V 1984, XXXV, 1740; стр. 16-18 [Разговор водила Милица Јосимовић-Кнежевић].

1985.

Држава и економија. Политократија и самоуправљање. Промене се не могу избећи, Економска политика, 18. новембар 1985, 1755, Наши разговори; стр. 23-26 [Округли сто].

Еволуција критичке мисли о друштвеној својини у најновијим радовима, Економска мисао, 1985, XVII, 3; стр. 7-16.

Економија и политика, Београд, САНУ, 1985. (Научни скупови, XXVIII, Одељење друштвених наука, 6).

[Текстови:] *Предговор*, стр. IX-XI; *Економска наука – израз односа економије и политике*, стр. 1-12.

2. изд. – 1986.

Поглед на развој критичке теорије друштвене својине и њену емпиричку верификацију у југословенском самоуправном систему привређивања, Противуречности друштвене својине, Београд, Љубљана, Издавачки центар „Комунист“, Југословенски центар за теорију и праксу самоуправљања „Едвард Кардељ“ (1985); стр. 77-101.

Својина: подруштвљавање, подржављење и приватизација, Економска криза, узроци и излази; Београд, Коларчев народни универзитет, 1985; стр. 18-38 (Популарна наука, 16).

Својински и несвојински карактер друштвене својине, (Теоријска неслагања економске и правне науке) Анали Правног факултета у Београду, 1985, XXIII, 5-6; стр. 631-641.

Економија и политика, [Уредник Иван Максимовић] Београд, САНУ, 1985; XI+113 стр. (Научни скупови XXVIII, Одељење друштвених наука, 6).

2. изд., 1966; XI+113 стр.

1986.

Друштвена својина и привредна реформа, Дугорочни програм економске стабилизације – три године после, Београд, НИГРО „Привредни преглед“, 1986; стр. 375-378.

Богати се плаше промена, О кризама у социјализму, Дуга, 18. IV 1986, 316; стр 12-15 [Разговор водио Драган Барјактаревић].

Зашто ОУР није предузеће?, Наши разговори, Економска политика, 17. новембра 1986, 1807 (Наше теме); стр. 20.

Криза југословенског економског система – узроци и перспективе, (Радови са VII скупа Одељења друштвених наука САНУ од 18. јуна 1985), Београд, САНУ, 1986 (Економски зборник, IV). [Текстови:] Предговор, стр. 5-6; Теоријски проблеми друштвене својине и перспективе економског система, стр. 121-144; Уместо закључне речи о скупу, стр. 491-494.

Неки теоријски проблеми у развоју пољопривреде, Развојни и системски проблеми пољопривреде Југославије (Прилози са скупа одржаног у Српској академији наука и уметности 25. и 26. априла 1985. године), Београд, САНУ, 1986; стр. 121-125 (Економски зборник V).

Осврт на развој теорије и праксе друштвене својине у југословенском самоуправном систему привређивања 80-их година, Глас САНУ, 1986, СССХVII, Одељење друштвених наука, 24; стр. 71-92.

Све наше привредне реформе, Гледишта, 1986, XVII, 7/8; стр. 91-99, 101-102, 104-105, 106-108, 111-113 [Разговор са К. Глигоровим у Дому културе Студентски град, вођен 14. априла 1986].

Криза југословенског система – узроци и перспективе (Радови са VII скупа Одељења друштвених наука САНУ од 18. јуна 1985) [Уредник Иван Максимовић], Београд, САНУ, 1986, 494 стр. (Економски зборник IV).

1987.

Облици својине у социјализму, Савременост, 1987, 10-11, Нови Сад (Учешће у расправи са научног скупа југословенско-мађарских економиста, Суботица, мај 1987); стр. 35-40 и 73-74.

Друштвена својина и реформа ЗУР-а, Марксистичка мисао, 1987, 3-4; стр. 33-43.

Поглед на економске проблеме Закона о изменама и допунама ЗУР-а (с посебним освртом на решења о друштвеној својини), у књизи Примена и измене ЗУР-а, Правни факултет у Београду и Привредна комора СРС, књига I, Београд, 1987; стр. 1-20.

Уставни и институционални развој друштвене својине у Југославији и економско-емпиричка анализа модела и праксе репродукције друштвене својине, Савременост, XXVIII, 1987, 6; стр. 21-48.

Монетарна економија професора Милутина Ђировића, Директор, Београд, 1987, 6; стр. 66-68.

О претпоставкама за упоредно истраживање „реалног социјализма” и О дефектима југословенске привреде, у књизи Теорија и пракса реалног социјализма, Зборник радова, Центар за филозофију ИДН, Београд, 1987; стр. 53-56 и 141-144.

Шта остаје од програма економског развоја, Економска политика, бр. 18588, 1987.

Друштвена својина и промене устава, Политика, од 22. маја 1987.

За годину дана се не може из кризе, Данас, бр. 301, 1987; стр. 23-35 (интервју са Д. Бувачом).

Размишљања о еволуцији и проблемима друштвене својине на прагу XXI века, Економска мисао, 1987.

Заједничко наслеђе и будућност Европе, мимеографисано (са научног скупа: Prospects of European Integration Blocks), Дубровник, 1987.

1988.

Политичка економија, Увод у општу теорију и капиталистички начин производње, V издање, Савремена администрација, Београд, 1988; стр. 1-481.

Осврт на савремене проблеме тржишно-планске привреде, Тржиште и институционални фактори и Неколико закључних мисли о друштвеној својини, прилози за зборник: План и тржиште у југословенском економском систему, САНУ, Београд, 1988; стр. 61-75, 443-445 и 445-451.

Development of the Theory and Practice of Social Ownership Relations in the Yugoslav Economic System, мимеографисано, 1988, Center for Planning Studies, Athenes.

Поглед на друштвену својину у самоуправном систему привређивања, Глас САНУ, Одељење друштвених наука, књига 25, 1988; стр. 11-23 [Академска приступна беседа].

Субјекти друштвене својине и њихове економске функције, Економски зборник Одељења друштвених наука, САНУ, Београд, књига VI, 1988, [Уредник Иван Максимовић].

[Прилози:] *Предговор*, стр. 11-13; *Прилози систематизацији проблема у вези са истраживањем субјеката друштвене својине*, стр. 19-31; *Прилог проучавању проблематике критерија код истраживања субјеката друштвене својине*, стр. 66-77; *Поводом разлике између колективне и друштвене својине*, стр. 187-189; *Поводом из-*

лагања проф. Ђеђеца о својини, субјекту својине и расподели дохотка, стр. 219-221; Нека питања несагласности правне надградње и економске садржине организација друштвено-својинских типова, стр. 229-233.

Конзервативна мисао у свету и код нас, Гледишта, год. XXVI, 1988, 9-10; стр. 84, 91, 111-114, 115 (са научног скупа: Конзервативна мисао у свету и код нас, САНУ, Београд, 18. и 19. јуна, 1987).

Кинеска реформа из југословенске перспективе, Економска мисао, год. XXI, 1988, бр. 1; стр. 115-125 (превод енглеског текста са научног скупа: Кина у новој ери, Манила, Филипини, август, 1987).

Нови модел друштвене својине – је ли је могућ?, Економска политика, 1988, број 1915.

1989.

Политичка економија социјализма (III допуњено издање), Савремена администрација, Београд, 1989; стр. VIII+336.

Облици својине у социјализму, ред. И. Максимовић и Р. Божовић, Савремена администрација, Београд, 1989; стр. VII+180;
[Прилози:] Уставни и институционални развој друштвене својине у Југославији и емпиријско-економска анализа модела и праксе друштвене својине, стр. 3-22; О питању државне својине, стр. 77-79; Закључна разматрања о научном скупу, стр. 146-148.

Привредна реформа и економска (ре)дефиниција социјализма, ред. Иван Максимовић, Центар за економска истраживања ИДН, Београд, 1989;
[Прилози:] Предговор, стр. 5-6; Концептуални проблеми и реформа друштвене својине у вези са привредно-системском реформом, стр. 7-13.

Академија у кризи, [У књизи:] Ванредна скупштина САНУ, 18. XII 1986, издање САНУ, 1989; стр. 65-71.

Уставноправна реформа и амандмани о друштвеној својини, у књизи Проблеми реформе привредног система СФРЈ, Конзорцијум економских института Југославије, Глобус, Загреб, 1989; стр. 91-101.

Вредности и ограничења једне критичке реинтерпретације привредног система Југославије, Економска мисао, год. XXII, 1989, бр. 2; стр. 247-251.

Политички аспекти у друштвеним реформама Југославије, Економика, 1989, бр. 3; стр. 32-35 (Дискусиони текст на округлом столу: Савез комуниста Југославије у друштвеним наукама).

И камелеони носе барјак реформе, Привредни преглед, бр. 9201 од 28. XI – 4. XII 1989; стр. 2-3 [Интервју водила Радмила Јовановић].

Привредна реформа и економска редефиниција социјализма, Политика, од 19. VIII 1989; стр. 15.

Привредна реформа и проблеми својинских односа у социјалистичким земљама, [Мимеографисано] Трибина СЕСДС, Нови Сад, март, 1989.

1990.

Социоекономске препреке реформи, ред. Иван Максимовић, Центар за економска истраживања ИДН, Београд, 1990.

[Прилози:] *Предговор*, стр. 1-4; *Друштвена својина и реформа*, стр. 5-23.

Економско уређење Југославије и нови Устав, у књизи *Основи новог уставног уређења Југославије, Одељење друштвених наука САНУ, Група за уставноправна питања*, Београд, 1990; стр. 9-15.

Социјализам између утопије и стварности, Центар за економска истраживања ИДН, Београд, 1990; стр. 3-321.

Светозар Марковић и економска наука његовог доба из садашње перспективе, у књизи *Споменица поводом представљања првих изашлих књига целокупних дела Светозара Марковића, САНУ, Споменице, књига IX, Одељење друштвених наука*, Београд, 1990; стр. 27-37.

Очаравајућа личност – In *темогиат академику Мехмеду Беговићу, професору Правног факултета, Политика експрес*, 13. X 1990.

1991.

Маргиналије на тему о друштвеној својини, у *Зборнику за филозофију и друштвену теорију САНУ, књига II, Београд*, 1991; стр. 67-78.

Проблеми друштвене својине и економског система, са Миролубом Лабусом [У зборнику:] *Актуелни проблеми Устава и уставних промена*, Научни скупови САНУ, књига LVII, Одељење друштвених наука, књига 13, Београд, 1991; стр. 51-70.

Intelligence in Economics and the Influence of Politics (са међународног колоквијума: *Интелигенција и политика*), у штампани, САНУ и Шведска академија наука, 1991.

Some problems of the market transformation of enterprise in Yugoslavia, прилог за међународни скуп: *The Nature of Economic Reforms in Eastern*

Europe – the Problem of Property and Market Economy, научни скуп – Будвански дијалози, Будва, мај 1991 (у штампи, изд. Филозофски факултет у Никшићу).

Проблеми трансформације друштвене својине. Посебна улога државе у тој трансформацији, Југословенски научни скуп Савета југословенских академија наука (у штампи, изд. ЦАНУ, Титоград, 1991).

Економска наука и социјализам у свету (Размишљања на тему о развоју теорије и праксе социјализма почетком трећег миленија), са научног скупа: Наука уочи трећег миленија, САНУ, 1989, у штампи, 1991.

Друштвена својина и проблеми социјалистичке партије Србије, [Миеографисано] на скупу Савета за теоријски рад СПС, Београд, 13. мај 1991.

Професор Слободан Јовановић као критичар марксизма, Са научног скупа: Дело Слободана Јовановића, Правни факултет, Београд, 1991, у штампи.

Живот и дело академика Мехмеда Беговића, у зборнику са меморијалног скупа посвећеног академику Мехмеду Беговићу, САНУ, Београд, 1991, у штампи.

Професор Велимир Васић – In memoriam, Анали Правног факултета у Београду, Београд, 1991, у штампи.

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ	страна
<i>др Обрен Благојевић</i> , Економска мисао о Социјализму <i>и</i> Максимовићевим радовима (изворни научни рад) - - - - -	551-560
<i>др Коста Михаиловић</i> , Својина и ефикасност (изворни научни рад) - - - - -	561-575
<i>др Никола Чобелић</i> , Привредни развој и савремени научно-технички прогрес (изворни научни рад) - - - - -	576-597
<i>др Милош Мацура</i> , Да ли је становништво предмет политичке економије (изворни научни рад) - - - - -	598-607
<i>др Михаило Марковић</i> , Етички основи популационе политике (изворни научни рад) - - - - -	608-618
<i>др Светозар Пејовић</i> , Друштвене и економске последице различитих својинских односа у Југославији (изворни научни рад) - - - - -	619-630
<i>др Момир Ђећез</i> , О трансформацији друштвене својине у Југославији (изворни научни рад) - - - - -	631-641
<i>др Франце Черне</i> , Покушај новог теоријско-хисторијског развоја и постојања робног односно тржишног облика привреде (изворни научни рад) - - - - -	642-657
<i>др Љубомир Маџар</i> , Привредносистемске инваријанте и факторска тржишта у социјализму (изворни научни рад) - - - - -	658-668
<i>др Драгутин Марсенић</i> , Економски (и не само економски) теоретичар великог домета (изворни научни рад) - - - - -	669-675
<i>др Владета Станковић</i> , Приступ економском делу Ивана Максимовића (изворни научни рад) - - - - -	676-687
<i>др Драгутин Шошкић</i> , Законитости потребног производа и вишка производа (изворни научни рад) - - - - -	688-698

<i>др Мирослав Петровић</i> , Прилог анализи функција производа и вишка производа (изворни научни рад) - - - - -	699-719
<i>др Богомил Ферфила</i> , Професор Максимовић – један од твораца критичке теорије друштвене својине (изворни научни рад)	720-732
<i>др Миролуб Лабус</i> , Приватизација друштвене својине (изворни научни рад) - - - - -	733-749
<i>др Светислав Табороши</i> , Привредне реформе Социјализма и мотиви произвођача (изворни научни рад) - - - - -	750-764
<i>др Дејан Поповић</i> , Порескоправни третман групе компанија (изворни научни рад) - - - - -	765-774
<i>др Емилија Вукадин</i> , Проблеми формирања концепта економске политике Југославије (изворни научни рад) -	775-784
<i>мр Александра Јовановић</i> , Нормалне цене у самоуправној привреди и њихов утицај на институционализацију циља привређивања (изворни научни рад) - - - - -	785-792
<i>мр Гордана Илић-Попов</i> , Друштвена својина и њена правна природа (изворни научни рад) - - - - -	793-806

БИБЛИОГРАФИЈА

Објављени радови проф. Ивана Максимовића - - - - -	807-834
--	---------

TABLE OF CONTENTS

ARTICLES

page

<i>dr Obren Blagojević</i> , Economic Ideas Relating to Socialism in the Works of Maksimović (original study) - - - - -	551-560
<i>dr Kosta Mihailović</i> , Ownership and Efficiency (original study) - - -	561-575
<i>dr Nikola Čobeljić</i> , Economic Development and Contemporary Scientific-Technical Progress (original study) - - - - -	576-597
<i>dr Miloš Macura</i> , Is Population a Subject of Political Economy? (original study) - - - - -	598-607
<i>dr Mihailo Marković</i> , Ethical Foundations of Population Policy (original study) - - - - -	608-618
<i>dr Svetozar Pejović</i> , Social and Economic Consequences of Different Ownership in Yugoslavia (original study) - - - - -	619-630
<i>dr Momir Čeček</i> , The Transformation of Social Ownership in Yugoslavia (original study) - - - - -	631-641
<i>dr France Černe</i> , An Attempt of New Theoretical-Historical Exposition of Development and Existence of Commodity Relationship in the Market Economy (original study) - - - - -	642-657
<i>dr Ljubomir Madžar</i> , Invariants of the Economic System and Factor Markets in Socialism (original study) - - - - -	658-668
<i>dr Dragutin Marsenić</i> , Economic (and not Only Economic) Theoretician of Great Proportions (original study) - - - - -	669-675
<i>dr Vladeta Stanković</i> , The Approach to Economic Work of Ivan Maksimović (original study) - - - - -	676-687
<i>dr Dragutin Šoškić</i> , Patterns of Necessary Product and of Surplus of Products (original study) - - - - -	688-698
<i>dr Miroslav Petrović</i> , A Contribution to an Analysis of Functions and Forms of Public Loans and Public Debts (original study) - - - - -	699-719

<i>dr Bogomil Ferfila</i> , Professor Maksimović – One of the Creators of Critical Theory of Social Ownership (original study) – - - - -	720-732
<i>dr Mirosljub Labus</i> , Privatization of Social Ownership (original study) –	733-749
<i>dr Svetislav Taboroši</i> , Economic Reforms of Socialism and Motifs of Producers (original study) – - - - -	750-764
<i>dr Dejan Popović</i> , Taxation-Law Treatment of a Group of Companies (original study) – - - - -	765-774
<i>dr Emilija Vukadin</i> , The Problems of Establishing Concepts of Economic Policy of Yugoslavia (original study) – - - - -	775-784
<i>mr Aleksandra Jovanović</i> , Normal Prices in the Self-Management Economy and Their Impact on the Institutionalization of the Aim of Doing Business (original study) – - - - -	785-792
<i>mr Gordana Ilić-Popov</i> , Social Ownership and Its Legal Nature (original study) – - - - -	793-806

BIBLIOGRAPHY

Published Works of Professor Ivan Maksimović – - - - -	807-834
--	---------

TABLE DES MATIERES

ARTICLES

page

<i>dr Obren Blagojević</i> , La pensée économique sur le socialisme dans l'oeuvre de Maksimović (oeuvre scientifique originale) - - - - -	551-560
<i>dr Kosta Mihailović</i> , Le propriété et l'efficacite (oeuvre scientifique originale) - - - - -	561-575
<i>dr Nikola Čobeljić</i> , Le développement économique et le progrès scientifique et technologique moderne (oeuvre scientifique originale) - - - - -	576-597
<i>dr Miloš Macura</i> , La population est-elle l'objet de l'économie politique (oeuvre scientifique originale) - - - - -	598-607
<i>dr Mihailo Marković</i> , Les bases étiques de la politique concernant la population - - - - -	608-618
<i>dr Svetozar Pejović</i> , Conséquences sociales et économiques des différents rapports de propriété en Yougoslavie (oeuvre scientifique originale) - - - - -	619-630
<i>dr Momir Čečez</i> , Sur la transformation de la propriété sociale en Yougoslavie (oeuvre scientifique originale) - - - - -	631-641
<i>dr France Černe</i> , Tentative d'une nouvelle explication théorique et historique du développement et de l'existence de la forme marchande, c'est-à-dire de marché de l'économie - - - - -	642-657
<i>dr Ljubomir Madžar</i> , Les invariables économiques systémiques et le marchés de facteur dans le socialisme (oeuvre scientifique originale)	658-668
<i>dr Dragutin Marsenić</i> , Un théoricien économique (et non seulement économique) de grand volume (oeuvre scientifique originale) - - -	669-675
<i>dr Vladeta Stanković</i> , Une approche de l'oeuvre économique d'Ivan Maksimović (oeuvre scientifique originale) - - - - -	676-687
<i>dr Dragutin Šoškić</i> , Les lois du produit nécessaire et du surplus de produit (oeuvre scientifique originale) - - - - -	688-698

<i>dr Miroslav Petrović</i> , Une contribution à l'analyse des fonctions et des formes des emprunts publics et des dettes publiques (oeuvre scientifique originale) - - - - -	699-719
<i>dr Bogomil Ferfila</i> , Le professeur Maksimović – un des créateurs de la théorie critique de la propriété sociale (oeuvre scientifique originale)	720-732
<i>dr Miroljub Labus</i> , La privatisation de la propriété sociale (oeuvre scientifique originale) - - - - -	733-749
<i>dr Svetislav Taboroši</i> , Les réformes économiques du socialisme et les motifs des producteurs (oeuvre scientifique originale) - - - - -	750-764
<i>dr Dejan Popović</i> , Le traitement fiscal et juridique du groupe de compagnies (oeuvre scientifique originale) - - - - -	765-774
<i>dr Emilija Vukadin</i> , Les problèmes de la formation du concept de la politique économique de la Yougoslavie (oeuvre scientifique originale)	775-784
<i>mr Aleksandra Jovanović</i> , Les prix normaux dans l'économie autogestionnaire et leur influence sur l'institutionnalisation de l'objectif de l'économie (oeuvre scientifique originale) - - - - -	785-792
<i>mr Gordana Ilić-Popov</i> , La propriété sociale et sa nature juridique (oeuvre scientifique originale) - - - - -	793-806

BIBLIOGRAPHIE

Oeuvres publiées du professeur Ivan Maksimović - - - - -	807-834
--	---------

Уредништво „Анала” моли своје сараднике да рукописе достављају, придржавајући се следећих правила:

1. Све радове (чланке, прилоге, дискусије, приказе, судску праксу итд.) куцати на пуном папиру (не на пелиру) и то на једној страни, са проредом и са довољно белине са стране (27 редова на страни и 60 словних места у реду).

2. Уз рад намењен рубрици „Чланци” истовремено доставити резиме највише до 25 редова, куцан на исти начин као што је предвиђено под тачком 1.

3. Уз сваки рад доставити следеће податке: тачну адресу, потпуне податке о звању, број жиро-рачуна, телефон на радном месту и у стану.

4. Сваки рад доставити потписан.

5. Прикази књига које су мање од 200 страна не треба да буду дужи од 5 куцаних страна. Прикази књига које су по обиму веће од 200 страна могу се сразмерно повећати и то за по једну куцану страну на сваких додатних 100 штампаних страна. Уколико је приказ књиге по природи аналитичан, редакција ће толерисати повећање обима приказа за 20%.

6. Фусноте треба куцати на крају рада (не испод текста на страни), такође са проредом и са довољно белине са стране, и то тако да нумерација фуснота иде од броја 1 па надаље за цео рад (не правити посебну нумерацију за поједина поглавља).

7. Цитирање треба да обухвати следеће податке и то следећим редом: аутор (прво име, па онда презиме), назив дела, место издавања, година издавања, број цитиране стране или тачке пасуса. ПРИМЕР: Живојин Перић, *Стварно право*, Београд, 1922. стр. 141; Raymond Saleilles, *De la déclaration de volonté*, Paris, 1929, стр. 93.

8. За радове објављене у часописима, као и за прописе објављене у службеним гласилима, новости, после података о аутору и о раду, податке о: називу часописа (службеног гласила), броју и години излагања часописа (службеног гласила), броју цитиране стране. ПРИМЕР: Радомир Лукић, *Субјективни фактор и непосредна демократија*, „Анали Правног факултета у Београду”, бр. 2–3/1964, стр. 153; чл. 7. Закона о шумама СР Србије, „Службени гласник СРС”, бр. 19/1974.

9. За радове објављене у зборницима, енциклопедијама и сл, навести име и презиме аутора, назив дела, назив зборника односно енциклопедије, име и презиме редактора (уколико је означено на зборнику), место издања, годину издања, број цитиране стране. ПРИМЕР: Божидар Јелчић, *Пораст и разлози пораста порезног оптерећења*, „Финанције и финансијско право”, ред. Божидар Јелчић и Владимир Срб, Осиек, 1982, стр. 37; Владимир Капор, *Купопродаја*, п. 37, „Енциклопедија имовинског права и права удруженог рада”, том први, Београд, 1978, стр. 805.

10. Навођење судских одлука треба да садржи податке о врсти одлуке, суду, броју одлуке, датуму када је донесена и публикацији у којој је објављена, односно назначење да је коришћена из судске архиве. ПРИМЕР: Решење Уставног суда СР Србије III У бр. 82/72; од 31. маја 1972, „Зборник судске праксе”, бр. 7–8/1982, одл. бр. 29; пресуда Врховног суда СР Хрватске Гзз бр. 58/75, од 18. јуна 1975, „Збирка судских одлука”, књ. I, св. 4, одл. бр. 462.

11. Уколико се једно дело истог аутора цитира у више фуснота (које нису непосредно једна иза друге), после имена и презимена аутора други и сваки следећи пут употребити скраћеницу *op.cit.* уколико се једно дело истог аутора цитира у фуснотама које непосредно следе једна за другом, пос

првог навођења потпуних података о аутору и о делу употребити скраћеницу *ibid.*

12. Сви библиографски подаци требало би у начелу да буду дати у фуснотама. Изузетно, пре свега при помињању неких законских одређби, то би се могло учинити и у самом тексту. ПРИМЕР: Из пореске основице је, као што предвиђа одредба чл. 3. Закона о порезу из дохотка организација удруженог рада СР Србије, искључен износ дела дохотка у висини 55% просечног месечног нето личног дохотка радника у привреди СР Србије исплаћеног у претходној години.

13. Пошто се часопис „Анали” штампа ћирилицом, црвеном оловком треба подвући речи или реченице које треба да буду штампане латиницом. Овај захтев односи се и на фусноте.

14. Речи и реченице које треба да буду штампане курзивом подвући црном или плавом оловком. Сви наслови цитираних радова треба да буду штампани *курзивом*.

15. Речи и реченице које треба да буду штампане латиницом и курзивом истовремено подвући и црвеном и црном (плавом) оловком. ПРИМЕР: Jan Tinbergen, *Does Self-management Approach the Optimum Order?*, "Yugoslav Workers Self-management", ed. by F. J. Brockmeyer, Doirecht, 1970.

16. Места која се желе истакнути штампају се искључиво курзивом а не ш п а ц и о н и р а н о (размакнутим словима). Због тога у рукопису ништа не треба куцати размакнутим словима.

17. Поднасловe највишег реда обележавати римским бројевима и куцати великим словима. Уже поднасловe обележавати арапским редним бројевима и куцати малим словима, а још уже словима азбуке и такође куцати малим словима. ПРИМЕР: III. УТИЦАЈ ПОРЕСКЕ ПОИЛИТИКЕ НА ПОНУДУ ЧИНИЛАЦА ПРОИЗВОДЊЕ; 1. Ефекти пореске политике на штедњу; (а) Ефекти пореске политике на штедњу становништва.

18. Моле се сарадници да после прекуцавања рукописа пажљиво прочитају текст и отклоне евентуалне дактилографске грешке.

Претплата за часопис "Анали Правног факултета у Београду" у 1992. години за целу годину износи:

1. За правна лица	_____	дин.	2500.-
2. За појединце	_____	"	1200.-
3. За студенте (редовне и ванредне)	_____	"	400.-
4. За један примерак	_____	"	500.-
5. За један примерак за иностранство	_____	US\$ 25 (у дин.)	

Претплата за иностранство износи 50 US\$ (плативо у динарима по курсу на дан уплате).

Ове претплатне цене важе за претплатнике који уплате претплату до 30. јуна 1992. године.

Претплату слати на рачун Правног факултета у Београду број,
60803-740-030-4356

Уредништво и администрација АНАЛА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА
БЕОГРАД – Булевар револуције 67, тел. 341-501